

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

GAZZÂLÎ VE ÖNCESİ İLK DÖNEM SÛFÎLERİN
NAMAZ ALGISİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mesude SÖZBİR

İstanbul
Mayıs-2023

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

GAZZÂLÎ VE ÖNCESİ İLK DÖNEM SÛFİLERİN NAMAZ
ALGISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mesude SÖZBİR

Tez danışmanı
Prof. Hasan Kâmil YILMAZ

İstanbul
Mayıs-2023

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,
Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ

Üye Doç. Dr. Veysel AKKAYA

Üye Doç. Dr. Murat KAYA

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Erhan İÇENER
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Prof. Dr. Hasan Kâmil Yılmaz danışmanlığında hazırladığım “**Gazzâli ve Öncesi İlk Dönem Sûfîlerin Namaz Algısı**” adlı yüksek lisans tezimde, tezin öneri aşamasından, tezin sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etik ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki bütün bilgileri tez yazım kurallarına göre hazırladığımı, diğer kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz gösterdiğimi beyan ederim.

Mesude SÖZBİR

ÖN SÖZ

Tez çalışmamın başından itibaren destek ve yardımlarını esirgemeyen kıymetli tez danışmanım Prof. Dr. Hasan Kâmil Yılmaz Hocama müteşekkirim. Jüri üyesi Doç. Dr. Veysel Akkaya ve Doç. Dr. Murat Kaya Hocalarıma değerli tavsiyelerinden dolayı ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Yüksek lisans eğitimim boyunca bana verdikleri manevi destekten dolayı eşim ve evlatlarıma teşekkür ederim.

Mesude SÖZBİR
İstanbul-2023

ÖZET
GAZZÂLİ VE ÖNCESİ
İLK DÖNEM SÛFİLERİN NAMAZ ALGISİ
Mesude SÖZBİR

Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri

Tez danışmanı: Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ

Mayıs, 2023-152 Sayfa

İslâm dininde, pek çok âyetle ve başta Cibril Hadisi olmak üzere çok sayıda hadis ile bildirilen başlıca ibadet namazdır. Namazda hedeflenen, Allah ile kalbî buluşmayı sağlayabilmek ve “miraç” dediğimiz ruhani boyutu yaşayabilmektir. Bu boyut rükünlerdeki huşû, münacat, ta’zim, müşahede gibi haller ile sağlanır. İslam’da inanç ve ibadet sisteminin zâhir ve bâtin boyutları vardır. Namaz ibadetinin fıkıh hudutları içinde maddi yönü olduğu gibi, iç manalarını ve esrarını ifade eden kalbi yönü de vardır. Sufiler namazın zâhiri boyutuna anlam veren bâtini/kalbî boyutuyla ilgilenmişlerdir. Allah’a kulluğu daha iyi anlayabilmek için bütün ibadetlerde olduğu gibi namazın da şekli ve ruhânî boyutunu beraber yorumlamışlardır. İçinde buldukları meşreb, hal ve makamlara göre namazın şartlarına ve rükünlerine manalar vermişlerdir. Tasavvuf geleneği içinde, sufilerin namaz ibadetini yorumlamaları, Allah ile manevi yakınlıklarının ilahi tecellileri olarak anlaşılmıştır.

Tezimizde daha çok Gazzâli ve ilk dönem müellif sufilerin namazın beden ve kalp boyutu hakkındaki algıları aktarılmıştır. Çalışmamızda giriş, üç ana bölüm ve sonuç bölüm bulunmaktadır. Giriş bölümünde konunun amacı, kapsamı, yöntemleri, önemi ve kaynakları belirtilmiştir. Birinci bölümde namazın kavramsal mahiyeti, Kur’ân ve Hadisler’deki ifadeleri ve namazın tarihsel sürecine yer verilmiştir. İkinci bölümde, tasavvuf ilmine kaynak teşkil eden müellif sufilerin eserlerinde müstakil olarak ifade ettikleri namaz görüşleri detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Üçüncü bölümde, Gazzâli’nin *İhya* isimli eserinden hareketle namazın sırları, namazda kalb huzuru ve huşû halleri tasavvuf kavramları ile açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İbadet, Namaz, Huşû, Sufi

ABSTRACT
THE PERCEPTION OF SALAT IN AL-GHAZALI AND THE
EARLY SUFIS
Mesude SÖZBİR

Master, Basic Islamic Studies

Thesis Advisor: Prof. Dr. Hasan Kâmil YILMAZ

May, 2023-152 Pages

Salat is the primary act of worship in Islam, which was announced in the Hadith of Jibril. The aim of the salat is to experience the spiritual dimension called miraj in which the heart is meeting with Allah through hushû, munâjat and the physical rituals. The belief system in Islam has zâhiri (exoteric) and bâtini (esoteric) dimensions. The salat has a material aspect within the boundaries of fiqh, as well as a spiritual aspect expressing its inner meanings and mysteries. Sufis were interested in the spiritual dimension of salat, and to better understand the servitude to Allah, they interpreted the formal and spiritual dimensions of prayer together, as in all worships. They gave meanings to the conditions and rituals of the prayer according to the disposition(meşreb), the state (hal) and maqam they were in. Within the Sufi tradition, salat was understood as the divine manifestation of their spiritual closeness with Allah. In our thesis, the perceptions of the early Sufi authors about the material and spiritual dimensions of Salat are presented. Our study includes an introduction, three main chapters and a conclusion. In the introduction, the aim, scope, methods, sources as well as the importance of the subject matter are stated. In the first chapter, the conceptual nature of salat, its expressions in the Qur'an and Hadiths, along with its history are given. In the second chapter, the understanding of salat expressed in the works of the Sufi authors, which constitute a source for the discipline of Sufism, is presented. In the third part, the secrets of salat, and the peace of the heart and the state of hushû (awe) in salat are explained with the Sufi concepts based on al-Ghazâli's Ihya.

Keywords: Worship, Prayer, Awe, Sufi, Heart

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI.....	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
1. Tezin Konusu	1
2. Tezin Amacı.....	4
3. Tezin Kapsamı ve İçeriği	5
4. Tezin Temel Soruları	6
5. Tezin Hipotezleri.....	7
6. Tezin Önemi ve Özgün Değeri	7
7. Tezin Araştırma Yöntemi.....	8
8. Tez Konusu ile İlgili Literatür Analizi.....	9
BİRİNCİ BÖLÜM	11
NAMAZ KAVRAMI ve NAMAZIN MAHİYETİ.....	11
1.1. Namazın Lügat Anlamları.....	11
1.2. Namaz Kelimesinin Kurân-ı Kerîm'deki Anlamları.....	16
1.2.1. Zikir.....	16
1.2.2. Tesbih.....	18
1.2.3. Dua	19
1.2.4. Kıyam.....	20
1.2.5. Rükû	21

1.2.6. Secde	23
1.2.7. Kıraat.....	24
1.3. Kurân'da Namaz İbadeti	26
1.3.1. Namazın İkâme Edilmesi	26
1.3.2. Namazda Huşû	28
1.3.3. Namazın Muhafaza Edilmesi	29
1.3.4. Namazı İhmal Edenler.....	30
1.4. Hadislerde Namaz	33
1.5. Namazın Tarihi Süreci ve Diğer Peygamberlerde Namaz	40
1.5.1. Hz. Muhammed (sav)'den Önceki Peygamberlerde Namaz.....	40
1.5.2. Mekke'de Cahiliye Döneminde Namaz.....	43
1.5.3. Allah Resûlü (sav)'e Peygamberlik gelmeden önce Namaz.....	44
1.5.4. Allah Resûlü (sav)'e Peygamberlik geldikten Sonra Namaz.....	45
1.5.5. Mirâc Hadisesi ve Namazın Farz Kılınışı	47
İKİNCİ BÖLÜM.....	49
İLK DÖNEM MÜELLİF SÛFÎLERİN NAMAZ ALGISI.....	49
2.1. Haris el-Muhâsibi (ö.243/857)'in <i>Fehmü's-salât</i> İsimli Risâlesindeki Namaz Algısı	50
2.1.1. Abdest	52
2.1.1. Namaza Yürüme.....	53
2.2. Ebû Saîd Ahmed b. İsa el-Harrâz (ö.277/890)' ın Namaz Algısı	60
2.3. Ebû Nasr Serrâc Tûsî (ö.378/988)'nin <i>El-Lüma'</i> İsimli Eserindeki Namaz Algısı 62	
2.3.1. Abdestdeki Edep	64
2.3.2. Namazdaki edep	64
2.4. Hucvirî'nin (ö.470/1077) <i>Keşf'ul-mahcûb</i> İsimli Eserindeki Namaz Algısı	70
2.5. Ebû Tâlip El-Mekkî' (ö.386/996)'nin <i>Kûtü'l-kulûb</i> 'da Namaz Algısı	74
2.5.1. Namazın faziletleri	75
2.5.2. Secde Edenlerin Halleri.....	80
2.5.3. Namaza Teşvik ve Yakîn Ehlinin Namazı	83
2.5.4. Huşû Nedir?	83

2.5.5. Namaz İnsanın Gücünü Aşan Bir Sorumluluk mudur?.....	84
2.2.1. Namazda Akla gelen Şeyler	87
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	92
İMAM GAZZÂLÎ'NİN <i>İHYAU ULÛMÎ'D-DÎN</i> İSİMLİ ESERİNDEKİ NAMAZ ALGISI.....	92
3.1. Gazâlî'nin Namazın Ruhu ile İlgili Görüşleri	94
3.1.1. Namazda Huşû ve Kalbin İlâhi Huzura Hazırlığı	95
3.1.2. Namazdaki Huşu Şartını ve Kalb Huzurunu Hazırlayan Haller	97
3.2. Gazzâlî'nin Namazda Zikir ve Kıraat Bilinci	106
3.3. Gazzâlî'nin Namazda Rükû ve Secde Bilinci	108
3.4. Namazdaki Bâtın/iç Manalar.....	109
3.4.1. Kalp Huzuru ve Sebepleri	109
3.4.2. Tefekkür ve Sebepleri	110
3.4.3. Ta'zim ve Sebepleri	111
3.4.4. Heybet ve Sebepleri	112
3.4.5. Recâ ve Sebepleri	114
3.4.6. Haya ve Sebepleri	115
3.5. Kalp Huzûrunu Sağlayan Zahîri ve Bâtını Sebepler ve Çareleri	118
3.5.1. Zahîri / Dış Sebepler ve Çareleri.....	118
3.5.2. Bâtınî / İç Sebepler ve Çareleri	119
3.6. Namazın Şartlarında Kalp Huzurunun Sağlanması.....	121
3.7. Namazın Rükünlerinde Kalp Huzurunun Sağlanması	129
SONUÇ	136
KAYNAKÇA	140

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A. Ü.	: Ankara Üniversitesi
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
b.s.	: Basım
c.	: Cilt
çev.	: Çeviri
D.E.Ü.	: Dokuz Eylül Üniversitesi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Hz.	: Hazreti
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
Nşr.	: Neşriyat
s.	: Sayfa
sav	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	: Tercüme
TYEK	: Türkiye Yazma Eserler Kurumu
ö.	: Ölümü
Yay.	: Yayınları, Yayınevi
vd.	: Ve Diğerleri

GİRİŞ

Müslümanlar, Allah'ın emirleri üzere kulluk ve ibadet ile mükellef kılınmıştır. Nitekim Allah Teâla Kur'ân'da; "keremli kıldığı insanı"¹ "sadece kendisine kulluk yapması için yarattığını"² bildirir. Sufilere göre insanın Allah'a kulluk etmesindeki gaye Allah'ı tanınması, bilmesi yani marifetullahı ulaşmasıdır. Hakiki manada ibadet, kulun kime ibadet ettiğini bilmesidir. Marifetin olmadığı ibadet bir anlam ifade etmez.³ Dolayısıyla, irfan geleneğindeki sufiler, namaz ibadetinin kulu Allah'a yaklaştıran, Rabbini bildiren kalbî tarafını izah etmişlerdir. Namazı; kulun huşû, tefekkür, kalp huzuru, heybet, tazim, müşahede, murâkabe, sırlar ve Allah ile münacat makamı olarak tanımlamışlardır.⁴

1. Tezin Konusu

İbadet, Allah'a imanın duygu, düşünce ve davranışlar şeklinde ortaya çıkmasıdır. Rab ile manevi bir bağ kurma potansiyeli demek olan ibadet edebilme özelliği, varlıklar içinde insana lütfedilmiştir. İnsan ruh ve topraktan müteşekkil yapıda yaratılmıştır. Dolayısıyla insanın yapısı madde ve mana ihtiva eder. İslâm'da emredilen ibadetlerin de zâhirî organlara ait yönü olduğu gibi, kalbe ve ruha ait yönü de bulunmaktadır. İbadetleri hakiki manada ibadet yapan, kalbî ve ruhî yönüdür. Mümin için ibadette ilk hedef marifet-i ilahiyye/Allah'ı bilmektir. Bu husus tasavvuf disiplini kapsamındadır.⁵ İslâm dininin ruh hayatı olan tasavvufun zemini Allah Resûlü (sav) tarafından hazırlanmıştır. Hz. Peygamber (sav)'in, müminlerin ibadetlerinde, muâmelâtında kalbî ve deruni duyguları önemseyen bilhassa takvayı tavsiye eden emirleri ve uygulamaları bulunur.⁶ Hz. Peygamber (sav), ümmetine her yönden olduğu gibi manevi hayatta da

¹ Bkz. el-İsrâ, 17/70.

² Bkz. el-Zâriyat, 51/56.

³ Süleyman Uludağ, *Mârifet, DİB*, (Ankara: TDV Yay., 2003), 28/54-56.

⁴ Süleyman Uludağ, *Hayata Sufî Gözüyle Bakmak*, 2.bs. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 43.

⁵ Hasan Kâmil Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 27.bs. (İstanbul: Ensar Neşr., 2021), 80.

⁶ A.g.e., 23,96.

üsve-i hasenedir.⁷ Resûlullah (sav)'in manevi otoritesi ashâb ve salih müminler ile devam etmiştir. Sufiler de Allah Resûlü (sav)'in manevi mirasçıları sayılmıştır.⁸

Tasavvufî düşünceye göre; mümin, namaz ibadetini zahirî fikhına riayet ederek sorumluluğunu yerine getirmiş olsa bile, namazın huşû ve bâtinî şartlarını sağlamadan hakkıyla ibadet etmiş sayılmaz. Sufilere göre, ubûdiyyetin bütünlüğü için namazda beden ve ruhun “ih̄san”⁹ kıvamında edâ edilmesi gerekir.¹⁰

Tasavvuf geleneğinde sufiler, bütün ibadetlerde olduğu gibi, namazın sembolik ve şeklî yapısıyla beraber gönül alemindeki boyutlara, uyanışlara dikkat çekmişlerdir.¹¹ Sufiler namazın her bir rûknünde temsil edilen bâtinî anlamları ifade etmişlerdir. Sufiler bu anlamları kendi meşreplerine göre yorumlamışlardır. Bu yorumların bazılarını öğrenip uygulayan mümin, namaz kılarken kendisini ilahi tecellilerin lütfedildiği mana boyutunda bulur. İşte bu ilahi boyutta kul; insan olma hakikatini, aradığı yüceliğe erdiren sırları keşfeder veya keşfe yaklaşır.¹² Beden boyutunda namaz kılan kul, mana boyutunda Allah'a yaklaşmakla gönül aleminde ubdiyyet makamına erişir. Bu minvalde namazı değerlendiren ilk dönem sufilerinin görüşleri şunlardır:

Müridler Allah yolunu namazda bulurlar, keşfleri, makamları namazda hasıl olur. Musalli için abdest tevbe makamıdır. Kibleye yönelmek, manevi terbiye yoluna

⁷ Kur'ân Yolu Tefsiri *DİB*, C.4 (İstanbul: TDV Yay., 2006-2009), el-Ahzâb, 33/21.

“İçinizden, Allah'ın lütfuna ve ahiret gününe umut bağlayanlar, Allah'ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah'da güzel bir örneklik vardır”. Kur'ân Yolu Tefsiri, 367.

⁸ İdris Türk, *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 3.

⁹ Hz. Peygamber'in “Cibrîl hadisi” diye bilinen hadiste geçen, “İhsan Allah'ı görür gibi ibadet etmendir; çünkü sen O'nu görmesen de O seni görmektedir”. Mustafa Çağrı, “İhsan”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2000), 21/544-546.

¹⁰ İdris Lap, *Gazâli'de İbadetlerin Manevi Boyutu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021),1.

¹¹ İdris Türk, *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı*

¹² Süleyman Uludağ, *Hayata Sufî Gözüyle Bakmak*, 48.

girmektir. Kıyam, nefsiyle mücadele yeridir. Kıraat, her daim Allah'ı zikirdir. Kul, tevâzu halini rükûda bulur. Nefsini tanıdığı, bildiği mahal secdedir.¹³

Cüneyd-i Bağdâdi (ö.298/909)'ye göre namazdan gaye sadece şekil şartlarıyla namazı kılıp, kulluk görevini yerine getirmek değildir. Kulun namazdaki asıl maksadının, Allah'ın ilahi iradesi ve ihsanı ile yine Allah'a vuslata nail olma sevincine erişmesidir. Namaz gaye değil, Hakk'a vuslatın yegâne vasıtası olarak görülmelidir. Başka bir sufi de namazın manasını bütün dünyevi alâkalardan soyulup çıkmak ve sadece ilahi hakikatlerle baş başa kalmak olarak tanımlar. Hakk'tan başka olan her şeye alâka, Hakk'a ait olan her şeye de hakikat denir. Haris Muhâsibi (ö.243/857), *Fehmu's- salât* isimli risalesinde namazdaki hikmetin salat kavramında olduğunu bildirir. Namaza salât denilmesi, kul ile Allah Teâla arasında sıla/bağ olmasıdır. "Namaza girmek, niyazda bulunmak üzere yüce Allah'ın huzuruna çıkmaktır. Zira namaz kılan; kıraati, duası, zikri ve benzeri hal ve hareketleriyle Allah ile münâcat halindedir".¹⁴

İlk sûfilerinden Ebû Saîd el- Harrâz (ö.277/890)'ın ifadesine göre, mümin namaza durduğunda ve "Allah Ekber" dediği zaman kalbinde sadece Allah'ın büyüklüğü olmalıdır. Kuldaki böyle bir hal Allah'ın yüceliği karşısında dünyayı ve ahiret nimetlerini de unutturur.¹⁵ Serrâc Tûsî (ö.378/988), *el-Lümâ'* isimli eserinde namazın adabına yer verir. Ona göre *namazın ilk edebi, namazla ilgili bilgileri öğrenmek, namazın farz, sünnet, adâb, fazilet ve nâfilelerini bilmektir. Çünkü namaz dinin direği, ariflerin gözünün nuru, siddiklerin sürûru, mukarreblerin tâcıdır.*¹⁶

Ebû Tâlib el- Mekkî (ö. 386/996), *Kûtü'l- kulûb* isimli eserinde huşû sahiplerinin namazdaki zihin ve kalbin odaklanmasını izah etmiştir. Mekkî'ye göre, namaz kılan mümin, namazın hangi rüknünü eda ediyorsa, kalbiyle ona uygun bir vaziyet almalıdır. Namazdaki düşüncesi de her durumda devamlı olarak Allah'a yalvarış halindedir.¹⁷

¹³ Hücvirî, *Keşfu'ul-mahcûb*, trc. Süleyman Uludağ, 7.bs. (İstanbul: Dergâh Yayınları,2020), 363.

¹⁴ Uludağ, *Hayata Sufî Gözüyle Bakmak*, 49.

¹⁵ A.g.e. 49.

¹⁶ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el- Lümâ'*, trc. Hasan Kâmil Yılmaz, 2.bs. (İstanbul: Erkam Yay.,2016), 171.

¹⁷ Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtü'l- kulûb*, trc, Dilaver Selvi, (İstanbul: Semerkand Yay., 2019), 355.

Hücvîrî (ö.465/1072), *Keşfu'l- mahcûb* isimli eserinde namazı hakikat perdelerini açan makam içinde değerlendirir ve şöyle ifade eder: *Namaz öyle bir ibadettir ki, müridler ve talipler baştan sona kadar Hakk'ın yolunu onda bulurlar, makamlar orada keşfolunur.*¹⁸

Gazzâli (ö.505/1111), ilk dönem sufilerin namaz anlayışlarını incelemiş, kendi düşünce ve gönül dünyasında yeniden düzenlemiştir. *İhyâu Ulmû'id-din* isimli kapsamlı eserinde “namazın sırları” başlığında namaza hayat veren, kalbin amellerinden olan kalb huzuru, tefehhüm, ta'zim, heybet, reca, haya kavramlarını sebepleri ile açıklamıştır.

Gazzâli, *Secde et ve yaklaş*¹⁹ ayeti ile Allah Resûlü (sav)'in *kulun Rabbine en yakın olduğu an secdedir*²⁰ hadisinde secde eden kulun tattığı lezzetin kurbîyyetten kaynaklandığını ifade eder. Gazzâli'ye göre *secde halindeki kulu, tevâzu ile iki büklüm olarak ilahi azamet örtüsü kaplamıştır. Bu esnada kul, Allah'ın cemâli sıfatlarındaki güzellikleri seyrederken, ruhâni bir boyut değiştirir. Ruhunun nurunda kaybolur. Bu halden ayılan kul kendine gelir. Sekr ve mahv halinden sahv haline geçer. Nefs-i mutmainne mertebesine ulaşan kul Ya Allah! Ya Rab, dediğinde kurbîyyet makamına çıkmıştır. Bu durum salikin ibadetleriyle insan-ı kâmil haliyle Allah'a yakınlığı nisbetinde 'birr' denilen iman, ibadet ve ahlaktaki iyiliklere nasıl ulaşacağını gösterir.*²¹

Sufilerin namaz ibadetinin zâhir ve bâtın yapısının ideal ve dengeli olması ve namazın hakikatine ulaşma detayları çalışmamızın problemini oluşturmaktadır.

2. Tezin Amacı

Tasavvufun tanımlarından biri de ihsan mertebesine ulaşmaktır. Açık ifadesiyle Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmektir. Sufiler bu minvalde hareket etmişler, ibadetlerinde ve hayatlarının her safhasında ihsan şuuru üzere olmaya ihtimam

¹⁸ Hücvîrî, *Keşfu'l- mahcûb*, 363.

¹⁹ el-A'lâk, 96/19, Kur'ân Yolu Tefsiri, *DİB* C.5 (İstanbul: TDV Yay., 2006-2009), el-A'lâk, 96/19

²⁰ Müslim, “Salât” 215, Hadislerle İslâm, *DİB* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 2/156.

²¹ İdris Lap, *Gazâli'de İbadetlerin Manevi Boyutu*, s.27.

göstermişlerdir. Tezimizin amacı İslam'da "dinin direği"²² ölçüsünde bulunan namaz ibadetindeki ihsan, huşû ve hikmeti, tasavvuf geleneğinde Gazzâlî ve öncesinde ilk dönem müellif sufilerin algısıyla anlamak ve anlatmaya çalışmaktır. Sufilerin namazda kulun edebi, secde ederek Allah'a yaklaşma gayreti, namazın huşû halinde kılınması, namazdaki odaklanma, namazda ne yaptığının bilincinde olabilme, Allah'ın istediği gibi namaz kılabilme çabası, dinin ve aklın tasvip etmediği her türlü menfilikten uzak olan namaza ulaşabilme, Cenâb-ı Allah ile beraberlik heyecanı gibi namaz ibadetinin cisim ve kalp boyutu ile ilgili görüşlerinin bilinmesi, ibadet eğitimine hizmet amaçlıdır.

Çalışmamızın bir diğer amacı da Allah'ın müminlere emrettiği namazı, Sufilerin algısıyla yeniden gözden geçirmek, görüşlerini anlamak, onların açtığı ufukta yol almak ve bilinç oluşturmak suretiyle literatüre katkı sağlamaktır. Öncelikle kulun namazı rutin halden çıkarıp, her namazı belki her rüknü yeni bir heyecanla, kalbin ve zihnin Rabbi ile beraberliğe terfi eden yakınlığı ölçüsünde kılmasına vesile olabilecek bilgileri veren sufilerin algılarını günümüze taşıyarak, yapılacak yeni çalışmalara katkı sunmak amacımızdır.

Tezimizin amacını destekleyen, "Allah'a çağırın, dine ve dünyaya yararlı iş yapan ve 'ben Müslümanlardanım' diyenden daha güzel sözlü kim vardır"²³ ayetidir. İman ve ibadet üzere yaşayan ve Müslüman kimliği ile insanlara güzel ahlâk tevzî edebilenler, ilahi övgüye layık olmaktadır. Sûfiler namaz ibadetinin gayesini Allah'a kulluk süresince Allah'ı bilmek olarak algıladıklarına göre, bu ulvî bilgi, "insanın ahsen-i takvim"²⁴ yapısını ortaya çıkaran, hayat boyu devam eden bir eğitime sebep teşkil eder. Dolayısıyla sûfilerin namaz algıları, bugünkü müminlerin ibadet anlayışlarına yön verebilir.

3. Tezin Kapsamı ve İçeriği

Sufilerin namaz ibadetinin zâhir ve bâtın yapısının ideal ve dengeli olması, namazın hakikatine ulaşabilme anlayışları çalışmamızın kapsamını oluşturmaktadır. Tezimizde Gazzâlî ve öncesi irfan geleneğindeki sufilerin namaz algıları araştırılırken,

²² Beyhâkî, Şuabu'l-îman, 3,39.

²³ Bkz. Fussilet, 41/33

²⁴ Bkz. Tîn, 95/4

eserlerinde namaz ibadetinin şekil ve ruh boyutunu sistemleştirerek izah edenler seçilmiştir.

İmandan ihsana ruhî bir yolculuk olarak da tanımlanan tasavvufun tarihi, zühd dönemi, tasavvuf dönemi ve tarikatlar dönemi olmak üzere üç dönemde incelenmektedir. Asr-ı saadet ile başlayan, tâbiîn ve tebe-i tabiînin dahil olduğu ilk devir zühd dönemidir. Hicri I. ve II. asırdan tasavvuf ve kavramların ortaya çıkışına kadar olan süreyi kapsar.

Tasavvufun doğuşu ve gelişimini kapsayan devir tasavvuf dönemidir. Bu dönemde sufi ve tasavvuf kavramları ile ilk sufilerin isimleri duyulmaya başlamıştır. Tasavvufun ilim olarak ortaya çıktığı, sistemleştiği dönemdir. Hicri olarak II. Asrın ortasında başlar ve VI. asrı kapsar. Tasavvufun müesseseleştiği devir, tarikat dönemidir. Hicri VI. asırdan günümüze kadar gelen süreci kapsar.”²⁵

Çalışmamız tasavvuf dönemi müellif sufilerin görüşlerini kapsamaktadır. Bu dönem tasavvufun hadis, kelâm ve fıkıh gibi ilimlerden ayrıldığı, sistemleştiği, tekâmül ettiği dönemdir. Tasavvufun gerek tahalluk/ ahlak eğitimi ve gerekse tahakkuk/ keşf ve marifet açısından geliştiği bir dönemdir. Sufilerin insanın ve ibadetlerin bilhassa “cennetin anahtarı olan namazın”²⁶ ruhunu tahlil ettiği, bu konuda fikirlerini beyân ettiği devirdir.²⁷

Çalışmamızda görüşleri detaylandırılan sufiler tasavvuf ilmine kaynaklık eden eserlerini bu dönemde yazmışlardır. Bu eserlerdeki namazın şekli ve kalbî bütünlüğü ayet ve hadislerle açıklanmıştır. Müminin namazında bu anlam bütünlüğünü sağlayacak manevi eğitiminin safhaları da tasavvuftaki haller ile izah edilmiştir.

4. Tezin Temel Soruları

Cenâb-ı Allah “yarattığı bütün mahlukâtın kendisini zikrettiğini”²⁸ bildirmektedir. İnsanın da “gafil olmaması”,²⁹ “Allah’ı zikretmesi”³⁰ emredilmiştir. Bu zikrin hakikat

²⁵ H. Kâmil, Yılmaz *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 27.bs. (İstanbul: Ensar Neşr., 2021),95.

²⁶ Tirmizî, Tahâret, 1, *Hadislerle İslâm, DİB* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 2/151.

²⁷ H. Kâmil Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 127.

²⁸ Bkz. Haşr, 59/1

²⁹ Bkz. A’râf,7 /205

³⁰ Bkz. Ahzâb, 33/41

bulduğu ibadet, Allah'a yaklaştıran namazdır. Sûfilerin namazın manevi yönüne dikkat çekmesi, mümin için kulluk şuuru oluşturması sebebiyledir. Mümin için imandan sonraki en kapsamlı ibadet olan namazın hakikati, aşağıdaki sorulara müellif sûfilerin cevapları ile anlaşılabilir:

- 1- Tasavvuf geleneği içinde ilk dönem sûfilerine göre namazın zâhir ve bâtın bütünlüğü nasıl sağlanır?
- 2- Sufiler namazın ferdî ve ictimai yansımalarını nasıl izah etmişlerdir?
- 3- Namazda kalb huzuru için yakaza, tevbe, murâkabe, ihlas, sabır gibi kavramlar nasıl anlaşılmalıdır?
- 4- Namaz sırasında kulu huşûdan alıkoyan menfi tesirler nelerdir?
- 5- Sufi anlayışına göre namazdaki kulluktan marifetullahı yolculuk nasıl mümkün olabilir?
- 6- Sûfiler kâmil insan modeli oluşturma açısından namazın rolünü nasıl algılamışlardır?
- 7- Sûfilerin namaz algıları, günümüz meşguliyetleri içinde zamanla yarışan Müslümana ne kadar tesir eder?
- 8- Sûfi anlayışında hayatın merkezine alınan namazdaki sorumluluk duygusu, vakit disiplini, zihin, kalb, beden odaklanması gibi kişisel gelişim niteliklerinin günlük hayatta karşılığını bulması nasıl mümkün olur?
- 9- İlk dönem sûfilerin namaz anlayışı ile Gazzâli'nin namaz anlayışında benzerlikler var mıdır?

5. Tezin Hipotezleri

Tez araştırmamızdaki soruların geliştirdiği üç temel hipotezimiz bulunmaktadır.

- 1- İlk dönem sûfilerine göre namazın şekil ve ruh bütünlüğü içinde ifa edilmesi gerekir.
- 2- Sûfiler göre namaz bireysel ve toplumsal ahlakı geliştirir.
- 3- Sûfilerin namaz anlayışları günümüz Müslümanlarının namaz anlayışlarına yön verecek niteliktedir.

6. Tezin Önemi ve Özgün Değeri

Sûfilerin ibadet üzerindeki algıları araştırıldığında, Gazzâli ve öncesi tasavvuf geleneğinde namaz konusu dikkatimizi çekmiştir. Tez konusu için yaptığımız araştırma sonucunda, müellif sûfilerin eserlerinde müstakil olarak ifade ettikleri namaz

alguları ile ilgili bir çalışmanın yapılmadığını gördük. Böylece bu konuda müellif sûfilerin görüşlerini ortaya koyan bir çalışma yaptık. Çalışmamızda incelediğimiz Gazzâli ve öncesi ilk dönem sûfilerin namazın batîni açıdan görüşleri, Müslümanlara namaz ibadetinde yeni bir anlayış sunabilir.

Müminin ibadet hayatının mihranı olan namazın tasavvuf düşüncesini oluşturan âlim sûfilerin görüşleriyle daha doğru idrak edilmesine ihtiyaç vardır. Bu çalışmamız, tasavvuf ölçüleri içinde namaz ibadetinin hakikatini sûfilerin diliyle anlatmaktadır. İslâm Dininde namazın mümin için hayatın bütününe kapsayan bir disiplin olması bakımından, tez konumuzun geçmişten bugüne dini eğitimi izah konusunda literatüre katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

7. Tezin Araştırma Yöntemi

Tezimiz nitel bir çalışma olarak planlanmış ve araştırmamıza hizmet edecek şekilde literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Başlangıçta konunun ana temasının tafsilatlı tanımları verilmiştir. İkinci olarak konumuzun Kur'an-ı Kerim'deki ilgili ayetler ve hadisler ile izahı yapılmıştır. Üçüncü işlem olarak görüşleri anlatılacak olan müellif sûfilerin eserleri incelenmiştir. Konumuz ile ilgili bölümleri izah edilmiş ve günümüz ile bağlantıları kurulmuştur. Haris el-Muhâsibi'nin *Fehmu's- salât* isimli risalesi, Serrâc Tûsî'nin *el-Lüma'*, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kütü'l- kulûb* isimli eserleri ve Gazzâli'nin *İhyâu Ulumi'd-dîn* isimli eseri tezimizin başlıca kaynakları olmuştur.

Kur'an ve hadisler muhtevastaki ifadelerde işârî tefsir ve yorumlar kullanılarak tafsilatlı tanımlar verilmiştir. Sûfî müelliflerin eserlerinde konumuz ile ilgili bölümler açıklanırken, tasavvuf kavramları ile bağlantılar kurulmuştur.

Râgıp el-İsfahânî'nin (ö.502/1108) *Müfredat* isimli *Kur'an Kavramları Sözlüğü* en fazla istifade ettiğimiz eserlerden biridir. İbadetlerdeki kavramları izah eden Hâce Abdullah el- Ensârî el- Herevî'nin *Menâzilü's- sâirîn/ Tasavvufta Yüz Basamak* adlı eseri bilhassa namazda kalp huzuru izahında faydalanılan kaynaklardan oldu. Ayrıca İbn Fûrek (ö.406/1015)'in *el-İbâne an turuki'l- Kasîdin* isimli eserindeki tasavvuf kavramları namazın batîni yönünün açıklanmasında faydalanıldı. Çalışmamızın her safhasında istifade ettiğimiz ana kaynaklardan biri de Diyanet İslâm Ansiklopedisidir.

Diyanet İşleri Başkanlığının *Hadislerle İslâm* eseri başvurduğumuz bir diğer ana kaynaktır. Çalıştığımız konumuz ile ilgili ayetlerin tefsirlerinde, işârî tefsir kaynaklarından Abdülkerîm Kuşeyrî'nin(ö.465/1072) *Letâifu'l-işârât*, isimli eserini

kullandık. Zemahşerî'nin (ö.538/1144) *el-Keşşâf*, Necmeddin Nesefî'nin (ö.537/1142) *et-Teyşîr fit-tefsîr* isimli eserlerinden de yararlanmışır.

8. Tez Konusu ile İlgili Literatür Analizi

Gazzâli ve öncesi tasavvuf geleneği üzerinde birçok çalışmalar yapılmış, tezler yazılmıştır. Mutasavvıfların hayatları, ilmî şahsiyetleri, düşünce yapıları, tasavvufi kavramlardaki yorumları, yaşadıkları dönemdeki problemleri, ibadetleri algılama şekilleri tezlere konu olmuştur. Araştırmamız ile ilgili makale ve tezlerden bir kısmı şunlardır:

1. Mesut Okumuş, “Semantik ve Analitik Açıdan Kur’ân’da Salat Kavramı”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004.
2. Cahit Karaalp, “Salat Kavramının Semantik Anlamı”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018.
3. Nurten Kimter, “Namaz ve Ahlâki Olgunluk İlişkisi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2016.
4. Kerim Buladı, “Nebevî Şahsiyetin İnşasında Namaz ve Hz. İbrahim”, *İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, 2019.
5. Mehmet Soysaldı, “Kur’ân Öncesi Mekke Toplumu”, *Tefsir Akademisyenleri Buluşması Sempozyum*, 2011.
6. Esmâ Sayın, “Tasavvuf Klasikleri Açıısından Namaza Psikolojik Bakış”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012.
7. Hüseyin Certel, “*Ebû Tâlib El- Mekkî’de Namazın Psikolojisi*”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi, 1999.
8. Veysel Akkaya, “Süfîlerin ‘Gözümün Nûru Namazda Kılındı’ Hadisindeki ‘Kurretu Ayn’a Bakışı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014.
9. İdris Lap, “*Gazâli’de İbadetlerin Manevi Boyutu*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
10. İdris Türk, “Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

11. Ömer Kaya, “Gazzâli Öncesi Tasavvuf Klasiklerinde İbadetlere Getirilen Tasavvufî Yorumlar”, Yüksek Lisan Tezi, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
12. Veysel Avcı, “Kur’ân’da Namaz ve Namaz Anlamına Gelen Kavramlar ve Bu Kavramların Tefsirlerde İnceleniş Biçimi: Beyzâvî ve Merâğî Örneği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
13. Fahri Kamili, “İslâm Fıkında Namaz İbadeti”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. B.U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
14. Bayram Başer, “Serrâc et-Tûsî’nin Tasavvuf Anlayışı” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

BİRİNCİ BÖLÜM

NAMAZ KAVRAMI ve NAMAZIN MAHİYETİ

1.1.Namazın Lügat Anlamları

Namaz, sözlük anlamıyla ta'zim üzere eğilmek, dua etmek, affedilmeyi dilemek, yardım istemek, ibadet etmek şeklinde tanımlanır. Arapça salât kelimesi karşılığı kullanılır. Namaz kelimesi Farsçadan Türkçe'ye geçmiştir.

Terim/ıstılah olarak namaz /salat tekbirle başlayıp, selamla sona eren belirli vakitlerde, belirli hareket ve sözlerden oluşan beden ile yapılan bir ibadettir. Namazın rükünleri, söz ve fiil olarak dua niteliği taşımaktadır. Bu durum salat kelimesinin sözlük ve terim anlamları arasında bir bağ/menkul olduğunu gösterir.³¹

Semantik açıdan bakıldığında, salât kelimesinin kökü ve Kur'an sözlüklerinde kullanım şekli ile ilgili olarak dilbilimcilerin birtakım tespitleri bulunmaktadır. Arap dili müelliflerinden Halil b. Ahmed (ö.175/791) salât kavramına s-l-v kökü üzerinden açıklama getirmiştir. Salat sözcüğünün (صلا) sonundaki "elif" harfi aslında "vav" harfidir. Çünkü kelimenin çoğulunun salavat ve tesniye halinin "salavân" şeklinde geldiğini bildirir. Salât kelimesinin sonu "vav"lı kalıbıyla dua, ibadet, sonu "y" ile biten s-l-y türevi olarak ateş ile tutuşturmak, dağlamak, kızartmak anlamlarını vermiştir.³² Müellif, salât, salavât kavramlarının Kurân'da Allah, peygamber, melekler ve salih kimseler için de kullanıldığını ifade eder "*Allah ve melekleri peygambere salat etmektedirler. Ey iman edenler siz de ona salat edin*".³³ Allah'ın peygamber ve salih kullarına salâtı onları övmesi, iyilik üzere anması, tezkiye etmesidir. Peygamberlerin salâtı müminlere dua etmesidir. Meleklerin salâtı ise, salih kullar için istiğfar dilemeleridir.³⁴

³¹ M. Kâmil Yaşaroğlu "Namaz", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/350-357.

³² Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, thk., Mehdi Mahzumi, İbrahim Samrâî, Müessesetu'l A'lemi lil Matbuat, Beyrut 1988, c.VII, s.154.

³³ el-Ahzâb 33/56, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

³⁴ . Mesut Okumuş, "Semantik ve Analitik Açıdan Kur'ân'da Salat Kavramı", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.3, S.1-30 (2004): 6.

Râğıb el- İsfâhanî (ö.5./11.yy. ilk çeyrek) de *Müfredât* isimli eserinde s-l-y kelimesinin asıl anlamının ateş ile tutuşturmak olduğunu bildirmiştir. Kur’ân’da Allah’ın buyurduğu üzere; “kızgın bir ateşe girerler”³⁵, “alevli ateşe girecek”³⁶ ayetlerindeki “tesla”, “yesla” kelimelerinin s-l-y kökünden türeyen kızgın, alevli ateş manasında olduğunu ifade etmiştir. İsfahani, “صلي الرجل” sözüyle namaz kılan kişinin Allah’ın tutuşan ateşi olan” salaye” yı kendisinden uzaklaştırıp cehennem ateşinden uzak, kurtuluşa erdiğini belirtmiştir. İslâm’ın en temel ibadeti olan namaz/*salat* kelimesinin dua anlamına geldiğini bildiren İsfahani, *söz konusu ibadetin bu kelime ile isimlendirilmesi, bir şeyin içerdiklerinden bir kısmı ile isimlendirilmesi* ifadesiyle namazın dua mahiyetine işaret etmiştir ³⁷

Allah Resûlü’nün salatının dua olduğuna dair şu misal verilebilir: Tevbe suresinde Tebük seferine mazereti olmadığı halde katılmayan sonra pişman olan sahabenin durumunu anlatan ayette “salatuke” kelimesine “senin duan, onların bağışlanması için dua etmen rahmettir, onlara huzur verir” manası verilmiştir. Ayette şöyle buyrulmaktadır. *Onları arındırmak ve temize çıkarmak üzere mallarından sadaka al. Bir de onlar için dua et, çünkü senin duan onlara gönül huzuru verir. Allah her şeyi çok iyi işitmekte ve bilmektedir.*³⁸ Kuşeyrî (ö.465/1072) *Letâifu’l-işârât* isimli eserinde bu ayeti; “Allah Resûlü (sav)’ın o sahabeler için dua etmesi onlara sükûnet getirecektir. Resûlullah’ın himmeti, onların malları sebebiyle yapmış oldukları davranışlardan muhakkak ki onlara daha faydalıdır”.³⁹ şeklinde tefsir ederek salat kelimesine dua manası vermiştir.

Arap dili alimlerinin çoğu salat/ صلاة kelimesine dua, tebrik, övgüyle anmak manaları vermiştir. Misal olarak, Arapça konuşma dilinde “صليت عليه” Ona dua ettim, onu

³⁵ el-Ğâşiye 88/4 *Kur’ân Yolu Tefsiri*, (İstanbul: DİB Yay., 2006-2009).

³⁶ el-İnşikâk 84/12, A.g.e.

³⁷ Râğıb İsfahani, “*Müfredât*”, Trc. Abdülbaki Güneş, vd., C. 1 (İstanbul: Yarın Yayınları, 2019),550-552.

³⁸ et- Tevbe 9/103, *Kur’ân Yolu Tefsiri*, (İstanbul: DİB Yay., 2006-2009).

³⁹ Abdülkerim Kuşeyri, *Letâifu’l-işârât*, Trc. Ekrem Demirli, C.1-2 (İstanbul: Turkuvaz Yay., 2020),725.

tezkiye ettim” şeklinde kullanılır. Namaz/salât ıstılah manası ile değerlendirildiğinde nefsin tezkiyesi tanımı da yapılabilir. Namazın dua manasına geldiğine dair şu hadis örnektir: Allah Resûlü (sav); *biriniz bir yemeye çağrıldığında gitsin, eğer oruçlu ise salat getirsin, değilse yesin*, buyurmuştur. Buradaki “salat” kelimesi ile, davetlinin yemek sahibine “dua, bereket dileme” sini kastetmiştir.⁴⁰

Salat kelimesini Kur’ân’daki türevine göre değerlendiren dil âlimi İbn Manzur (ö.711/1311) Salavatun sözcüğünün ehli kitabın ibadethaneleri anlamına geldiğini ve İbn Abbas’ın bu görüşte olduğunu söylemiştir.⁴¹ İbrâni dilinde bu kavramın *saluta sulut* şeklinde kullanıldığını ifade eder. Namazda oturuşta okunan *et-tehiyyâtü lillahi ve’s-salevâtu* duasındaki *salevât* kelimesine Allah’dan rahmet dilemek anlamı verilmiştir.⁴²

Arap dili alimlerinden İbnu’l-Enbarî (ö.328/940) de *salât* sözcüğünün namaz, dua, rahmet Allah’dan istemek anlamlarına geldiğini bildirir.⁴³ Kur’ân-ı Kerim’deki *İşte Rablerinin lütufları ve rahmeti bunlar içindir ve doğru yola ulaşmış olanlar bunlardır*⁴⁴ ayetinde salavat ve rahmetin arda arda gelmesi, güzel bir tertiptir ve bu iki sözcüğün birbirine yakın manalara geldiğini gösterir. Salât kelimesi, dua manasıyla rahmete, günahlardan arınmaya, huzura sebep olur. Aynı zamanda istiğfar, mağfiret, Allah’ın Resûlü’ne hüsn-i sena etmesi, kıyam, rükû ve secdesi olan bir ibadet manalarına gelmektedir.⁴⁵

⁴⁰ Râgıb İsfahanî, “*Müfredât*”, C. 1, 552.

⁴¹ “*Onlar haksız yere ve ‘Rabbimiz Allah’tır’ dediler diye yurtlarından çıkarılmışlardır. Allah insanların bir kısmını diğeriyle savmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah’ın adı çok anılan camiler yıkılıp giderdi. And olsun ki, Allah’a yardım edenlere O da yardım eder. Doğrusu Allah kuvvelidir, güçlüdür.*” *Kur’ân Yolu Tefsiri*, (İstanbul: DİB Yay., 2006-2009), El-Hacc 22/40

⁴² Okumuş, Semantik ve Analitik Açından Kur’ân’da Salat Kavramı, 1-30.

⁴³ Cahit Karaalp, “Salat Kavramının Semantik Anlamı”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.1, S.173-212 (2018):9

⁴⁴ el- Bakara 2/157, *Kur’ân Yolu Tefsiri*, (İstanbul: DİB Yay., 2006-2009).

⁴⁵ Okumuş, “Semantik ve Analitik Açından Kur’ân’da Salat Kavramı”, 1-30.

Ebu Nasr el-Cevherî (ö.393/1003) salât kelimesinin “farz namaz” olduğunu izah etmektedir. İbn Kuteybe (ö.276/889), “İşte Rablerinin lütufları ve rahmeti bunlar içindir. Ve işte doğru yola ulaşmış olanlar da bunlardır.”⁴⁶ ve “Sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için O size rahmetiyle lütufta bulunuyor, melekleri de dua ediyor. O müminlere karşı çok merhametlidir.”⁴⁷ Ayetlerindeki salat sözcüğüne rahmet manası vermiştir.⁴⁸

Kuşeyrî, insanın Allah’a kulluk yapabilmesinin yine Allah’ın ezeli rahmetinin tecellisi ile mümkün olduğunu belirtir. İnsanın hidayete ermesi Allah’ın kuluna başlangıçtaki merhametidir.⁴⁹ Kuşeyrî’ye göre, Allah’ın kullarına salat etmesi, kendisine yaklaştırmak için onları etmesidir. Meleklerin müminlere duası, günahkârlar için mağfiret, itaat edenler için ise ihlasla kulluk yapmalarıdır. Allah’ın salatı namaz ibadeti, meleklerin ise şefaet etmeleridir.⁵⁰

Salat kökünden türeyen “musalli” namaz kılan kişi manasındadır. “Musalla” ise namaz kılınan yer demektir. Meselâ; Kur’ân-ı Kerim’de şöyle bildirilmiştir; “...*Makamı İbrahim’de kendinize namaz kılacak bir yer (musalla) edinin*”⁵¹ ayetinde, musalla; “Allah için adım atan ve ayak izi kıyamete kadar gelecek olan Müslümanlara ikram olan, namaz kılınan kutlu makamdır”⁵² şeklinde tanımlanmaktadır.

Zeccâc (ö.311/923), el-Ezherî (ö.370/980) ve Seâlibi (ö.429/1038) gibi dilbilim alimleri *salat* kelimesinin, gereklilik, lüzum, şart koşma gibi anlamları doğrultusunda namazın Allah Teâlâ tarafından müminlere kaçınılmaz bir ibadet olarak farz kılındığı görüşünü savunmuşlardır. Müminin namazda dua ve mütevâzi haliyle huzur bulacağını, bu sebeple namazın kul için lüzumlu olduğunu ifade ederler. İbn Faris (ö.395/1004)’ın görüşüne göre, salat’ın “salaytu ude” sopayı yumuşattım ifadesiyle

⁴⁶ el-Bakara 2/157 *Kur’ân Yolu Tefsiri, DİB* (İstanbul: TDV Yay., 2006-2009).

⁴⁷ el-Ahzâb 33/43 *Kur’ân Yolu Tefsiri*.

⁴⁸ Okumuş, 1-30.

⁴⁹ Kuşeyri, *Letâifu’l-işârât*, 120.

⁵⁰ A.g.e., 1661.

⁵¹ el- Bakara, 2/125, *Kur’ân Yolu Tefsiri*.

⁵² Kuşeyri, *Letâifu’l-işârât*, 102.

saleye kökünden gelen eğrilme yumuşatma, doğru şekil alma anlamını içerir. Namaz kılanların Allah'ın emrine boyun eğerek, kalb aleminin yumuşama, hilm hali ile huşu ve huzur bulacağı yorumunu getirmiştir.⁵³

Ömer Nesefî (ö.537/1142) “*et-Teysîr fî (‘ilmi) ’t-tefsîr*” isimli eserinde Cenâb-ı Allah'ın huzurunda huşû ile namaz kılan kişinin gönül âleminin yumuşayacağını, kâmil manada en güzel kıvama ulaşacağını bildirmiştir. *Salat* kelimesi sözlük ve ıstılah manasıyla beraber değerlendirildiğinde, zâhir ve bâtın şartlarıyla yerine getirilen bir ibadeti tanımlamaktadır. Bu haliyle eda edilen namaz /salat, kulu en yüksek makama ulaştırır Allah ile kalbin huzuru olarak algılanmıştır.⁵⁴

Dinî literatüre göre ıstılah manasıyla *salât*, tekbirle başlayan, kıyam, rükû, secde ve oturuşla devam eden selam ile sona eren belli ve düzenli birtakım hareketlerden oluşan belirlenmiş vakitlerde eda edilen bir ibadet şeklidir.⁵⁵ *Salat* kelimesi birçok lügâvi anlam içerir, fakat daha ziyade ıstılah manası ile bilinir. Salât ve türevleri Kur'an'da sözlük ve terim anlamı ile doksan dokuz yerde geçmektedir. Dua ve istiğfar, ibadet, destek, din ve dindarlık, davet, kulluk, yaratılışa uygun davranış gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Kur'an'da namaz ibadetinin salat kelimesi ile beraber ifade edildiği başka kavramlar mevcuttur. *Kıyam*,⁵⁶ *rükû*,⁵⁷ *secde*,⁵⁸ *tesbih*,⁵⁹ *zikir*,⁶⁰ *kıraat*,⁶¹ *dua*,

⁵³ Mesut Okumuş, “Semantik ve Analitik Açısından Kur'an'da Salat Kavramı”, 6.

⁵⁴ Ömer Nesefî, *Et-Teysîr Fi't-Tefsîr*, Trc. Muhammed Coşkun, C.1 (İstanbul: Yazma Eserler, 2019), 356.

⁵⁵ M. Kâmil Yaşaroğlu, *Namaz, DİA* (İstanbul: TDV Yayınları,2006), 32/ 350-357.

⁵⁶el- Bakara 2/238, el-Müzzemmil 73/20, *Kur'an Yolu Tefsiri*.

⁵⁷A.g.e., el-Bakara, 43, 125, el-Âli İmran 43, el-Hac, 26, 77, el-Fetih, 29, el-Murselat, 48.

⁵⁸ A.g.e., el-Bakara, 125, el-Âli İmran 43, el-Hac, 26, 77, el-Alak, 19, Ş el-Şuara, 219.

⁵⁹ A.g.e., el- el-Tahâ130, el-Kâf 39-40, et-Tûr 48-49, el-İnsan 26, el-Rûm 17-18.

⁶⁰ A.g.e., el-Bakara 239, el-Ankebût 45, el-Cuma 9.

⁶¹ A.g.e., el-İsrâ 17/78.

istiğfar,⁶² *hasene*⁶³ *iman*⁶⁴ kavramları namaz ibadetini anlatmaktadır. Kur'ân'daki belâgât kuralı olarak, *Zikri cüz iradei kül*, küçük parça ile bütünü kastetmek manasına kullanılmıştır.⁶⁵ Örneğin “...rükû edenlerle beraber rükû edin”⁶⁶ ayetinde rükû kelimesi namazı ifade etmektedir.

1.2. Namaz Kelimesinin Kurân-ı Kerîm'deki Anlamları

Kur'ân'da bazı ayetlerde namazın kastedildiği kavramlar vardır. Bunlar namaz ibadetinin rükünleridir.

1.2.1. Zikir

Zikir, insanın elde ettiği bilgileri kendisi ile koruduğu nefsi bir durumdur. Hafızadaki bilgilerin akla getirilmesi, kalbe inmesiyle söylenen sözdür. Zikir kalp ve dil ile yapılır. Her ikisinde de iki kısım vardır. Unutulmuş olanı hatırlamak, zikretmek ve unutulmamış, hafızada var olanı devamlı zikretmektir.⁶⁷ Tasavvuf ıstılahında ise zikir, Allah'ı belirli kelimelerle, cümlelerle anmak ve Allah'tan başkasını unutmaktır. Allah'ın ilahi azâmetini, lütfunu, ihsanını tefekkür etmek ve ilahi tecellileri müşahede neticesinde Allah'ı tesbih etmektir.⁶⁸

Kur'an'da, “*Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl. Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten meneder. Allah'ı anmak her şeyden önemlidir. Allah yaptıklarınızı bilir*”.⁶⁹ ayetinde geçen *zikrullah* yani Allah'ı anmak, namaz manasındadır. Kuşeyrî'ye göre kulun Allah'ı zikretmesi çok büyük bir ameldir. Müminin Allah'a itaat ve ibadeti neticesindeki zikri Allah'ın kulu zikretmesine vesile

⁶² A.g.e., el-Zâriyat 51/18.

⁶³ A.g.e., el-Hûd 52/114.

⁶⁴ A.g.e., el-Bakara 2/143.

⁶⁵ Süleyman Gür, “Kadı Beydâvi Tefsirinde Mecâz”, *K.T.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.3, S. 1, (2016), 7-33.

⁶⁶ el-Bakara, 2/103, *Kur'ân Yolu Tefsiri*, C.1 (İstanbul: DİB Yay., 2006-2009).

⁶⁷ Râgıb el-İsfahâni, *Müfred*, C.1, 361.

⁶⁸ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, trc. Süleyman Uludağ, 1.bs. (İstanbul: Dergâh Yay., 2019), 169-170.

⁶⁹ el-Ankebût 29/45, *Kur'ân Yolu Tefsiri*, C.4.

olur. Allah'ın kulunu zikri çok büyük ve çok kuşatıcıdır. Bu durum namaz kılan insanın nefsindeki taşkınlık ve çirkinliklerin gücünü bitirecek niteliktedir.”⁷⁰

Bütünüyle ibadet bilinci ve sorumluluğu, Allah'ın huzurunda olduğunun idraki ve huşu ile gerekli şartları yerine getirilerek eda edilen namazın, Allah'ı anmak ve Allah'ın kulunu anmasına vesile olan bir ibadet olduğu belirtilmektedir. Bu şekilde kılınan namazın müminleri bireysel ve toplumsal ahlakın zirvesine taşıyacağı, aklın ve dinin tasvip etmediği her türlü kötülüklerden alıkoyacağı vurgulanmaktadır.⁷¹

Salat kelimesine zikir manası verilen diğer bir ayette Cenâb-ı Allah şöyle buyurmaktadır; *"Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır"*.⁷² Bu ayette “zikrullah” tan maksat, Cuma hutbesi ve Cuma namazıdır. Farz olan bu ibadetlere gereken özenin gösterilmesi, bedenî ve ruhî hazırlıkların yapılarak mescide gidilmesi şart koşulmuştur. Namaz bitinceye kadar Allah'ı anmaya ısrarla teşvik edilmesinin ve dünya meşakkatlerinden uzak durmanın, dikkati dağıtan her türlü düşünce ve amellerden sıyrılma gayretinin çok fazla hayra vesile olacağı vurgusu yapılmıştır”.⁷³ “Allah'ı zikretmek manasındaki namazda fani gayeleri unutup, zahirde Allah'ı zikre koşarken, bâtında da Allah'a koşmalı ve kulun kalbi de Allah'a yaklaşmalıdır.”⁷⁴

*"Korku halindeyseniz, namazı yaya veya binek üzerinde kılın, emin olduğunuzda ise size öğrettiği şekilde Allah'ı zikredin"*⁷⁵ ayetinde de zikir, namaz anlamındadır. Zor zamanlarda da Allah ile münacat olan namaz ibadeti asla ihmal edilmemelidir. Kul darda kaldığında Allah'ın yardımına ziyadesiyle muhtaç olduğunu daha iyi idrak eder. Allah'a kulluk neticesinde yardım geldiği düşünüldüğünde, mümin her şartta Allah'a kulluğunu devam ettirmekle mükelleftir. Kalplerin Allah'ın huzurunda olduğu namaz,

⁷⁰ Kuşeyri, *Letâifu'l-işârât*, 1580.

⁷¹ *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB, C.4, 273-275.*

⁷² el-Cum'a 62/9, A.g.e.

⁷³ Ömer Çelik, *Hakk'ın Daveti Kur'an-ı Kerim Meali ve Tefsiri, DİB, C.5* (İstanbul: TDV Yay.,2009), el-Cuma, 62/9.

⁷⁴ Kuşeyri, *Letâifu'l-işârât*, 2174-2175.

⁷⁵ el-Bakara 2/239, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB, C.1.*

korku veya rahatlıkta selamet getirecektir. Bilhassa korku halinde namaza devam eden kula Allah'ın zafer ihsan edeceği bildirilmektedir.”⁷⁶

Neticede namaz ibadetinin maksadı Allah'ı anmaktır. Kul namaz kılarırken dili ve kalbi ile Allah'ı zikreder, O'na dua eder, yalvarır ve günah işlemekten çekinir. Bu durumda beş vakit namaz bir zikirdir. Mümin farz namazlara ilâve olarak nafîle namazlar kılar, imanı güçlenir, günahlardan arınır.⁷⁷

1.2.2. Tesbih

İsfahâni'ye göre s-b-h suda ve havada hızlı gitmek (akmak) manasındadır. Tesbih ise Allah'ı tenzih etmektir. Esas manası Yüce Allah'a ibadet etmek için hızlı davranmaktır.”⁷⁸ Kur'an'daki “*Bu sebeple akşam vaktine eriştiğinizde ve sabah kalktığınızda Allah'ı tesbih edin*”⁷⁹ ayetindeki *tesbih* kelimesi namaza işarettir. Müfessirlere göre beş vakit namazı ifade eder. Buradan gaye Allah'ı her türlü kemal sıfatlarla anmak övmek, noksan sıfatlardan uzak bilmek anlamındaki “tenzih” emredilmektedir. Allah'ı en güzel tesbih ve tenzih etmenin tezahürü O'na düzgün, doğru bir şekilde kulluk etmekle mümkündür. Sabah güne ibadetle başlayan, akşam da ibadetle gününü bitiren kimseler Allah'ı tesbih eden faziletli kullardır.⁸⁰

Fahredden Râzî (ö.606/1210), tenzih'in kalb içinde, merkezden dışarı doğru üç aşamadaki daireden oluştuğunu şöyle ifade etmiştir: “Birinci dairede kalb ve tenzih bulunur ki bu şeksiz, şüphesiz iman olan tenzih'in özüdür. İkinci daire Cenâb-ı Allah'ı güzel sözlerle anmaktır ki bu da dil ile tenzihdir. Üçüncüsü ise imanın özü ve dil ile ikrarı neticesinde zuhûr eden salih amellerdir. Allah'ı tesbih ve tenzih'in hakikatinde insanın kalben iman etmesi, inandığını ifade edebilmesi ve salih amellerle tasdik edebilmesi bulunmaktadır. Kulu Cenab-ı Allah'a yaklaştıran dinin direği hükmündeki

⁷⁶ Kuşeyri, *Letâifu'l-işârât*, S.170.

⁷⁷ Veysel, Avcı, “Kur'an'da Namaz ve Namaz Anlamına Gelen Kavramlar ve Bu Kavramların Tefsirlerde İnceleniş Biçimi: Beyzâvî ve Merâğî Örneği” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

⁷⁸ İsfahani, *Müfredat*, 432.

⁷⁹ er-Rûm 30/17, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB*, C.4.

⁸⁰ Kuşeyri, *Letâifu'l-işârât*, C.5-6, S.1597.

dosdoğru eda edilen namaz ibadeti Allah'ı tesbih ve tenzih etmenin en kâmil anlamdaki tezahürü olmaktadır.”⁸¹

Aynı ayetin diğer bir tefsiri de şöyledir: “Kulun güne ibadetle başlayıp, akşam ibadetle bitirmesi o müminin hayatına bereket getirir. Bu vakitlerde Allah'ı tesbih etmek demek namaz kılmaktır. Müminin Allah ile kulluk sözleşmesini yenilemesi, beş vakit namaz kılmasıdır.”⁸² “... *Kalktığın zaman da Rabbini hamd ile tesbih et*”⁸³ ve “*Gecenin bir bölümünde ve yıldızların batmaya başladığı sırada da Rabbini tesbih et*”⁸⁴ ayetlerindeki tesbih kelimesi farz kılınmış namazları ifade eder. Akşam, yatsı ve sabah namazlarının farzları olarak da yorumlanmıştır. Allah Resûlü'nün her daim Allah'ı zikrettiği manası da verilmiştir.⁸⁵ Namazı ifade eden diğer bir kavram duadır.

1.2.3. Dua

Dua kelimesi, çağırma, yardım isteme, yalvarma, bir şeyi talep etme manalarına gelmektedir.⁸⁶ İslâm'da Yüce Allah'a karşı kulun acizliğini ifade etmesi, ta'zim ve muhabbet ile yardım istemesi, niyaz etmesidir. Kulun dua etmesinin amacı Allah'a kendi halini arz etmesidir. Müminin havf ve recâ duyguları içinde Allah ile konuşmasıdır. Dua, fani, aciz olan insanın sonsuz kudrete sahip olan Allah ile arasındaki vasıtaadır.⁸⁷

Namazın bir adı da duadır. Namaz ibadeti de sözlü ve fiili bir dua olduğuna göre; “*Korku ve ümit içinde Rablerine ibadet ve dua etmek üzere vücutları yatak görmez. Kendilerine verdiğimiz rızıktan da Allah için harcarlar*”⁸⁸ ayetinde dua namazı ifade eder. Kuşeyri'ye göre, (ö.376/986) ayette bildirilen kimseler, “zahir olarak

⁸¹ Kur'ân Yolu Tefsiri, *DİB*, C.1, 299.

⁸² Kuşeyri, *Letâifu'l-işârât*, 1596.

⁸³ et-Tur 52/ 48, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB*, C.5.

⁸⁴ et-Tur, 52/49, A.g.e.

⁸⁵ Kuşeyri, *Letâifu'l-işârât*, 2049.

⁸⁶ İsfahani, *Müfredat*, 346.

⁸⁷ Osman Cilâci, “*Dua*”, *DİA*, C.9 (İstanbul: TDVYay.,1994), 529-530.

⁸⁸ el-Secde 32/16, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB*, C.4.

yataklarından kalkar, teheccüd⁸⁹ namazı kılarlar. Bâtında ise kalpleri hallerin döneşğinden uzaklaşır, nefsinin değerli görmekten vazgeçer, makam endişesinden uzaklaşır. Çünkü bütün bunlar kul için Hakka, hakikate perdedir. Bunlar kendi işledikleri amellere güvenmeyen, manevi hallerini fark etseler dahi bunları dikkate almayan ve ülfet ettiği her şeyi Allah için terk eden ve bu hissiyatla ibadete yönelen kullardır.”⁹⁰ Kurân’da namaz, rükünlerinden biri olan kıyam ile de ifade edilir.

1.2.4. Kıyam

Kıyam; fiil olarak ayağa kalmak, yükselmek, bir işi yapmaya, faaliyette bulunmaya azmetmek manalarındadır. Ayrıca İsfahâni, kıyam sözcüğünün ayağa kaldırılan, düzeltilen şey anlamına geldiğini; bir şeyin kendisiyle ayakta durduğu, sabitleştiği, sağlamlaştığı sütun ve dayanak, mukavemet gibi şeylere işaret ettiğini de bildirir.⁹¹

“*Gecelerini Rablerine secde ederek ve kıyama durarak geçirirler*”⁹² ayetindeki “kıyam” kendi iradesiyle kalkıp, namaz kılan anlamındadır. Kuşeyri’ye göre bu ayetin tefsiri şöyledir; “*O müminler, Allah için gece boyunca namaz kılar, vecd halinde sabaha çıkarlar. Sabahları buldukları vecd, gece boyunca ruhlarının secdesinin meyveleridir. Rivayete göre, kim gece çok namaz kılsa, gündüz yüzü güzelleşir, yani yüzünü Allah katında değer kazanır. Bu durumda kulun yapacağı en güzel iş secde ile zahirini güzelleştirirken, vecd ile batınını güzelleştirmesidir.*”⁹³

İsfahâni’nin ifadesine göre kulun kendi tercihi ile kıyamda durması yani namaz kılması diğer bir ayette şöyle bildirilir: “*Yoksa o gece saatlerinde kalkan, secdeye kapanıp, kıyama durarak daima vazifesini yapan, ahiretten sakınan ve Rabbinin rahmetini uman kimse ile isyan ve inkara müptela olan bir olur mu? De ki hiç*

⁸⁹ “*Yatsı namazının ardından fecre kadar geçen süre içinde uykudan kalkıp namaz kılma ve bu süre zarfında kılınan nâfile namaz, gece namazıdır.*” Saffet Köse, “*Teheccüd*” DİA, C.40 (İstanbul: TDV Yay., 2011),323-325.

⁹⁰ Kuşeyri, *Letâifu’l-işârât*, 1635.

⁹¹ Kuşeyri, *Letâifu’l-işârât*, 263-269.

⁹² el-Furkân 25/64, *Kur'an Yolu Tefsiri*, DİB, C.4.

⁹³ Kuşeyri, *Letâifu’l-işârât*, 1431-1432.

bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Bunu ancak temiz akıl sahipleri bilebilir.”⁹⁴ “Bu ayette, namaz kılmak için kıyama duran, ibadetini en güzel şekilde yerine getirmek üzere ayağa kalkan müminin durumu bildirilmektedir. Zâhir ve bâtin ibadetin bütününde noksansız kulluk edebini yerine getiren kişiler, aynı zamanda ahiret endişesi içinde ve Allah’tan recâ halinde bulunurlar. İşte bu kimseler Allah tarafından kendilerine ihsan edilen bilgilerle amel eden temiz akıllı kullardır.”⁹⁵

Cenab-ı Allah namazı emrettiği ve kılanları övdüğü ayetlerde yalnız “ikame” kelimesini kullanmıştır. Namaz ibadetinin sadece şekil şartları ile değil de rükünlerindeki zihni, kalbi bütünlük içinde kılınması gerektiğine dikkat çekilmektedir. Misal olarak; “*Namazı ikame edin, zekâtı verin, rükû edenlerle beraber siz de rükû edin.*”⁹⁶ ve “*Onlar namazı ikame edenlerdir.*”⁹⁷ ayetleri verilebilir. “Namazın ikame edilmesi, rükûda, secde, huşû ile kalbden boyun ederek, ihlaslı niyet ile namazın kılınması demektir. Kulun namazda kiminle münacat ettiğinin farkında olarak ikame etmesidir. İbn Abbas’a (ö.68/687-88) göre namazın ikamesi demek rükünlerinin doğru ve düzgün olarak yerine getirilmesi, farzlarının, vaciplerinin, sünnetlerinin ve adâbının noksansız uygulanmasıdır. Namazın bu minval üzere devamlı kılınmasıdır.”⁹⁸

1.2.5. Rükû

Kıyamdan sonra namazın özel rükû olan rükûun, namazın bütünü olarak kastedildiği ayetler vardır. Rükû, eğilmek, boyun eğmek, alçalmak anlamında kullanılır. Namazdaki rükûnlerden biridir.⁹⁹ Namazda kulun sukûnet hissedinceye kadar baş ve sırtının eğilmesidir. “*Rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin*”¹⁰⁰ ayetindeki rükû kelime anlamıyla başın aşağıya doğru eğilmesi, saygı ile bükülmek demektir. İslâm şeriatinde, namazda kıyam ile secde arasında özel bir rükûdür. “Namazda

⁹⁴ el-Zümer 39/9, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB, C.4.*

⁹⁵ Kuşeyri, *Letâifu'l-işârât*, 1803.

⁹⁶ el-Bakara 2/43 *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB, C.1.*

⁹⁷ el-Nisa 4/162, Ag.e.

⁹⁸ Nesefî, *Et-Teysir Fi't-tefsir*, 352.

⁹⁹ İsfahani, *Müfredat*, 401.

¹⁰⁰ el-Bakara 2/43, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB, C.1.*

Müslümanlar gibi rükû edin” hitabı Yahudilere gelmektedir. Çünkü Yahudiler ibadetlerinde rükû etmezler. Ayetin “İslâm dinine girenlerle beraber siz de girin ve layıkıyla amel edin” ikazı bulunmaktadır. Ayetteki rükû, namazı ifade etmektedir. Kur’ân’da namaz yerine kullanılan isimlerden biridir. Çünkü Allah bu ayette hitap ettiği kimselerin namaz kılmalarını emretmektedir. Bu ayetle Müslümanların Kâbe’ye yöneldiği gibi yönelin, dinin bütün emirlerine itaat edin ve tıpkı onlar gibi namaz kılın, emri verilmektedir. Namazı rükû edenlerle beraber cemaat halinde kılın ifadesi de anlaşılmaktadır.¹⁰¹

Kur’ân’da namaz manasındaki diğer rükû kelimesi şu ayettedir: “Sizin dostunuz ancak Allah, Resûlü ve iman edip namaz kılan, zekâtı veren ve rükûa giden mü’minlerdir.”¹⁰² Ayette namazda rükûa tevâzu ile eğilen, samimi, huşû sahibi ve sadece Allah’ın rızasını gözeten müminlerden söz edilmektedir.¹⁰³ “Onlara rükû edin denildiği zaman rükû etmezler” Ayetinde, İslam dinini kabul edin, Allah’a boyun eğin, rükû edin, kibirlenmeyi bırakın denildiğinde rükû etmek istemeyen kimselerden bahsetmektedir. Bu ayetin nüzul sebebinin Sakîf kabilesi olduğu rivayet edilir. Hz. Peygamber (sav) Sakîf kabilesine namazı emredince, onlar rükû yapmayacaklarını, bu şekilde eğilmenin onlar için zillet olduğunu söyleyerek namazdan muaf tutulmak istemişlerdir. Bunun üzerine Resûlullah (sav); “Rükû ve secdesi olmayan dinde hayır yoktur”¹⁰⁴ buyurmuştur.¹⁰⁵

Allah Teâla sahabenin özelliklerini bildirdiği Fetih suresinde şöyle buyurmaktadır: “Onları rükû ederken, secde ederken, Allah’tan fazl ve ihsan isterken görürsün”¹⁰⁶ ayetinde Allah Resûlu (sav)’in yanındaki müminlerin cemaat olarak namazın rükünleri

¹⁰¹ Nesefî, *Et-Teysir Fi’t-tefsir*, 864.

¹⁰² el-Mâide 5/55, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB*, C.2.

¹⁰³ Zemahşerî, *Keşşâf*, Trc. Muhammed Coşkun vd., *TYEK*, C.2 (İstanbul: Yazma Eserler, 2017), 476.

¹⁰⁴ Ebu Dâvud, *İmâre*, 25,26, *Hadislerle İslâm*, C.6 (İstanbul: TDV Yay., 2013), 600.

¹⁰⁵ A.g.e.c., 1106

¹⁰⁶ el- Fetih, 48/29, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB*, C.5.

olan rükû ve secde ile tevâzu ve hiçlik halinde Allah'tan lütuf ve rıza istedikleri bildirilir.¹⁰⁷

1.2.6. Secde

Kur'ân'da namaz anlamında kullanılan kavramlardan biri de secdedir. Secde kelime manasıyla eğilmek tevazu ile boyun eğmek alını yere koymaktır. İstilah anlamıyla namazda alın, burun, el ayakları, dizler ve parmakların yere değmesi; yani yere kapanmaktır.¹⁰⁸ Secde Allah'a ibadet için eğilmektir. İsfahani, secdeyi iki türlü tanımlar. Birincisi insanların isteklerine bağlı olarak yaptıkları ve sevap ümit ettikleri secdedir. Misal olarak “Allah için secdeye kapanın, O'na ibadet edin”¹⁰⁹ ayetini vermiştir. İkinci olarak da bütün mahlukatın isteğe bağlı olmaksızın Allah'ın kulu olduklarının göstergesi olan secdedir. “Göklerde ve yerde kim varsa gölgeleriyle birlikte ister istemez ve sabah-akşam Allah'a secde ederler”.¹¹⁰ “Bakıp görmediler mi, Allah'ın yarattığı şeylerin gölgeleri, sağ ve sollarından boyunları bükük bir halde, Allah için secdelere kapanarak dönüyor”.¹¹¹ “Yıldızlar ve ağaçlar secde etmektedirler”¹¹² ayetlerini örnek vermektedir.¹¹³

“Gecenin bir kısmında ve secdelerin arkalarından O'nu tespih et”¹¹⁴ ayetinde secde kelimesi namaz manasındadır. Buradaki namazın teheccüd namazı olabileceği görüşü vardır. Farz namazlardan sonraki sünnet namazlar da olabilir. Hz. Peygamber (sav)'in “kişinin akşam namazından sonra konuşmadan kıldığı namaz İlliyyîne yani has kulların amellerinin yazıldığı deftere kaydedilir” buyurduğu rivayet edilmiştir. İbn Abbas (ö.68/688) ise yatsıdan sonraki vitir namazı olduğunu rivayet etmiştir.¹¹⁵

¹⁰⁷ Kuşeyri, *Letâifu'l-işârât*, 1997.

¹⁰⁸ Nihat Dalgın, “Secde” *DİA*, C.36 (İstanbul: TDV Yay., 2009), 271-272.

¹⁰⁹ el-Necm 53/62 *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB*, C.5.

¹¹⁰ er-Ra'd 13/15, A.g.e.

¹¹¹ el-Nahl 12/48, A.g.e.

¹¹² er-Rahmân 55/6, A.g.e.

¹¹³ İsfahani, *Müfredat*, 439.

¹¹⁴ el-Kâf 50/40, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB*, C.5.

¹¹⁵ Zemahşeri, “*Keşşâf*”, 374.

Secde kelimesine namaz manası verilen diğere ayet şöyledir; “*Hepsi bir değildir. Ehl-i kitap içinde istikamet sahibi bir topluluk vardır ki gece saatlerinde secdeye kapanır ve Allah’ın âyetlerini okurlar*”.¹¹⁶ Bu ayette, Ehl-i Kitaptan Müslüman olanların geceleri Kurân okudukları secde ederek teheccüd namazı kıldıkları bildirilmektedir. Bir rivayete göre yatsı namazı kastedilmektedir. Çünkü Ehl-i Kitap yatsı namazı kılmazdı. Abdullah b. Mes’ûd (ra) bir defasında Allah Resûlü (sav)’in yatsı namazını geciktirdiğini ve ardından çıkıp geldiğini ve insanların kendisini beklediklerini görünce “*Ehl-i Kitap içinde bu saatte sizden başka Allah’ı zikreden yoktur*” buyurduğunu ve ardından bu ayeti okuduğunu rivayet etmiştir.¹¹⁷ “... *secde et ve yaklaş*”¹¹⁸ ayetinde secde etmek namaz kılmak manasındadır. Namaz kılmakla Allah’a yakınlaşmanın mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Resûlullah (sav) “*kulun Rabbine en yakın olduğu an secde anıdır*” buyurmuştu.¹¹⁹ Rükû ve secde ayetleri Allah’a ibadet etmeye bir çağrı olarak anlaşılabilir. Ayrıca mümindeki secde izi Müslüman kimliğinin göstergesidir. Kulun secdede hiçliğini idrak etmesi, Allah’a yaklaştığının işaretidir. Bu durum müminin kendini bilmesi ve neticede Rabbini bilmesi olarak algılanmıştır. Dolayısıyla namaz ibadetinde secde etmekteki gayenin yani kulun Allah’a yaklaşmasının hasıl olmasıdır.

1.2.7. Kıraat

Namaz anlamında kullanılan kavramlardan biri de kıraattir. Sözlük manasıyla kıraat, okumak, tilavet etmek, telaffuz etmektir. İsfahani’ye göre kıraat “قرأ” harf ve kelimeleri bir araya toplamak demektir. Hz. Muhammaed (sav)’e indirilen vahye özel isim olarak Kur’ân denilmesinin sebebi, diğere ilahi kitapların semeresini kendisinde topladığı içindir. Kur’ân aynı zamanda bütün ilimleri kapsamaktadır. “tekarratu” anlamı fehm ettim manasındadır.¹²⁰ Kıraat anlayarak okumaktır. İstilah manasıyla

¹¹⁶ el-Âl-i İmrân 3/113, *Kur’ân Yolu Tefsiri*.

¹¹⁷ Zemâhşerî, “*Keşşâf*”, 1036.

¹¹⁸ el-Âlak 96/19, *Kur’an Yolu Tefsiri, DİB, C.6*

¹¹⁹ Zemâhşerî, *Keşşâf*, 1370.

¹²⁰ İsfahani, *Müfredat*, 231-232.

namazda Kur'ân'dan bir bölüm okumak demektir.¹²¹ Namazın rükünlerinden biri olan kıraat, bazı ayetlerde namaz olarak tefsir edilmiştir. “Gündüzün güneşin gün ortasını aşmasından gecenin karanlığına kadar namaz kıl: bir de sabah namazını: çünkü sabah namazı şahidlidir.”¹²² Ayetindeki قران الفجر ” ifadesi sabah namazı olarak tefsir edilmektedir. “Namaz rızık kapısını çalmak, Allah’a münacatta bulunmaktır. Allah namaz vakitlerini gün içinde ayırmıştır. Buradan maksat kulun birçok defa Rabbinin huzuruna dönmesidir. Sabah namazı gece ve gündüz meleklerinin şahit olduğu namazdır. Sufilere göre sabah okuması yani sabah namazı, bulunduğu vakit itibariyle kulu uykudan uzaklaştırır, nefsinin tembelliğinden kurtarır.”¹²³

“...Artık Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun”¹²⁴ ayetinin bu bölümünü müfessirler iki türlü tefsir etmişlerdir. Birincisi, geceleyin kişinin kendisine kolay gelecek kadar teheccüd namazı kılmasıdır. İkinci olarak, gece namazında Kur'ân'dan kolayına gelen kadarıyla okumaktır. Burada maksat gece namazıdır. Kıraat kavramı namaz yerine kullanılmıştır.¹²⁵ Namazdaki sesin seviyesi de Allah'ın bildirdiği üzeredir. Nitekim; “Namazında, niyazında sesini fazla yükseltme, fazla da kısma, ikisinin arasında bir yol tut.”¹²⁶ Ayetinde namaz esnasında mümin Kur'ân okurken sesin düşmanlardan korunması, dostlara duyurulması tavsiye edilmektedir. Gündüz kıldığı namazda sesini kısması, gece kıldığı namazda sesini yükseltmesi manası da verilmiştir.¹²⁷

Rivayet edildiğine göre Hz. Ebu Bekir namazda sesini iyice kısar ve *Rabbime münacat ediyorum. Rabbim benim ihtiyacımı bilmektedir*” derdi. Hz. Ömer ise namazda sesini yükseltir ve “*şeytani uzaklaştırıyorum, uyuyanları uyandırıyorum*” derdi. Bunun üzerine Resûlullah (sav) Hz. Ebu Bekir'e sesini biraz yükseltmesini, Hz. Ömer'e de

¹²¹ Veysel, Avcı, “Kur'ân'da Namaz ve Namaz Anlamına Gelen Kavramlar ve Bu Kavramların Tefsirlerde İnceleniş Biçimi: Beyzâvî ve Merâğî Örneği” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017),

¹²² el-İsrâ, 17/78, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB, C.3.*

¹²³ Kuşeyri, *Letâifu'l-İşârât*, 1099.

¹²⁴ El- Müzzemmil, 73/20, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB, C.5.*

¹²⁵ Kur'ân Yolu Tefsiri, *DİB, C.5*, 489-490.

¹²⁶ el-İsrâ, 17/110, *Kur'ân Yolu Tefsiri.*

¹²⁷ Kuşeyri, *Letâifu'l-İşârât*, 1111.

sesini biraz kısmasını söylemiştir. Namazların hepsini sesli veya sessiz kılmamaları, orta bir yol tutmalarını ve gece namazlarını sesli, gündüz namazlarını sessiz kılmalarını bildirmiştir.¹²⁸ Namazın rükünlerinden olan ve namaz olarak da bildirilen kıraat esnasında okunan ayetleri farkında olarak, anlayarak ve tefekkür ederek okumak, kulu namazda Allah'a yaklaştıracak sebeplerdir.

1.3. Kurân'da Namaz İbadeti

Kur'ân Kerîm'de mutlak manada namaz emri ve namazın önemi birçok ayette bildirilir. Namazı tadil-i erkana uygun kılanlar övülmüş ve o kimseler için namazını ikâme edenler ifadesi kullanılmıştır. Namazı ciddiye almayanlar ise yerilmiştir. Sabır, zekât kavramlarıyla birlikte kullanıldığı ayetler vardır. Bilhassa kulun namazda huşû halinde olması istenir.

1.3.1. Namazın İkâme Edilmesi

Allah Teâla Kur'ân-ı Kerîm'de imandan sonra, "İslam dininin direği"¹²⁹ niteliğindeki namazın ikâme edilmesi konusunu içeren birçok ayetler buyurmuştur. "*Onlar, gayba inanan, namazını ikâme eden, kendilerine verdiğimiz rızıktan infak eden kimselerdir.*"¹³⁰ Müfessir ve Dilbilimciler ayette geçen "kıyam" kelimesinin farklı anlamlarını açıklamışlardır. Ragıb el-İsfahani'ye göre قیام، يقوم، قام" kelimeleri, yukarıdaki ayette belirtilen, namaz rükünlerinden olan قیام / kıyam formlarından oluşmaktadır. Ayağa kalkmak, yükselmek, dik durmak anlamlarındaki fiilin mastarı değişik şekillerde kullanılmaktadır:

Kıyam, bir işi ihtiyari veya mecbur bir şekilde ferdi olarak yapmaktır. Örnek olarak: "*İşte sana anlatmakta olduğumuz eski beldelerin haberleri böyle. Kiminin izleri halâ ayakta, kimi de biçilip yere serilmiş*"¹³¹ ayetinde görüldüğü üzere, burada mecburi anlamda yapılan iş manasındaki kıyamdan bahsedilir. Diğer bir ayette ise ihtiyari olarak kıyamda duranlar şöyle anlatılmaktadır. "*Yoksa o gece saatlerinde kalkan,*

¹²⁸Zemahşerî, "Keşşâf", 936.

¹²⁹ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 3, 39; Heyet, *Hadislerle İslâm*, C.2 (İstanbul: TDV Yay., 2013), 172.

¹³⁰ el-Bakara, 2/3 *Kur'an Yolu Tefsiri*, DİB, C.1.

¹³¹ el-Hud 11/100, *Kur'an Yolu Tefsiri*, DİB, C.3.

secdeye kapanıp, kıyama durarak daima vazifesini yapan gibi olur mu? Hiç bilenler ile bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu akıl, iz'an sahipleri bunu anlar".¹³² Allah'a yaklaşıma vesile olan gece namaz ibadetini eda etmek için kendi iradesi ile uyanıp, kalkan kulların; hakikate erdiren bilgiye sahip, aklını doğru kullandıkları bu ayette bildirilmekte ve bu kimseler övülmektedir.

Kıyam kelimesi, bir eylemin şartlarını yerine getirmek suretiyle onu korumak, hakkını gözetmek anlamında da kullanılmaktadır.¹³³ Bu tanıma örnek olarak şu ayet verilebilir: "*Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutanlar*" ve *adaletle şahitlik yapanlar olunuz*".¹³⁴ Bu ayette kıyam Allah'ın emirlerine itaat etmek ve titizlikle yerine getirmek manasında kullanılmıştır. Kıyam kelimesinin Kur'an'daki ifadesi namazın rükünüdür. Kıyam, bir şeyi gerçekleştirmeye kararlı olmak, gayret etmek, azim göstermek manasına da gelir. Namazı ikame eden ve dosdoğru kılmak için gayret ve ısrarlı olanların dostları: "*Sizin veliniz ancak Allah ve peygamberdir, bir de Allah'ın emrine boyun eğerek namazını dosdoğru kılan, zekâtı veren müminlerdir*".¹³⁵ ayetinde bildirilir. Ayette özellikle vurgulanan "kıyam" kelimesinin dilbilim anlamlarından sonra "namazın ikamesi" ile ilgili alimlerin görüşleri, farklı yönlerden benzetmeleri konunun anlaşılması yönünden önem taşımaktadır.

Kuşeyrî (ö.376/986)'ye göre namazın ikamesi, rükünleriyle, sünnetleriyle eda edilen namazda Allah'a tam yakınlığı sağlamaktır. "Kimi namaz kılanların kalbleri kıldıkları farzı bilmeye çaba gösterirler, lakin namaz içinde gaflet halinden kurtulamazlar. Allah dostları ise kalblerini kıldıkları farzı(namazı) bilmeye yönlendirir ve de vuslat halinde Allah ile beraberliğin hazzını devam ettirmek isterler. Kuşeyri, gayba iman edip, dinin emirlerini gaflet halinde uygulayan kimse ile gayba iman edip vuslatı gerçekleştirerek dinin emirlerini uygulayan kimse arasında büyük fark olduğunu ifade etmiştir."¹³⁶ Salatın / namazın fıkıh ilminde belirlenmiş şartlarıyla beraber beden, kalb, zihin, ruh bütünlüğü muhtevasında eda edilmesi, namazın ikâmesi olarak anlaşılmaktadır. Bu

¹³² el-Zümer, 39/9, A.g.e.

¹³³ İsfahani, *Müfredat*, 263-269.

¹³⁴ el- Mâide, 5/8, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB, C.5*.

¹³⁵ el-Mâide, 5/55, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB, C.5*.

¹³⁶ Kuşeyri, *Letâifu'l-işârât*, 38-39.

minvalde namaz kılabilmenin bir yönteminin de sabırla Rabbine iltica neticesinde mümkün olduğu diğer bir ayette ifade edilmektedir.

1.3.2. Namazda Huşû

Namazdaki huşû, kulun kalbinin haşyet duyguları içinde ürpermesi, gözlerini secde mekânına sabitlemesidir. Rivayete göre Resûlullah (sav) namaz kılarken gözlerini semaya kaldırırdı. Bu ayet nazil olunca, gözlerini secde mahalline doğru çevirdi. Arifler namaza kalktığında Allah'ın huzurunda gözlerinin secdeden başka bir yere yönelmesinden, akıllarına Allah'tan başka şeylerin gelmesinden son derece imtina ederlerdi. Huşû, müminin namazda aklını, zihnini tamamen namaza odaklaması, ondan başka her şeyden uzaklaşması ve zihninden atmasıdır. Kulun namazdaki huşûu, namazın adabına uyması, namazda iken gereksiz hareketlerden kaçınması, kıyafeti ile ilgilenmemesi, sağa sola doğru sallanmaması, uzuvlarının dikkatini kaçırmamasından sakınmasıdır. Nitekim rivayete göre, Hz. Peygamber (sav) bir kişinin namazda sakalı ile oynadığını görünce *“eğer şu adamın kalbinde huşû olsaydı uzuvları da huşû içinde olurdu”* buyurmuştur.¹³⁷ Salat kelimesinin “onlar” a izafe edilmesinin sebebi şudur: Namaz, onu kılan kul ile kendisine namaz kılınan Allah arasında döner. Namazın faydası sadece kılan kişi içindir, namaz onun azığı, hazırlığıdır, bu sebepten onun namazıdır. Kendisine namaz kılınan Allah Teâla ise namazdan ve o namazdan gelecek faydadan müstağnidir.”¹³⁸

Kurân-Kerîm’de namazını ikâme eden, namaza devam eden, namazını muhafaza eden müminlerin gayretleri övgü ile bildirilmiştir. Müminlerin özelliklerinin sayıldığı Mü’minûn Suresinde şöyle buyrulmaktadır: *“Muhakkak ki Müminler kurtuluşa ermişlerdir.”* *“Ki onlar namazlarında huşû içindedirler.”*¹³⁹ ayetleri, müminler için ahiretteki ebedî kurtuluşun imandan sonraki şartının, namazdaki ruhi ve manevi bir merteye olan huşû olduğunu bildirmektedir. Huşû ile namaz kılanların ilk sırada zikredilmesi konunun önemine işarettir.

الخشوع “Huşû” kelimesi gönülden yalvarmak, saygı ve sevgi ile bilinçli korkmak, boyun eğmek manalarını ihtiva eder. Çoğunlukla uzuvların itaat etmesi olarak

¹³⁷ Abdurrazzâk, el-Musannef, II, 266-267. Krş. Nesâî, Sehv, 7/1189.

¹³⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 592.

¹³⁹ el- Müminûn, 23/1-2, *Kur'an Yolu Tefsiri*.

anlaşılır.” Hudû kelimesi ise benzer anlamıyla kalbin boyun eğmesi manasındadır ve kalbdeki duyguları ifade etmek için kullanılır. Nitekim; “Kalb yakarınca, azâlar da huşû içinde olur.”¹⁴⁰ *Kalb haşyet duyarsa diğer organlar da haşyet duyarlar* şeklinde rivayetler vardır. Bu ifadelerden, kalbin itaatinin diğer uzuvlara göre daha etkin olduğu anlaşılmaktadır. Zira kalbin yaptırım gücünün varlığına ve hakiki olarak inandığı şeyleri diğer uzuvlara amel ettirme salahiyetine sahip olduğu ve onları etkisi altına alabileceği anlaşılabilir. “Müminin namazındaki huşû hali, Allah’a tam olarak yönelmesi, itaat etmesi, haşyet duyması neticesinde ruh ve bedenini aynı boyutta boyun eğmesi demektir. Namazda huşû halinde olanlar, Allah’a yaklaşmanın verdiği değeri kaybetme korkusundan, gözlerini secde mahallinden ayırmaktan imtina ederler ve gönülleri Allah’a münacât dergâhında bulunur.”¹⁴¹

Kuşeyrî aynı ayeti şöyle te’vil etmiştir: *Allah’a inanan bir kimse felaha ermiştir. Felaha ermek, amacına ulaşmak, aradığını bulmak, selamete erişmek demektir. Namazda huşû ise, Allah’ın huzurunda olmanın tam idraki ile kendinden geçmek, ilahi tecellilerin, lütufların karşısında boyun eğmektir. Zahir ve batın şekil şartlarına riayet edilerek kılınan namazda kurbıyyete erişince Allah’a yakınlığın neticesindeki nimetler devşirilir. Böylece ünsiyet yani Allah’a yakınlık kemal derecesine erişir. Burada gerçek sevgili ile buluşmakla oluşan ünsiyetin kemal noktası ancak rakibin yok olmasıyla gerçekleşir. Rakiplerin en etkilisi nefstir. Namaz kılanın nefsi yanında olunca rahat vermez. Onu sıkıntıya sokar. Her türlü hilelerle ünsiyetin kemale erişmesini engellemeye çalışır. Nefsin heva ve heveslerinden uzaklaşan kimse artık onu duymaz, rahatlamaya başlar, nefsinin hastalıklarından etkilenmez. Neticede hayatı daha huzurlu olur, kendisine müjdelere tecelli eder ve selamet bulur.*¹⁴²

1.3.3. Namazın Muhafaza Edilmesi

Müminun suresindeki bir diğer ayette felaha erenlerin vasıflarından olan, “... onlar namazlarını muhafaza ederler”¹⁴³ ayetindeki dikkat çekilen husus şudur: *Namaz vakitleri onları hazırlıksız yakalamaz. Ezan okunurken onlar hep kapıdadırlar.*

¹⁴⁰ İsfahani, *Müfredat*, 307.

¹⁴¹ Kuşeyri, *Letâifu'l-işârât*, 1331.

¹⁴² Kuşeyri, *Letâifu'l-işârât*, 1331-1332.

¹⁴³ el- Müminûn, 23/9, *Kur'an Yolu Tefsiri*,

Böylece onlar zahirleriyle ön safta oldukları gibi sırlarıyla da ön saftadırlar. Namazın kıymetini bilen mümin için namaz vakitleri günlük hayatını programlayan bir disiplindir. İnsana zaman ve mekân muhtevasında hayat bahşedilmiştir. İbadetlerin temeli olan namazın da belli bir vakitte kılınması emredilmiştir. Muttakiler, Allah’a yaklaştıran, ikame edilmiş, huşû ile kılınan namazın açtığı ufukların idrakinde olurlar. Bu sebeble nail oldukları namaz kılma nimetini, lütfunu hayatı boyunca korumaya, devam ettirmeye gayret ederler. Musalli için namaz vakitlerini gözetmek Allah ile buluşmanın heyecanıdır. Ve onlar ezan okunduğu an namaza hazır hale gelmiştir. Ön safta namaza durmanın zahiri ve batınî müjdesine ermek için niyaz ederler.¹⁴⁴

İsfahani’ye göre, “yuhâfizûn” muhafaza etmek manasındadır. Her birinin diğerini muhafaza etmesi olarak kullanılır. “Onlar öyle kimselerdir ki namazlarını muhafaza ederler” ayetinde bahsi geçen kimseler hem namazın vakitlerine hem de namazın erkanına riayet ederler ve gereken bütün gayretlerini gösterirler. Böylece namazın vakti muhafaza edilirken namazın rükünleri de korunmuş olmaktadır. Makbul bir namaz kılmak için bütün şartları yerine getirmeye itina etmeleri namazlarını muhafaza ettiklerine işaret etmektedir.¹⁴⁵

1.3.4. Namazı İhmal Edenler

Kur’ân’da namazı ikâme eden müminleri öven, müjdeleyen ayetlerden sonra buna mualif olarak namazında gevşeklik gösteren ya da namazı ciddiye almayanların âkıbetini bildiren, dehşetli azabı hatırlatan ayetler de mevcuttur. Yarattığı her şey ile insana kulluğunu hatırlatan Allah Teâla, ahiretten haberler vererek uyarıda bulunmaktadır. Allah’ın ilahi rahmetinin tecellisi olan ikazlar, emirler insana daha dünyada iken gelecek zaman olan ahiret hayatından ayetler ile kesitler vermektedir. Rivayetlere göre cennet ve cehennem ehlinin kimi zaman birbirlerine yaklaştırılacağı, durumlarından haberdar olacağı söylenir. Amel defterini sağından alan ashab-ı yemîn olan cennetteki kulların diğerlerini merak ettikleri bildirilir: “*Onlar cennettedirler; günahkârlar hakkında birbirlerine sorular sorarlar.*” “*Sizi şu yakıcı ateşe sokan nedir?*” Onlar şöyle cevap verirler: “*Biz namaz kılanlardan değildik; Yoksulu doyurmuyorduk: Günahlara dalanlarla biz de dalyorduk: Ceza gününü de asılsız*

¹⁴⁴ Kuşeyri, *Letâifu’l-işârât*, 1333.

¹⁴⁵ İsfahani, *Müfredat*, 264.

sayıyorduk, sonunda bize ölüm geldi, çattı."¹⁴⁶ Allah Teâla kullarına bu ayetleri ile Segar cehennemine düşenlerin durumundan haber vermektedir. Allah'a iman, itaat etmenin en mühim tezahürü olan namaz ibadetini ihmal etmek, ahiretteki sekar cehennemine girmenin baş sebebi olmaktadır.

Ayette soru sorulmasının sebebi dikkati çekmek, konunun önemini vurgulamak, cehennemliklerin özelliklerini belirtmek ve dinleyenlerin ibret alması içindir. Bu ayette farz namazını ikrar ettikleri halde kılmayanlar söz konusudur. Hakkı yalanlayanların doğru davranışta bulunmalarına bir çağrı vardır. Allah'ın dinine itaat etmeleri, hükümlerini yerine getirmeleri, ahirete iman etmeleri, mütevazi olmaları emredilmektedir. Bu sebepten ahirette büyük nedamete düşen olmaktan kurtulmanın şartı namazı ikâme etmektir. Namazla gelen güzel hasletler ahiret selameti için esastır. Namazı önemsemeyenlerin, inkarcıların, yardıma çok ihtiyaç duyulacağı bildirilen ahirette hiçbir şefaathçiden istifade edemeyeceği ve cehenneme düşen olacağı önemle vurgulanmıştır.

Namaz ibadetini yerine getirmeleri emredildiği halde uymayanların anlatıldığı diğer ayetler şunlardır: "*Onlara rükû edin denildiğinde, rükû etmezler*" ve "*yalan sayanların o gün vay haline...*"¹⁴⁷ Bu ayette bildirilen "rükû etmezler" ifadesinde, Allah'a boyun eğmeyen, tevâzu halinde olmayan, vahye inanmayan, kibirli kimseler kastedilmektedir. Bu özellikler inkarcıların özelliğidir.

Halbuki Allah'a tazimde bulunanlar müminlerdir. Onlar namazın rükünü olan rükûda Rabbine itaat ederek saygı ile eğilirler. Mümin bu tevâzu halinde rükû ederken nefsinin süfli durumundan vazgeçer ve hakikatte ruhu ile Rabbine yaklaşır.

Allah'ın, namazlarını kılmayan veya kıldığı namazın sorumluluğunu taşımayanlar için uyardığı diğer ayetler Maûn Suresinde geçmektedir. "*Vay haline o namaz kılanların ki*"¹⁴⁸ ayetinin, fâ ile başlaması, dilbilim olarak kendisinden sonraki kısmı mahzûf bir şart cümlesine bağlamak içindir. Şöyle söylendiği te'vil edilmiştir ki, yetime, yoksula karşı kayıtsız kalmak dini yalanlama alâmetidir. Bu davranış kınanmayı, azarlamayı

¹⁴⁶el- Müddessir ,74/ 40-47, *Kur'an Yolu Tefsiri*.

¹⁴⁷ el- Mürselât, 77/48-49, *Kur'an Yolu Tefsiri*.

¹⁴⁸ el-Maûn, 97/ 4, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

gerektirir. Yani, namazlarından gafil olanlara, yazıklar olsun denilir ve şiddetli azâba uğrayacakları bildirilir.

Bir sonraki ayette de şöyle buyrulur. “*Onlar namazlarının özünden uzaktırlar,*” “*namazlarını ciddiye almazlar.*”¹⁴⁹ Allah Teâlâ’nın mümini çok çetin bir şekilde uyardığı bu ayette, namazdan gâfil olma “*غفل*” olarak algılanan “sehv” kelimesi, gafletten dolayı hata yapmak, yanılmak manasındadır. “Gâfil”, dikkatin az olmasından dolayı yanıldır. “*سهو*” sehv ise dalgınlıkla yapılan hataya denir. Bu hata iki türdür. Birincisi insanın kendinden kaynaklanmayan gayri iradî olarak yaptığı hatadır. Mesela aklı dengesi bozuk olan bir akıl hastasının birine sövmesi gibidir. İkincisi ise insandan kaynaklanan hatadır ki, içki içmiş birinin yine kastı olmadan sarhoşluğundan sebep birine kötülük yapmasıdır. Bu durumda birincinin affedileceği, ikincinin ise sorumlu tutulacağını, cezayı gerektirdiğini Cenâb-ı Hakk bildirmiştir.¹⁵⁰ Söz konusu ayet-i kerimede kastedilen ikinci tür yanılmadır. Allah’ın kınadığı davranıştır ve vebâli vardır. Münâfikların, fasıkların alâmeti olarak, namazlarını terkedip gaflete düşmeleri veya namazlarını ciddiye almamaları olarak bilinmektedir. Bu anlam ayetteki “*عن*” “an” harf-i cerrinden anlaşılmaktadır.

“Namazlarını ciddiye almayan, vakitlerini geçiren veya hassas davranmayanlar için “yazıklar olsun” uyarısı gelmiştir. Bu kimseler namazlarını Allah Resûlü’nün kıldığı gibi kılmaz, huşû, ta’zim, tevazudan noksan, namaza yakışmayan hareketlerde bulunurlar. O kişiler okudukları ayetlerin farkına varmadan, kimi zaman rekatları unutan, “kuşun yem topladığı gibi çok acele kılanlardır.”¹⁵¹ Gösteriş yapan, mallarını doğru kullanmayan birçok insanın namazı gibidir, “*yazıklar olsun o namaz kılanlara*” demektir. Bu özellikteki kişiler, İslâm dininde iman ile inkarın farkını belirten namaz ibadetini önemsemeyenlerdir. Ayette “namazlarından” (...dan) kasıt, namazı terk

¹⁴⁹ el-Maûn 97/ 5, Kur’ân Yolu Tefsiri.

¹⁵⁰ Kuşeyri, *Letâifu’l-işârât*, 477.

¹⁵¹ «*O münâfikların namazıdır! O münâfikların namazıdır! O münâfikların namazıdır! Onlardan biri oturur, oturur, tam güneş sararıp batmaya yüz tutunca, şeytanın iki boynuzu arasına girince kalkar, kuşun yem toplaması gibi hızlıca dört defâ yatıp kalkar, namazda Allâh’ı da pek az zikreder.*»” Muvatta, Kur’ân-ı Kerîm, 46; Müslim, Mesâcid, 195

edecek kadar ciddiyetsiz davranan münafıkların veya Müslüman görüntülü fasık kimselerdir.

Eğer “namazlarında” ifadesi olsaydı ayet şöyle yorumlanırdı: Kul namazında, niyâzında şeytanın vesvesesi veya nefsinin konuşması ile yanılabilir, unutabilir. Bu hususdan Müslümanın her vakit uzak durması mümkün değildir. Nitekim Müslümanın bu durumu yaşaması muhtemel iken Allah Resûlü (sav)’in bile namazında yanıldığı olmuştur. Her haliyle ümmetine en güzel örnek olan Allah Resûlü (sav) namazdaki bu yanılmanın nasıl telafî edileceğini ümmetine öğretmiştir. Müslümanlar gerektiğinde fıkhîta “sehiv secdesi” ile bilinen kuralı uygulamaktadırlar. Enes (93/711-12) (ra)’ın “Allah’a hamdolsun ki ayette “في صلاتهم” “fi salâtihim/ namazlarında” demedi. O zaman mana değişir, “namazlarında gafildirler” diye anlaşılırdı” dediği rivayet edilmiştir.¹⁵²

1.4. Hadislerde Namaz

Hz. Peygamberimiz (sav)in tatbik ederek öğrettiği, namaz ibadeti bütün tafsilatıyla hadislerde anlatılmıştır ve salih müminler silsilesi ile günümüze kadar gelmiştir. Allah Resûlü (sav)in namaz kılışını hayranlıkla, iştîyak ile izleyen sahabe de namazlarına itinâ göstermiştir. Onları izleyen tabiîn ile ihsan sahibi alimler, sufiler namazın önemini, hikmetini, ikâmesini titizlikle günümüze kadar aktarmışlardır. İbn Mes’ûd’dan (ra) rivayet edildiğine göre, bir adam Hz. Peygamber (sav)’e, “Amellerin/İbadetlerin en faziletlisi hangisidir”? diye sordu. Peygamber Efendimiz, “*Vaktinde kılınan namazdır...*” buyurdu.¹⁵³

Bu hadiste namazın vaktinde kılınması önemle vurgulanır. Namazın şartlarından olan vakit, müminin hayat disiplini itibariyle fevkalâde mühim bir kavramdır. Vakti doğru değerlendiren kul, namazlarını belirlenen vakitte eda edince, günlük işlerini de planlamış olmaktadır. Namazın edasında her şartına itina göstermek icâb etmektedir. Belirli bir vakit ile sınırlanmış namazın bu vakit içinde ikâme edilmesi emredilmiştir. Mazeretsiz olarak namaz vaktinde kılınmadığı takdirde, faziletinden, sevabından noksan olacağı bildirilmiştir. İmandan sonraki en önemli ibadet olan namazın, her yönden kemal noktada olması, İslam binasının daima güçlü kalmasına sebep teşkil

¹⁵²Zemahşerî, *Keşşâf*, 1432.

¹⁵³ Buhâri, *Tevhid*, 48, *Hadislerle İslam*, 2/149.

edecektir. Bu durum ancak vaktinde ve gerekli şartları itina ile yerine getirilen namazla mümkün olmaktadır.¹⁵⁴ Namaz kulun Allah için yerine getirdiği ferdi ibadettir. Ancak namaz Allah ile kul arasında kalmaz, kişiyi aklın ve dinin tasvip etmediği her türlü kötülüklerden alıkoyar. Nitekim, Allah Teâlâ; “Gerçekten namaz kişiyi hayasızlıktan ve kötülüklerden alıkoyar”¹⁵⁵ buyurmuştur. Namaz ibadeti ile günün belli vakitlerinde Allah’ın huzuruna çıktığının idrakinde olan kul Allah’ın rızasını gaye edinir. Namaz, kulu yanlış davranışlardan korumuş olur. Bu yönüyle namazın ferdi kulluktan ictimai huzura vesile olduğu anlaşılır.

Namaz vakitlerinin Allah Teâlâ tarafından tayin edildiğini unutmamak gerekmektedir. Bu vakitler Kur’ân-ı Kerîm’de: “Gündüzün güneşin gün ortasını aşmasından gecenin karanlığına kadar namaz kıl; bir de sabah namazını çünkü sabah namazı şahitlidir”.¹⁵⁶ “Gündüzün iki tarafında, gecenin de gündüze yakın saatlerinde namaz kılın. Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri yok eder. İşte bu, öğüt almak isteyenler bir hatırlatmadır”.¹⁵⁷ “Sen onların söylediklerine sabret. Güneşin doğmasından önce de Rabbini övgüyle tesbih et; yine gecenin bazı vakitlerinde ve gündüzün iki ucunda da tesbih et ki hoşnutluğa erişesin.”¹⁵⁸ Bu âyetlerin delili ile sabah, öğle, ikindi, akşam, yatsı olmak üzere beş vakit şeklinde farz kılınmıştır. Vakitlerin tafsilatını Hz. Peygamberimiz (sav) beyân etmiştir. O zamandan buraya kadar teâmülen Müslümanların dinî vecibesi olarak korunmuştur.¹⁵⁹

Rasûlullah (sav) bir başka hadisinde; “farz namazını bilerek geçiren kimse, ailesini, malını kaybetmiş gibidir”¹⁶⁰ buyurarak namazda gevşeklik gösterenlerin kaybedecekleri değerlere dikkat çekmiştir. “Namazın, kul ile küfür ve şirk arasında bir

¹⁵⁴ İmam Nevevî, *Riyâzü’s-sâlihîn*, Trc. Y. Kandemir, İ.Lütfi Çakan, R. Küçük, C.5 (İstanbul: Erkam Yayınları, 2011),

¹⁵⁵ el- Ankebût 29/45, *Kur'an Yolu Tefsiri*.

¹⁵⁶ el-İsra, 17/78, A.g.e.

¹⁵⁷ el-Hud, 11/114, A.g.e.

¹⁵⁸ el-Taha, 20/130, A.g.e.

¹⁵⁹ Murat Kaya, *Buhârî’de Namaz*, 1.bs (İstanbul: Erkam Yayınları, 2017), 125.

¹⁶⁰ İbn Hanbel, V, 429, *Hadislerle İslâm*, 2/156.

koruyucu engel olduğunu”¹⁶¹ bildiren Hz. Peygamberimiz (sav), namazını dosdoğru kılanların Allah’ı inkârdan korunacağına işaret etmiştir. Hz. Ömer (ra) (ö. 73/693) valilerine namaza itina göstermelerini bilhassa tavsiye etmiştir. *Bana göre en önemli vazifeniz namazdır. Onu vaktinde kılan dinini korumuş olur. Namazlarını ihmal eden diğer vazifelerini de ihmal eder;* hitabı namazın müslümanı bütün işlerinde disipline eden yaptırım olduğunu ve koruyucu gücünün varlığını ifade eder.¹⁶²

Hz. Peygamber’e vahiy kâtipliği yapan Hanzala b. Rebî anlatıyor: Allah Resûlü”nü (sav) şöyle derken işittim: “*Rükûları, secdeleri, abdestleri ve vakitlerine riayet ederek beş vakit namazı kılmaya devam eden ve bu beş vakit namazın Allah katından gelen bir emr-i hak olduğunu kabul eden kimse cennete girer.*”¹⁶³ Müminin kibleye doğru namaza durması, kalbiyle tek olan Allah’a yönelmesidir. Kıyamda Allah’ın huzurunda durur, rükûda yalnız Allah’a boyun eğer, secdede de Allah’a yaklaşır. Namaz, sadece Allah’a yönelme, yalvarma, yardım isteme, O’na iltica ve münacattır. Kul kalbî hisleriyle Allah’ı zikir, sena, hamd, tesbih ederken samimi olarak Allah’ın yüceliğine iman etmekte, O’nun emirlerini kabul etmektedir. Namazın nasıl kılınacağını Cebrail (as)’ dan öğrenen Resûlulllah (sav) ümmetine onu detaylarıyla öğretmiştir. “Benim nasıl namaz kıldığımı gördüyseniz siz de öyle kılın”¹⁶⁴ buyurmuş ve en güzel örnek halini göstermiştir. Mümin Allah Resûlü (sav)’i örnek alıp hassasiyet ve samimiyetle namazını kılmalıdır. Neticede kul, hayatının yoğunluğu içinde, namaz ile Rabbini hatırlar, bütün benliği ile Allah’a yönelir, samimi şükran duygularını ifade eder. Zâhir ve bâtin olarak temizlenen kimse dünyada menfi durumlardan korunur, ahiret selameti için ümit var olur.¹⁶⁵

Resûlulllah (sav), Ebu Said el-Hudrî’den rivayetle namazın şartlarından olan ezan hakkında; “ezanı işittiğiniz siz de müezzinin söylediklerini söyleyiniz”¹⁶⁶ buyurmuştur. İslâmın temel unsurlarını tebliğ eden ve tevhide davet olan ezanı

¹⁶¹ İbn Hanbel, III, 370,

¹⁶² İbn Hanbel, V, 429, *Hadislerle İslâm*, 2/151.

¹⁶³ İbn Hanbel IV, 266.

¹⁶⁴ Buhâri, Ezan, 18.

¹⁶⁵ Salat, *Hadislerle İslâm*, 2/158.

¹⁶⁶ Buhâri, *Ezân*, 7; Müslim, *Salât*, 10-11.

dinleyen ve tekrar eden kulun davranışı salih bir ameldir. Ezandan sonra, mahiyetini anladığı ezan duası ile Allah'a iltica eden mümin, en faziletli ibadet olan namaza yönelir. Asla kendisini namazdan müstağni göremez.¹⁶⁷

İslam'da farz namazlarının cemaat halinde kılınması, dinin en belirgin niteliklerinden kabul edilir. Camilerde namazın topluca kılınmasının faziletini birçok hadislerle bildiren Hz. Peygamber (sav); “mescitlere devam etmeyi alışkanlık haline getiren bir adamı gördüğünüz zaman, onun gerçek mümin olduğuna şahitlik ediniz”¹⁶⁸ buyurmuştur. Hadis Ebu Said el-Hudri'den rivayet edilmiştir.

Hz. Ali'nin (ra) rivayet ettiğine göre, Allah Resûlü (sav); namazın anahtarı temizliktir. başlangıcı tekbir, bitimi ise selâmdır” buyurur.¹⁶⁹ Allah Resûlü (sav) müminlere ibadetleri nasıl yapacaklarını kendisi numune olarak öğretmiştir. Sahabesine namaz kılınışını bütün tafsilatıyla anlatırken, temizliği şart koşturmuştur. Namaz ibadetinin maddi ve manevi yönden kemâlatının güzel bir abdest alınmasıyla başladığına dikkat çekmiştir. Temizliğin, namazda derin ufukları açmaya vesile olabilecek bir anahtar benzetmesi ile önemi vurgulanmıştır.

Osman (ra)'dan rivayetle Resûlullah (sav); “kim güzelce abdest alırsa, o kimsenin günahları tırnaklarının altına varıncaya kadar bütün vücudundan çıkar” buyurmuştur.¹⁷⁰ Dolayısıyla mümin abdestin farzlarını, sünnetini ve edebini yerine getirebilecek eğitimi almakla vazifelidir. Neticede, namaza hazırlık şartı olan abdestin adabına riâyet edilmesi ile kulun yaptığı yanlışlardan bağışlanmasına vesile olacağı müjdesi verilmiştir. Bu hadis mümini başta ibadetleri olmak üzere, sorumlu olduğu her işte en güzelini yapmayı hedeflemektedir.¹⁷¹

“Resûlullah (sav), sahâbileri ile mescidde otururken, ensardan Hallad b. Râfi' isimli sahâbî içeri girdi, acele namaz kıldı ve Hz. Peygamberin yanına geldi ve selam verdi. Hallad'ın namaz kılınışını izleyen Allah Resûlü (sav) “Dön ve namazını yeniden kıl, çünkü sen namaz kılmış olmadın” buyurdu. Bu durum üç kere tekrarlandı. Hallad

¹⁶⁷ Nevevî, *Riyâzü's-salihîn*, 189.

¹⁶⁸ Tirmizî, *İmân*, 8; İbni Mâce, *Mesâcid*, 19.

¹⁶⁹ Ebû Davûd, *Tahâret*, 31, 2/159

¹⁷⁰ Müslim, *Tahâret*, 33, Nesâî, *Tahâret*, 84, İbn Mâce, *Tahâret*, 6.

¹⁷¹ İmaâm, Nevevî, *Riyâzü's-sâlihîn*, 165-166.

“*Seni hak ile gönderen Allah’a yemin olsun ki, bundan daha güzelini yapamıyorum. Bana doğrusunu öğretir misin*” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) namazı usulü ile şöyle tarif etti: “*Namaz kılacağın zaman (önce) tekbir al. Sonra Kur’ân’dan kolayına gelen yerlerden oku. Ardından rükûa git ve yeterli olduğuna kanaat getirinceye kadar bekle. Sonra tam olarak doğrul. Peşinden secdeye git ve yeterli olduğuna kanaat getirinceye kadar bekle. (Secdeden) kalktığında iyice doğrul ve yeterli olduğuna kanaat getirinceye kadar bekle. Sonra (tekrar) secdeye var ve yeterli olduğuna kanaat getirinceye kadar bekle. Sonra namazın tamamını bu şekilde kıl!*”¹⁷²

Allah Resûlu (sav) Efendimiz, namazın ta’dili erkana riayet edilerek; Allah’ın huzurunda olduğunun farkına vararak sanki son namaz gibi kılınmasını tavsiye ederdi. Mümin kul, ahiretine başlangıç teşkil eden ölüm anının huzurlu namaz içinde olması için Allah’a niyâz halindedir. Aslında bu durum müminin her namazda ve her halinde bir bilinç oluşturmaya vesiledir. Kulun ölümü hatırlaması, her namazın ve hayatın bütünü için bir motivasyon oluşturabilir. Hz. Peygamberimiz (sav) Allah’a kulluğun en zahir ve batın manada sergilendiği namazın havf ve recâ arasında kılması gerektiğini buyurmuş ve hakkını vererek huşû ile kılınan farz namazlarının büyük günahlar dışındaki küçük günahların affına vesile olacağı müjdesini vermiştir.¹⁷³

Enes (b. Mâlik)"ten nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurur: “*Muhakkak ki sizden biri namaz kılarken (aslında) Rabbiyle özel olarak konuşmaktadır...*”¹⁷⁴ Cenâb-ı Allah, namazda “*...Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun...*”¹⁷⁵ buyurur. Resûlullah (sav) de “*kıraatsiz namaz olmayacağını*”¹⁷⁶ buyurarak, namazın Allah ile mümin arasında bir münacat olduğunu bildirmiştir. Bu sebeple okunulan ayet, tesbih ve duaların ne anlama geldiğini bilerek namaz kılmak, kulu Allah ile konuşmanın farkındalığına ve huşû haline ulaştırır.¹⁷⁷

¹⁷² Buhâri, Ezân, 122, *Hadislerle İslâm*, 2/163.

¹⁷³ Namaz, 2/166.

¹⁷⁴ Buhâri, Salât, 36, 2/166.

¹⁷⁵ el-Müzzemmil, 73/20. *Kur’an Yolu Tefsiri*

¹⁷⁶ Müslim, Salât, 42, *Hadislerle İslâm*, 2/151.

¹⁷⁷ İbn Hanbel, 2/166.

Namazda Allah'a kulluğun, O'na boyun eğmenin en önemli rükünlerinden biri secdedir. Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Allah Resûlü (sav) şöyle buyurur: "*Kulun Rabbine en yakın olduğu an secde hâlidir. Öyleyse secdede iken çokça dua ediniz*".¹⁷⁸ Müslüman için namazından gaye Allah'a yakınlaşmaktır. "...*Secde et ve yaklaş*"¹⁷⁹ ayetinin muhtevası içinde kılınan namazla, secde etmenin hikmetine işaret edilmektedir. Secde eden kulun, bedeniyle ve ruhuyla, dış dünyadan uzaklaşarak, Allah ile beraberliğin sırrına eren bir kulluk derecesine yükseleceği anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (sav) Allah'a yaraşır şekilde eda edilen namazların, kıyamet gününde nura, ebedi kurtuluşa vesile olacağını ifade buyurur.¹⁸⁰

Muâz b. Cebel anlatıyor: "Hz. Peygamber (sav) ile birlikte bir yolculukta idim... *O şöyle buyurdu: "Dinin başı İslâm (kelime-i şehâdet getirerek Allah"a teslim olmak), direği ise namazdır.*"¹⁸¹ İslâm dininde imandan sonraki başlıca ibadet namazdır. Allah Teâla Müslümanlara namazı farz kılarak onlara dini ayakta tutma sorumluluğunu vermiştir. Kılınan her bir namazın İslâm dininin direklerini oluşturması, namazın önemini canlı tutmaktadır. Bu durum müminlerin vazgeçilmezi olmaktadır. Fıkhi kurallar ile kulun değişen durumlarda namazı kılma şartları belirlenmiştir. Müminler ayakta, oturarak veya şarta göre imâ ile ferdî veya camaat halinde kılınan namazlarla iman etiği dinin binasını sağlam tutmaktadırlar.

Ebû Hüreyre'nin işittiğine göre, *Resûlullah (sav) bir defasında şöyle demiştir: "Birinizin kapısının önünden bir nehir geçse ve onda her gün beş defa yıkansa, bu o kimsenin kirinden bir şey bırakır mı, ne dersiniz?" Sahâbîler, "Onun kirinden hiçbir şey bırakmaz." demişlerdir. Bunun üzerine Resûlullah, "İşte beş vakit namaz da böyledir! Allah onlarla günahları yok eder."*¹⁸² buyurmuştur. Allah Resûlü (sav) Efendimiz'in eğitim metodlarından biri de "örnekleme, temsili yolla" izah etmektir. Bu hadiste buyrulduğu üzere, maddî temizliğin görüntüsü aşikâr iken, manevî temizlik olan beş vakit namazın kulu ebedi hüsrana duçar eden günahlardan temizlediği

¹⁷⁸ Müslim, Salât ,215, *Hadislerle İslâm, DİB 2/161.*

¹⁷⁹ el- Alâk 96/19, *Kur'an Yolu Tefsiri*, el- Alâk 96/19.

¹⁸⁰ İbn Hanbel, II,169, *Hadislerle İslâm, 2/157.*

¹⁸¹ Tirmizî, İmân, 8, İbn Hanbel, V, 231 *Hadislerle İslâm, 2/173.*

¹⁸² Buhâri, Mevâkîtü's-salat, 6.

vurgulanmıştır. Saîd b. Müseyyeb (ö. 94(713)'in Ebû Katâde b. Rib'î (ö.54/674)'den naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah şöyle buyurdu: *"Senin ümmetine beş vakit namazı farz kıldım ve onları, vaktinde ve hakkını vererek kılanları cennete koyacağımı kendi katımda vaad ettim. Namazları düzenli kılmayanlar için ise katımda böyle bir vaad yoktur"*.¹⁸³

Ebû Malik el-Eş'ârî (ö.42/ 662-63)'nin rivayet ettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “...*Namaz bir nurdur...*”¹⁸⁴ “Namazın nur olduğunu şöyle izah etmek mümkündür: Namaz kılan kul Allah ile münâcât halinde bulunur ve Rabbine yönelmiştir. Hz. Peygamber (sav); “Kul namazda olduğu sürece Allah yüzünü ona çevirir.” buyurmaktadır. Allah Teâla nurdur, kulun hakikati ise karanlıktır. Karanlık olan, aydınlık nur olan ile karşı karşıya gelir. Eğer bu karşılaşma aynı düzlemde tam hizada olursa, karanlık olan aydınlık olandan ışık alır.

Güneş ve ayın durumu da aynıdır. Ay güneşle karşı karşıya bulunma durumuna göre güneşten ışık alır. Ay güneşin tam karşısına geldiğinde dolunay olur ve aldığı nur, ışık kemâl dereceye erişir. Bu misalden kulun namazda Rabbinden aldığı nasibin farkına varmak gerekir. Huşû halinde bütün benliği ile namazını ikâme etmeye gayret eden kulun Allah ile karşılaşması da aynı şekilde anlaşılabilir. Rabbi ile tam buluşma sağlayan kul Rabbinin nuru ile aydınlanır. Allah'ın mukarrebini kulları arasına girer. Tıpkı dolunayın güneşten aldığı nur ile geceleri ışık saçması, karanlığı aydınlatması gibi Allah'ın nuruyla aydınlanmış kul da etrafına bu nuru güzel kulluğu ile yansıtır. Allah Resûlü (sav)'in “Namaz benim göz aydınlığımdır”¹⁸⁵ buyurmasının hikmeti de bu örnek ile anlaşılabilir. Hz. Peygamber (sav) namaz için safları düzeltirken; “ben namazda önümdekileri gördüğüm gibi, arkamdakileri de görürüm” buyurması, bu görmenin bilhassa namaz için bildirilmesi namazdaki görüş açısını izah etmek için olabilir.¹⁸⁶

¹⁸³ Nevevî, *Riyâzü's-salihîn*, 5/197.

¹⁸⁴ Müslim, Tahâret, 1, *Hadislerle İslam* 3/203.

¹⁸⁵ Nesâî, İşra'tün-Nisa', 1, *Hadislerle İslam*, 2/281

¹⁸⁶ Kâmil Yılmaz, *Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin 40 Hadis Şerhi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.

1.5.Namazın Tarihi Süreci ve Diğer Peygamberlerde Namaz

Kur'ân-ı Kerîm'de belirtildiği üzere namaz ibadeti bütün ilahi dinlerde mevcuttur. Namaz bütün peygamberlerin Allah'a yönelişinin göstergesidir. Müfessirler geçmiş peygamberlere emredilen ve uygulanan "salat" kavramının farklı boyutlarda olabileceğini ifade ederler.

1.5.1. Hz. Muhammed (sav)'den Önceki Peygamberlerde Namaz

Allah tarafından gönderilen peygamberlerin başlıca vazifesi, insanları sadece Allah'a kulluk etmeye davetidir. Seçilmiş bütün peygamberler; "...Allah'a kulluk edin; sizin için O'ndan başka ilahınız yoktur..."¹⁸⁷ ayeti ile verilen emri izah etmek üzere vazifelidirler. "Peygamberleri, emrimizle doğru yolu gösteren önderler yaptık. Onlara hayırlı işler yapmayı, namazı dosdoğru kılmayı ve zekât vermeyi vahyettik. Onlar ancak bize ibadet eden kimselerdi."¹⁸⁸ Allah Teâla bu ayet ile peygamberlerine namaz kılma emrini; ümmetlerine de tebliğ etme ve öğretme görevi vermiştir. Allah'ın peygamberlere farz kıldığı emirler, peygamberler nezdinde ümmetlere de farz kılınmıştır. Tevhid üzere gönderilmiş olan bütün peygamberlerde muhtevası ve temel ibadet olması bakımından "salatın; namazın" var olduğu anlaşılmaktadır. Ayet-i Kerîmelerde Âdem (as) dan itibaren gönderilen peygamberlere ve kavimlere Allah'a kulluk etmek için namaz ibadeti vahyedilmiştir. "Onlardan sonra yerlerine, namazı zayi eden ve şehvetlerine uyan bir nesil geldi"¹⁸⁹ ayeti namazın ilk peygamber Âdem (as)'dan beri var olduğunu bildirmektedir. Fakat nasıl kılındığı mahiyeti hakkında bilgi yoktur. Mümin için geçmiş ümmetlerde namazın varlığı imanın kuvvetlenmesine vesile olabilir. Bu durum ilahi hakikatin bir delilidir. Müslümanın aynı tevhid inancının içinde bulunduğunu ve Allah'ın kulu olduğunu daha doğru idrak etmesi açısından; geçmiş ümmetlerin de aynı kullukla yükümlü olduğunu bilmesi, tefekkür etmesi Rabbine yakınlık sağlayabilir.

"Onları emrimiz uyarınca doğru yolu gösteren öncüler yaptık ve kendilerine hayırlı işler yapmayı, namaz kılıp zekât vermeyi vahyettik. Onlar bize hep kulluk ettiler."¹⁹⁰

¹⁸⁷ el- A'raf,7/59-,65,73; el-Hûd, 11/61,84, Kur'an Yolu Tefsiri.

¹⁸⁸ el- Enbiyâ, 21/73, Kur'ân Yolu Tefsir.i

¹⁸⁹ el-Meryem, 19/59, Kur'an Yolu Tefsiri, C.3.

¹⁹⁰ el-Enbiya, 21/73, Kur'an Yolu Tefsiri, C.3.

Ayeti ile Cenab-ı Allah gönderdiği peygamberlerine namazı emretmiştir. Onlar da namazı kılmış ve gönderildikleri toplumlara da bu emri iletmişler, namaz kılmalarına öncülük etmişlerdir. Namazların rükünleri ile ilgili olarak secdenin bütün toplumlarda var olduğu, sosyal bilimlerin araştırmalarında elde edilen bilgilerdir. İbrahim (as) 'ın dualarını içeren şu âyetlerde kıyam, rükû, secde gibi namazın rükünlerini bildiğini göstermektedir. Ayrıca diğer ayette namazı hem kendisinin hem de gelecek neslinin kılması için Allah'a niyâzı vardır. İbrahim (as)'ın kendisi ve zürriyeti için namaz hassasiyeti vurgulanmaktadır. *“Ey Rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (kâbenin) yanında tarıma elverişli olmayan vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki Rabbim, namazı kılsınlar. İnsanların kalblerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsiner.”*¹⁹¹

*Rabbim! beni ve soyumdan gelecek olanları namazı devamlı kılanlardan eyle; Rabbimiz duamı kabul eyle.”*¹⁹² Ayetleri Hz. İbrahim ve neslinin namazı kıldığına hüccet teşkil etmektedir. İbrahim (asa) Kâbe'nin inşâ edileceği yere doğru dua etmiştir. Ehlinin kutsal vadiye yerleştirmesindeki hikmet, kendileri ile beraber gelecek zürriyetinin namazı kılmaları olarak anlaşılır.¹⁹³ Cenâb-ı Allah İsmail (as)'ın namazı kıldığını ve ehline ve topluma namazı emrettiğini şu ayette bildirilmiştir. *“Bu kitapta İsmail'i de okuyup an. O gerçekten sözüne sadık, elçi peygamberdi.” “Halkına namazı ve zekâtı emrederdi ve Rabbinin rızasına ermişti.”*¹⁹⁴

İsmail (as)'ın yakın çevresi ile beraber halkına namaz ve zekâtı öğretmesinin peygamberlik vazifesi olduğu anlaşılmaktadır. Yakın çevresinden başlayarak tüm beldeye tebliğ etme metodu, Hz. Peygamber (sav)'in İslam dinini eğitim ve öğretim metodu ile bağdaşır.¹⁹⁵ *“Aile efradına namazı emret ve buna sabırla ısrarla devam*

¹⁹¹ el-İbrahim, 14/37, A.g.e.

¹⁹² el-İbrahim,14/40, A.g.e.

¹⁹³ Kerim Buladı, “Nebevî Şahsiyetin İnşasında Namaz ve Hz. İbrahim”, *İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, 2019, C.1, (İstanbul):288-317.

¹⁹⁴ *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB C.3el- Meryem*, 19/54-55.

¹⁹⁵ el-Meryem, 19/55, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

et.”¹⁹⁶ Ayeti ile, kalblerin rızık kapısı, şifası olan namazın sabırla, ısrarla Hz. Peygamber (sav)’e ailesinden başlayarak emretme görevi verilmiştir.”¹⁹⁷

“İşte bunlar Allah’ın kendilerine lütufta bulunduğu, Âdem’in soyundan gelen peygamberler, Nûh ile birlikte (gemide) taşıdıklarımız, İbrâhim ve İsrâil’in (Yakup) soyundan gelenler ve doğruya ulaştırdığımız ve seçkin kimselerden kaldığımız olup kendilerine Rahmân’ın âyetleri okunduğunda ağlayarak ve secde ederek yere kapanırlar.”¹⁹⁸ “Sonra bunların ardından artık namazı kılmayan ve nefsanî arzularına uyan bir nesil geldi. Bunlar elbette azgınlıklarının cezasını bulacaklardır.”¹⁹⁹ Mezkûr ayetlerden, peygamberlerden sonra kavimlerin inançlarının değiştiği, bir takım batıl davranışların topluma girmesiyle, hak dinden uzaklaştıkları anlaşılmaktadır. Bilhassa namaz ibadetinin terkinin hüznü sonunun uyarısı vardır. Kur’ân’da diğer peygamberlerin namaz ibadetleri ile ilgili durumu şöyle bildirilmiştir; “Ona (İbrahim’e) İshak’ı bahsettik. Üstüne Ya’kub’u da (ihşan ettik.) Her birini sâlih insanlar yaptık. Onları emrimiz uyarınca doğru yolu gösteren rehberler kaldık. Kendilerine hayırlı işler yapmayı, dosdoğru namaz kılmayı, zekât vermeyi vahyettik. Onlar sadece bize kulluk eden kimselerdi.”²⁰⁰ Ayetlerinde geçen hayırlı amel işleyenler, İbrahim, İshak, Ya’kub (a.s)’ın namaz kılmaları olarak anlaşılmaktadır.²⁰¹

Musa(as) Allah tarafından peygamber olarak seçildiğinde, namaz ibadetinin emredildiği Kur’ân ‘da şöyle bildirilir: “Ben seni (peygamber olarak) seçtim. Şimdi vahyolunacak şeyleri dinle. Şüphe yok ki ben Allah’ım. Benden başka hiçbir ilah yoktur. O halde bana ibadet et ve beni anmak için namaz kıl.”²⁰² Allah’ın birliğine iman ettikten sonra, en mühim ibadetin namaz olduğu tekrar vurgulanmaktadır. Namaz imanın ilk tezahürüdür. Vakitler içinde eda edilmesiyle imanın tecessümü gibi düşünülebilir. Allah Teâla merhametinin tecellisi ile kulunun kendisini anması için bir

¹⁹⁶ el- Tahâ, 20/132, Kur’ân Yolu Tefsiri.

¹⁹⁷ Kuşeyrî, Letâifu’l-işârât, 1242.

¹⁹⁸ el- Meryem,19/58, Kur’ân yolu Tefsiri.

¹⁹⁹ El-Meryem, 19/59, A.g.e.

²⁰⁰ el-Enbiya, 21/ 72-73.

²⁰¹ Zemâşşeri, Keşşâf, 4/464.

²⁰² el-Taha, 20/13-14, Kur’ân Yolu Tefsiri, DİB,C.3.

vesile olarak namazı emretmiştir. Allah'a ibadet kapsamında namaz olduğu halde bilhassa namazın zikredilmesi, ibadetler içinde en şerefli olduğu içindir. İbadette esas Allah'ı hakiki manada zikretmektir. Namaz bütün zikirleri içeren bir ibadettir.”²⁰³

Diğer bir ayette Allah(cc) Musa (as) ve Kardeşi Harun (as)'a “*Musa ve kardeşine; kavminiz için Mısır'da (sığınak olarak) evler hazırlayın ve evlerinizi namaz kılınacak yerler yapın, namazlarınızı da dosdoğru kılın. (Ey Musa!) mü'minlere müjdele!*”²⁰⁴ “Hz. Musa ve Hz. Harun'a Mısır'daki bazı evleri ibadet ve namaz kılmak için merkezler, kıblesi Kâbe olan mescidler yapmaları emredilmektedir. Hz. Musa ve iman edenler Kâbe'ye doğru namaz kılıyorlardı. Tıpkı Mekke'de ilk iman edenler gibi; zülüm, işkence, alay, vazgeçirme gibi tutumlara maruz kalmamak için gizlice evlerinde namaz kılıyorlardı. İman edenlerin üzerine farz kılınan namaz ibadetini eda etmeleri ile müjdeleneceği belirtilmiştir.”²⁰⁵

“*Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin ve rükû edenlerle beraber rükû edin.*”²⁰⁶ Bir görüşe göre, ayette Medine'de Müslümanlarla aynı şehirde yaşayan İsrailoğullarına hitap vardır. Allah'ın emirlerine itaat etmeleri, müslümanlarla beraber namaz kılmaları, rükû etmeleri istenmektedir. Nitekim “*Musa (as) ile müsabakaya giren Firavunun sihirbazları, Musa (as)'ın asasının durumunu görünce bunun semâvî olduğunu anladılar. Allah'a iman iman ettiler ve secdeye kapandılar.*”²⁰⁷ Bu durum İsrailoğullarının secdeden haberi olduğunu göstermektedir.

1.5.2. Mekke'de Cahiliye Döneminde Namaz

Mekke döneminde İslâm gelmeden önce “cahiliye dönemindeki” Arapların belirli bir namaz ibadetinin olmadığı kaynaklarda bildirilmiştir. Hz. İbrahim'in getirdiği tevhid inancı ve dinî vecîbeler unutulmuş veya şekil değiştirmiş olarak bazı kimseler tarafından devam etmiştir. Mesela Ebû Zer el- Gıfârî (ö.32/653) ve Zeyd b. Amr b.

²⁰³ Kerim Buladı, “Nebevî Şahsiyetin İnşasında Namaz ve Hz. İbrâhim”, İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı, 288-317.

²⁰⁴ el-Yunûs, 10/ 87, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

²⁰⁵ Zemâhşerî, *Keşşâf*, 326.

²⁰⁶ el- Bakara, 2/43, *Kur'an Yolu Tefsiri*, DİB, C.1, el- Bakara, 2/43

²⁰⁷ el-Tahâ, 20/70, *Kur'ân Yolu Tefsiri*

Nufeyl (ö.606) ve bazı Hanif dinine mensup kimselerin Kâbeye doğru namaz kıldıkları hadis ve tarih eserlerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca rivayete göre, Kus b. Saîde (ö.600) 'nin de namaz kıldığı söylenmektedir. Neticede İslam öncesi Mekke cahiliye devrinde “salat” kavramı, saygı, tazim, dua, secde gibi ritüelleri olan ve şirk bulaşmış bir ibadet olarak anlaşılmaktadır.

İslâm öncesi Mekke toplumunun “salat” kavramını nasıl algıladıkları Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle bildirilmektedir; “*Beytullahın yanında onların namazı, ıslık çalmak ve el çırpıktan ibarettir.*”²⁰⁸ İbn Abbâs (ra) (ö.68/687)’in tefsirine göre Cahiliye toplumunun ibadeti ıslık çalıp, el çırpılarak Kâbe’yi tavaf etmekten ibaretti. Onların bu davranışı Müslümanların Kâbe’de ibadet ettikleri sırada bir engelleme hareketi olarak anlaşılmıştır.²⁰⁹ Hz. Peygamberimiz Kâbe’de namaz kılmak veya Kur’ân okumak istediği zaman kendileri de bir ayın misali bahsedilen hareketleri yaparak sanki namaz kılıyor, ibadet ediyormuş gibi davranırlardı.²¹⁰

1.5.3. Allah Resûlü (sav)’e Peygamberlik gelmeden önce Namaz

Hz. Peygamberimiz (sav)’in peygamberlik gelmeden önce namaz kıldığına dair farklı görüşler vardır. Hanif dini üzere namaz kıldığı gibi birtakım yorumlar yapılmış fakat alimler bu konuda ittifak etmemişlerdir. Bir görüşe göre, Peygamberlik gelmeden önce diğer kimselerden farklı bir ibadeti yoktu. Farklı bir görüşe göre peygamberlik gelmeden önce namaz kıları. Bu görüştekiler, “*Namaz kılarken bir kulu (peygamberi namazdan) men edeni görmedin mi?*”²¹¹ ayetini delil alırlar. Kur’ân’ın ilk suresindeki bu ayette namaz kılan kişinin Hz. Muhammed (sav) olduğu, ona engel olan kişinin de Ebû Cehil olduğu rivâyet edilir. Namaz kıldığı görüşünü, Karâfi (ö.684/1285), İmam Malik (ö.179/795) ‘e nisbet eder. Lâkin hangi şeriate göre ibadet ettiği konusunda ihtilaflar vardır. Bâkılânî (ö. 4403/1013)’ye göre ilâhi bir dine göre ibadet etmesi câizdir. Fakat amel olarak gerçekleşmemiştir. İmamu’l-Haremeyn Hz. Peygamber

²⁰⁸El- Enfâl, 8/35, Kur’ân Yolu Tefsiri.

²⁰⁹ Kâmil Yaşaroğlu, *Namaz, DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/350-357.

²¹⁰ Mehmet Soysaldı, *Kur’ân Öncesi Mekke Toplumu*, Tefsir Akademisyenleri Buluşması Sempozyum, 2011 (İstanbul): 154-155.

²¹¹ El-Âlak, 96/9-10.

(sav)'in peygamberlik öncesi ibadet etmediğini, etmiş olsa bize fıkıh usulünde ve furuatta bir karşılığı olmadığını bildirir.²¹²

Allah Resûlu (sav)'in peygamberlik öncesi ibadeti ile ilgili olarak Hz. Âişe'nin şu rivayeti bilgi teşkil etmektedir: “Kendisine yalnızlık sevdirdi, Hîra Mağarasında kaldığı gecelerde tahannüste bulunurdu.”²¹³ Buradaki “tahannüs” ifadesini alimler, günahattan kaçma olarak açıklamışlardır. Cahiliye dönemimin her türlü günaha meyyal tavrı Hz. Muhammed (sav)'i çok teessür ediyordu. Resûlullah'ın Hirâ mağarasındaki inziva hali Allah'ı tefekkür etmek, yalnız kalıp yaşadığı toplumun halini düşünmek, dua etmek şeklinde bir kulluk örneği olarak bilinmektedir.

1.5.4. Allah Resûlü (sav)'e Peygamberlik geldikten Sonra Namaz

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren beş vakit namazın farz oluşuna kadar Hz. Peygamber (sav) 'in sabah ve akşam günde iki defa olmak üzere namaz kıldığına; “Sen onların söylediklerine sabret, güneşin doğmasından önce de güneşin batmasından önce de Rabbini tesbih et; yine gecenin bazı vakitlerinde ve gündüzün iki ucunda da tesbih et ki hoşnutluğa erişesin”²¹⁴ “(Resûlüm!) sen şimdi sabret çünkü Allah'ın vaadi mutlaka gerçekleşir; günahının bağışlanmasını iste ve sabah ve akşam Rabbini hamd ile tesbih et”²¹⁵ ayetleri delil olarak gösterilmektedir.²¹⁶

Bazı kaynaklarda, vahyin ilk dönemlerinde, Müddessir Suresinin; “Ey! örtüsüne bürünen! Kalk ve uyar! Sadece Rabbinin büyüklüğünü dile getir”.²¹⁷ ayetleri nazil olunca, Cebrail (as) Hz. Peygamberimiz (sav) 'i Mekke'nin dışına götürmüş orada fişkırان bir sudan önce kendisi abdest almış sonra da Allah Resûlu(sav) 'e abdest aldırılmış ve namaz kıldırılmış olduğunu bildirir. Bu olaydan sonra, Hz. Peygamberimiz

²¹² Fahri Kâmili, “İslâm Fıkıhında Namaz İbadeti”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2006, s.48.

²¹³ Müslim, İman, 252, *Hadislerle İslâm*, 6/493-494.

²¹⁴ el- Tahâ, 20/130, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB*, C.3.

²¹⁵ el-Mü'min, 40/55, A.g.e.

²¹⁶ Ali Yüksek, “Namaz İbadetinin Tarihi Süreci”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.2, (2018): 117.

²¹⁷ el-Müddessir, 74/1,2,3, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

(sav) Hz. Hatice'yi de alarak aynı yere gitmiş ikisi beraber abdest almış ve namaz kılmışlardır. Resûlullah (sav)'in ilk namazının fecr-i sadıkta Cebrail (as)'in imamlığı ile kıldığı rivayet edilmektedir.²¹⁸

Allah Resûlu (sav) gerek üç sene süren gizli davette, gerekse açıktan tebliğ ettiği dönemlerde, dağ eteklerinde, öğle vakti tenhada Kâbe'de namaz kılmıştır. Hz. Ali ile beraber Mekke dışında vadilerde akşam namazı kıldığı, karanlıkta geri döndükleri kaynaklardan edinilen bilgilerdendir. Müslüman olanlar da Harem dışında "Erkam" adlı sahâbinin evini mescit edinmişler ve orada namaz kılmışlardır.²¹⁹

Mekkeli müşrikler Allah Resûlü (sav) ve müminlerin Kâbe'de ibadet etmelerine, Kur'ân okumalarına izin vermiyorlardı. Abdullah b. Mes'ûd (ö.32/652-53)'in rivayet ettiğine göre; Hz. Ömer'in Müslüman oluşuna kadar müminler Kâbe avlusunda namaz kılamıyordu. Bi'setin altıncı yılına kadar üç senelik açıktan tebliğ yapılıyor, Resûlullah (sav)'in ve sayısı az olan cemaati ile evlerde namaz kıldığı rivayet edilmiştir.²²⁰

İslâm'ın ilk yıllarında namaz; sabah ve akşam olmak üzere günde iki vakit, ikişer rekât kılınıyordu. Müzzemmil suresindeki "*Ey örtüsüne bürünen!*"; *Geceleyin birazı dışında namaza kalk! Gecenin yarısında bu vakti biraz öne veya ileri de alabilirsin. Kur'ân'ı tane tane, hakkını vererek oku!*"²²¹ âyetleri ile Allah Resûlu(sav)'e gece ibadeti emredilmiştir. Beş vakit namaz farz kılındıktan sonra teheccüd ismi verilen gece namazı Resûlullah (sav) vacib olarak devam etmiş, ümmet için sünnet kabul edilmiştir.²²² Kuşeyri'ye göre, Hz. Peygamber (sav)'e gece namazı farz kılınmasının sebebi, o'nun şanını şereflendirmek, değerini göstermek içindir. Rivayete göre Allah gece yakın semaya iner ve bu sırada kullarından isteyenlere bolca ihsan eder.²²³

²¹⁸ Fahri Kamili, "İslâm Fıkında Namaz İbadeti", 49.

²¹⁹ Ali Yüksek, "Namaz İbadetinin Tarihi Süreci", 119.

²²⁰ A.g.e., 123.

²²¹ el-Müzzemmil, 73/ 1,2,3,4, *Kur'an Yolu Tefsiri*,

²²² Ali Yüksek, "Namaz İbadetinin Tarihi Süreci", 120.

²²³ Kuşeyri, *Letâifu'l-işârât*, 2254.

1.5.5. Mirâc Hadisesi ve Namazın Farz Kılınışı

İslam dininin ilk dönemlerinden itibaren var olan namaz ibadetinin, beş vakit farz oluşu hicretten bir buçuk yıl önce Mirâc gecesindedir. Allah Resûlu (sav) yüksek semaya çıkarılmış, Allah Teâla'dan aracı olmadan vahiy almıştır. Kendisine gelecek zamandaki cennet cehennemde olanlar gösterilmiştir. Resûlullah (sav) namaz ibadetinin mümini doğrudan Allah ile buluşturduğu için miraç olacağını bildirmiştir.²²⁴

Mi'rac'tan sonra Cebrâil (as)'ın Kâbe'de Hz. Peygamber'e imamlık yapmak suretiyle beş vakit namazı kıldırıldığı, her bir namazın başlangıç ve bitiş vakitlerini uygulamalarıyla gösterdiği ve açıkladığı rivayet edilmiştir. Hadis kaynaklarından edinilen bilgilere göre, önceleri ikişer rekât olan namazlar hicretten sonra öğle, ikindi, yatsı namazlarının farzları dörder rekât olarak kılınmaya başlanmıştır. Hz. Peygamber (sav), bugünkü haliyle beş vakit farz namazlarını re'kâtları, rükunleri ve bütün detaylarıyla ile bizzat sahabesine uygulamalı olarak öğretmiştir. *“Namazı benden gördüğünüz gibi kılın”*²²⁵ buyurarak ashabına kendisini örnek almalarını istemiştir. Namazın ehemmiyetine, hassasiyetine şekil şartlarına dikkat çekmiştir. Sefer durumlarında namazların ikişer re'kât kılındığı hadis ve fıkıh kaynaklarında bildirilmektedir. Neticede İslâm öncesi ve ilk yıllarında dua, tezkiye, ta'zim olarak algılanan “salat” namaz, Mirâc hadisesi ile günde beş vakit kılınması emredilen, vakitleri, rükûnları belirli bir ibadet şekli olduğu bütün kaynaklarda sabittir.²²⁶

“Buhârî'de salat bahsinde namazların re'katları ile ilgili olarak, Hz. Âişe (ra) dan şu rivayet mevcuttur. *“Allah Teâla ve Tekâddes Hazretleri, namazı farz kıldığı zaman, (akşam hariç) seferde ve hizada ikişer re'kat olarak farz kılınmıştı. Daha sonra sefer namazları oldukları gibi bırakıldı, haza namazları ise (ikişer re'kât) ziyâdeştirildi.”* Akşam namazı gündüzün vitri olarak bildirilmiş, ilk emredildiği gibi üç re'kât olarak farz kılınmıştır. Alimler, sabah namazının iki re'kât bırakılmasını, kıyam ve kıraatin uzun olması sebebine bağlamışlardır.”²²⁷

²²⁴ Fahri Kamili, “İslâm Fıkında Namaz İbadeti”, 50.

²²⁵ Buhârî, Ezan, 18, “Hadislerle İslâm”, *DİB* (İstanbul: TDV Yay., 2009),1/133.

²²⁶ Ali Yüksek, “Namaz İbadetinin Tarihi Süreci”, 111.

²²⁷ Murat Kaya, *Buhârî'de Namaz*, 24-25.

Mekke’de varlığını korumaya çalışan müminler, namazlarını gizli kılarken, Medine’ye hicretle birlikte açıktan ve cemaat olarak namaz kılmaya başlamışlardır. Hz. Peygamberimiz(sav) den önce hicret eden ilk muhâcirler, Kuba’da hurma kurutma yerini mescid haline getirmişlerdi. Medine’ye hicret eden Müslümanlar burada rahat bir şekilde ibadet etmişlerdir. Kuba Mescidi herkese açık, güvenle ibadet edilen ilk mescid olması hasebiyle önem taşımaktadır. Cuma namazı ise hicret sırasında farz olmuştur, ancak hicretten önce Allah Resûlu (sav)’in izniyle Medine’de Mus’ab b. Umeyr tarafından daha önce kıldırılmıştır. Allah Resûlu (sav) Medine’ye geldiğinde Kuba’dan ayrıldıktan sonra ilk Cuma namazını Rânûnâ vadisinde kıldırmıştır. Hz. Peygamber (sav)’in Medine’deki ilk icraatı Mescid-i Nebevî’nin inşa edilmesi olmuştur. Kurulacak olan Müslüman site devletinin gereği olan mescid, namaz ibadetini cemaat halinde kılınması ile birlikte kardeşlik, dayanışma, eğitim, yönetim ve yardımlaşmanın da merkezi olduğunu göstermektedir.²²⁸

²²⁸ Buhâri, Ezan, 18, “Hadislerle İslam”, *DİB* (İstanbul: TDV Yay., 2009),1/133.

İKİNCİ BÖLÜM

İLK DÖNEM MÜELLİF SÛFİLERİN NAMAZ ALGISI

Sûfi kavramı hicrî II. asrın sonlarına doğru kullanılmaya başlanmıştır. Rivayetlere göre Kûfeli Câbir b. Hayyân(ö.150/757) ve Ebû Hâşim (ö.?) isimli kimseler sûfi lâkabıyla anılmıştır. Belde olarak Kûfe ve Basra'da ortaya çıktığı anlaşılabilir. Sûfi kelimesinin, ashâb-ı suffe, saf ve temizlik safa ve safvet, yün giyen mütevazi görünümlü sûf, kalbleriyle Allah'a yönelen saff-ı evvel gibi tanımları vardır.²²⁹

Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.412/1021) *Tabakâtüs-sûfiyye* isimli eserinde, sûfilerin, peygamberlerin vârisleri, hakikat ehli kimseler olduğunu ifade eder. Onlar, ilâhi ilhâma mazhar olmuş, güzel ahlâklı, firâset ve basiret sahibi, istikâmet üzere olan kullardır. Allah Resûlu(sav) “İnsanların en hayırlıları benim asrımında yaşayanlardır. Sonra bunları takip edenler, sonra da bunları takip edenlerdir”²³⁰ buyurmuştur. Sûfiler de bu silsile içinde ümmete şeriatin zâhir ve hakikatini söz ve hâl ile anlatan kimselerdir.²³¹

Kuşeyrî (ö.465/1072, *er-Risâle* isimli eserinde,” sûfi” ve “tasavvuf” hakkında tarihi süreci ile birlikte şu bilgileri verir: Hz. Peygamber (sav)’den sonra Müslümanların en faziletlieleri sahâbedir. Allah Resûlü (sav) ile sohbet eden bu nesilden sonra, faziletlerine göre “tâbiîn ve tebe-i tâbiîn” nesli gelir. Bunlardan sonra Müslümanlar arasında ihtilaf oluşmuştur. Dinî hükümlere titizlikle riayet edenlere, “zâhidler (zühhâd)” ve “âbidler (ubbâd)” denilmiştir. Daha sonra ortaya çıkan bidat mezhepler toplum içinde itibar kazanmak için zâhidlerin de kendilerinden olduğunu söylemişlerdir. Dolayısıyla ehl-i sünnet olan ve her nefes Allah ile beraber olmanın gayretinde bulunan zâhidler, kendilerine “sûfi” ismi vermiş, bâtıl fırkadan ayrı olduklarını beyan etmişlerdir. Sûfiler, içinde buldukları manevi eğitim yoluna da “tasavvuf” ismi vermişlerdir. Hicrî üçüncü asırdan evvel bu isimle meşhur

²²⁹ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 27.bs. (İstanbul: Ensar Neşr.,2018), 23-24.

²³⁰ Buhârî, Şehâdât,9. Müslim, Fezâilü's-sahâbe,212.

²³¹ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tabakâtüs-sûfiyye*, trc. Prof. Abdurrezzak Tek, 1.bs.(Bursa: Emin Yay.,2018), 1- 2.

olmuşlardır.²³² Kelâbâzî (ö.380/990) de sûfîlerin sırlarının temiz olduğunu ve bu sebep ile firasetlerinin/ teşhis ve tespitlerinin doğru olduğunu ifade eder. Bu özellikleri dünya sevgisinden yüz çevirdiklerinden dolayıdır. Ayrıca bu kimseler sırları saf, kalplaeri, açık ve nurlu olduğu için Allah hakkındaki marifetleri sahihtir.²³³

Sûfîler, tezimizin konusunu teşkil eden namaz ibadetinin hakikatini, sırlarını, edebini, huşû halini izah eden görüşlerini eserlerinde detaylı olarak açıklamışlardır. Tasavvuf geleneğinin ortaya çıkışını hazırlayan ilk eserler Allah Resûlu (sav)'in manevi ve zühdî hayatını anlatan hadis kitapları ve hadislerin kaynak teşkil ettiği Kitâbü'z-zühdler olmuştur. Zühd ile başlayan tasavvufî hayatı anlatan ilk eserler hicri ikinci asırda yazılmaya başlanmıştır. Bu eserler usulleri, muhtevaları itibariyle, tasavvufî düşünce sisteminin yol haritasının oluşumuna zemin hazırlamışlardır. Kendilerinden sonra gelenlere kaynak olan bu eserler muhalled/ klasik eserler olarak kabul edilmişlerdir. Hicri III. asırda te'lif ettiği eserleri ile tasavvufî sisteme öncülük eden, klasik değere sahip müelliflerin başında Haris b. Esed el-Muhâsibi (ö.243/857) gelmektedir. Kuşeyrî (ö.465/1072), Gazzâlî (ö. 505/1111), Sühreverdi (ö.563/1168) gibi mutasavvıflara kaynaklık teşkil eden Muhâsibi'nin eserleri tasavvuf alanının ilklerindedir.²³⁴

2.1. Haris el-Muhâsibi (ö.243/857)'in *Fehmü's-salât* İsimli Risâlesindeki Namaz Algısı

Muhâsibi, hadis, kelâm, usûl ilimlerinin önde gelen alimlerindedir.²³⁵ Tasavvufta imam kabul edilen ve Ehl-i sünnet kelamının kurucu öncülerindedir. Zâhîd ve Sufî

²³² Kuşeyrî, *er-Risâle*, (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi), trc. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 95.

²³³ Kelâbâzî, *Taarruf*, 59-63.

²³⁴ Hasan Kâmil Yılmaz, *Seçme Metinlerle Tasavvuf Klasikleri*, 1bs (İstanbul: Erkam Yay., 2014), 13-14.

²³⁵ Haris el- Muhasibi, İmam Ebû Hanife (ö.150 h.), İmam Malik (ö.179 h.), İmam Şafî (ö.204 h.) dahil olduğu fıkıh ricâli, Ahmed b. Hanbel ile beraber mutedil hadis ricâli ve Hasan Basri okuluna yakın Sufiyye, dönemin önemli ehl-i sünnet ve'l-cemaat çizgisinde bulunuyordu. Bütün bu fikirlerin bir arada bulunduğu dönemde doğan, yetişen, bu eğitimleri alan Muhâsibi ilk dönem sufîlerindedir. Aynı zamanda, kelim, hadis, tefsir alimi de olan Ebu Abdillâh el-Haris b. Esed el-Muhâsibi el- Anezi'nin hicri 165 yılında Basra'da dünyaya geldiği tahmin

kimliği öne çıkan Muhâsibi ‘nin eserlerindeki uslûp Kur’ân ve Hadis muhtevasındadır. Tasavvuf disiplinin temel eserlerini te’lif etmiştir. İlk dönem zühd hayatını, tasavvufun yapısını, özelliklerini ele aldığı eserleri, tasavvuf düşünce tarihine kaynak teşkil etmektedir. Maruf Kerhî (ö.200/815), Serî es-Sakatî (ö.251/865), Cüneyd-i Bağdâdi (ö.297/909) ile çağdaş olan Muhasibi, Ehl-i sünnet tasavvufunun mimarı sayılan İmâm Gazzâlî (ö.505/1111)’ye eserleriyle yön vermiştir.

Muhâsibi, günümüze kadar ulaşan eserlerinden biri olan *Fehmü’s-salât* isimli risalesinde namazın anlaşılmasını izah eder. Namazın zâhirini anlatırken bilhassa bâtın tarafına işaret eder. Allah ile münâcât hükmünde olan namazı doğru anlamının müminin vazifesi olduğunu bildirir. Kulun namazın her bir rûknündeki ilahi sırrı nasıl anlayacağını ifade eder.

Sufilerin hayatları okunduğunda, gayelerinin, Cibril hadisi ile bildirilen ihsan duygusu muhtevasında Allah’a vuslat olduğu anlaşılacaktır. Namaz ibadetinin sufiler için önemi, farz, vacib, nafileleriyle beraber kulu doğrudan ilahi huzura çıkarmasıdır. Muhâsibi’nin, Ebu Talip el-Mekkî(ö.380/990)’nin namaz ibadetine salat olarak isim verilmesi sebebi, onun mümin ile Allah arasında bir sâla-bağlayıcı unsur olmasındandır rivayetini zikretmesi bu açıdan önemlidir.

Mümin, hayatının her safhasında ihtiyaç duyduğu Allah ile iletişimini ancak namaz ibadeti ile tamamlar. Muhâsibi’ye göre, namaza girmenin anlamı, Yüce Allah’ın huzurunda bulunmak ve O’nun divanında huşû ile durup münacât etmektir. Zira kulun namaz esnasındaki her hareketi, duası, zikri Allah ile münâcâttır. Münâcat, kulun Allah ile gizlice konuşması, kimseye duyurmadan, samimi olarak gönülden dua

edilmektedir. Selef akidesini, hadis ricalinin görüşlerini benimsemiştir ve eserlerine yansıtmıştır. Nefsin devamlı kontrolü Muhasibinin tasavvufi sisteminde temel anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bağdad’da zahidlerle karşılaşmış ve bundan sonraki hayatını sufi kimliği ile devam ettirmiştir”. Hüseyin Kuvvetli, *Akl ve Fehmu’l-Kur’ân*, 1.bs (İstanbul: İşaret Yay., 2018), 16-18.

Tasavvufta hal kavramı üzerinde duran ilk sufilerdendir. Kanaat, zühd, üns, yakîn, hayf, muhabbet, haya, sıdk ve ihlas gibi kavramları hal olarak nitelemiştir. Bu hallerin kontrol altında tutulmasını, Kur’ân ve sünnete uygun olması gerektiğini önemle vurgulamıştır. Bkz. Zafer Erginli, Muhâsibi DİA, (İstanbul. TDV Yayınları, 2006), 31/13-16.

etmesi, yalvarması, fısıldaşmasıdır.²³⁶ Nitekim hadis-i şerifte buyrulduğu üzere; “*muhakkak ki sizden biriniz namaz kılariken (aslında) Allah ile münâcât etmektedir, özel konuşmaktadır*”.²³⁷

Muhâsibi, namazı eda eden kimsenin öncelikle kalbinin ve bedeninin tam bir ihlas ile Cenâb-ı Allah’a yönelmesi için gerekli olan şartları şöyle bildirir:

2.1.1. Abdest

Muhâsibi, Hz. Peygamber (sav) ‘in “Temizlik imanın yarısıdır”²³⁸ hadisiyle müminin hayatındaki maddi ve manevi arınmaya dikkat çeker. İlahi huzura çıkmadan önceki hazırlık demek olan abdestin itina ile alınması şartına vurgu yapar. Namazdaki huşû şartının, zahir ve batın kaidelerinin yerine getirilerek alınan abdest ile doğru orantılı olduğuna işaret eder. Müminin miracı hükmündeki namaz kılınacağı zaman, tertemiz su ve halis niyet başlayan abdestin maddi ve manevi şartlarına işaret eder. Allah’ın adıyla başlanan, azâların yıkanmasındaki hikmeti düşünülerek ve dua edilerek alınan abdestin ikâme edilecek namaz için ön şart olduğuna dikkat çeker.

Mümin, suyun Allah’ın bir lütfu olduğunun bilinciyle abdest alırken, Allah için temizlediğini hatırlamalıdır. Allah’ı tazim üzere abdest alırken, her bir uzuvla işlenen günahlara tevbe edip, bir anlamda maddi ve manevi temizlik yapılmasının zaruri olduğunu bilmelidir. Nitekim Cenâb-ı Allah’ın buyurduğu üzere; “*Kuşkusuz ki Allah tevbe edenleri ve temizlenenleri sever*”²³⁹ ayet-i kerimesi muhtevasında, kelime-i şehâdet ile kalbini masivadan temizleyerek abdestin tamamlanacağını ifade eder. Muhâsibi’ye göre, abdest alan müminin, hassas bir gönül ile “*Allah’ım beni tevbe edenlerden ve temizlenenlerden eyle*”²⁴⁰ şeklinde niyâz etmesi o kişinin abdesti idararak ettiğini göstermektedir. Hz. Peygamberimiz (sav)’in buyurduğu üzere; “*Ümmetim kıyamet günü, abdest izlerinden dolayı zuhur eden bir parlaklık içinde çağrılacaktır.*

²³⁶ Murat Kaya, *Buhâri’de Namaz*, 1. bs (İstanbul: Erkam Yay.,2017), 131.

²³⁷ Buhâri, Salat, 36, *Hadislerle İslâm*, 2/161.

²³⁸ Buhâri, Salât,36.

²³⁹ el-Bakara 2/222, *Kur’ân Yolu Tefsiri*.

²⁴⁰ Tirmîzi, Tahâret, 41, *Hadislerle İslâm*, 2/119.

Kim bu parlaklığı daha çok arttırabilirse arttırsın'²⁴¹ hadisi muhtevastındaki nura erişmek için sahabe-i kiram ve sufiler azâmi gayret göstermiştir. Suyu kullanmada haddi aşmamaya da dikkat etmişlerdir.

2.1.1. Namaza Yürüme

Muhâsibi, kişinin Allah'a kulluk için namaza yürümesini şu ifadeler ile açıklar: Abdest alıp maddi-manevi temizlenen kul, Allah'ın huzurunda bulunup münacât edeceğini idarak etmelidir. Kul kendisinde iltica edeceği, rızasını ve yardımını, affını dilemek istediği Zatı, Allah'ı ta'zim ve edep ile ve Rabbinin yüceliğini itiraf ederek büyük bir huşu içinde namaz kılacağı yere, mescide doğru yürümeye başlar. Muhasibi kulun bu hali ile namaza duruşunu şöyle anlatır:

Namazın abdest, elbise ve yer temizliği şartlarını yerine getiren kul, Allah'ın sevabına nail olma ümidiyle, cezasından korkarak, farz ibadeti yerine getirmek için niyet eder. Namaza başlarken, namazda kendisini meşgul edecek düşüncelelerden uzaklaşır ve tekbir getirdiğinde tıpkı ihramlı gibi davranır. Yani namaza girmeden önce bütün dünyevi helal olan şeyler haram kılınmış gibidir. Sadece Allah rızası için namaz kılmaya niyet ederken, Sonsuz bir kudretin karşısında olduğunu asla unutmamalıdır. Huzurunda bulunduğu Allah'tan dininin ihyasını, kalbine sekine ihsan etmesini niyaz eden kul, cismini kibleye çevirdiği gibi, kalbini de Cenâb-ı Allah'a çevirmelidir.

Namaza Durma

Namaza giren mümin namazının huşu halini ifsad edecek her şeyi terk etme gayretinde olmalıdır. Kıraat esnasında okuduğu ayetlerin, manasını anlamalı, ayetlerde Allah'ın emirlerini, nehiyelerini, vaadini, vaidini tefekkür etmelidir.

Muhâsibi, Allah'ın namaz davetinin hikmetine dikkat çeker, namazla mümine lütfedilen nimetlere işaret eder. Namaz esnasında kalp, zihin, beden ahengi içerisinde ibadet eden kul, Allah'ın huzurunda rükünleri huşu ve tezellül ile eda ederken, Allah'a yakınlaşmanın rikkiyle namaz ibadetinin muazzam bir nimet olduğu şuuruna varır. Okuduğu ayetlerin muhtevasına giren mümin, bu ayetleri kalbiyle müşahede eder, idrak etmeye çalışır. İlahi emirlere itaat etme ümidini taşırken, noksanlarının farkında olarak korku içerisinde Allah'tan hayâ eder. Kalbinde hastalık, rahatsızlık bulunan kimse ve Allah'tan bu durumu için şifa niyaz eder. Namazda okuduğu ayetlerin sırrı

²⁴¹ Müslim, Tahâret, *Hadislerle İslam*, DİB,2/117.

hürmetine Rabbinden ilahi haşyetin ziyadeleşmesini, anlayışının ve marifetinin artmasını niyaz eder.²⁴² Allah Resulû (sav)’in; “*Namaza durduğun zaman, son namazını kılıyormuş gibi kıl*”²⁴³ hadisini hatırlatan Muhâsibi, her namaza ve rükünlerine itina gösterilmesi bilincine vurgu yapar. Bu durumda müminin, namazını doğru bir şekilde kılabilme gayreti onun hususiyeti olur. Her kıldığı namazın son namaz olabileceği düşüncesi kişiyi irşâd eden unsurdur. Müminin ahirete irtihaline kadar bu halin devamı, hedeflediği Allah’a yaklaştıran, huşû halinde bir namazı kılabilirdiği ümidini verir.

Muhâsibi, namazı doğru anlamanın tarifini verirken, namaza başlamanın bilincine şöyle dikkat çekmiştir: *Mümin kul namazda tekbir aldığı anda, sesini fazla yaymadan, Allahu Ekber dediğinde, Allah’ın müteâl oluşunu, kudret ve celalinin sonsuzluğunu tefekkür etmeli, ilahi huzurda huşû ile durmalı ve namazda oluşundan dolayı Allah’a şükretmelidir.* Nitekim namazda huşûun seviyesini, Cenab-ı Allah’ın Musa (as)’a “*Ey Musa! Beni zikrettiğin zaman, bütün azâların benim celâlimin heybetinden dolayı titrer vaziyette olsun. Beni zikrederken huşû içinde ol, dilin her zaman kalbinin ardından gelsin. Huzurunda durup bana münâcâta bulunduğun vakit, zillet içinde bir kul edasıyla dur; korku ve titreme içindeki bir kalb ile ve kalbindekine sadık bir dil ile münâcâta bulun!*”²⁴⁴ vahyettiğini rivayet eder.

Muhâsibi, tekbir aldıktan sonra sağ eli sol elin üzerine konulmasındaki hikmetin, namazdaki bütün fiillerin kalbde huşû ve sükûn bulması olarak değerlendirir. Namaz, kılan kişi Subhâneke duasını okurken Allah’ı noksan sıfatlardan tenzih ve O’nun sonsuz kudretini ikrar ettiğini düşünmelidir. Kul Fatiha suresini okurken, surenin ilk yarısında ta’zim ve şükür halinde, ikinci yarısında ise Allah’a niyaz ettiğinin farkında olmalıdır. Nitekim Resûlullullah (sav)’dan rivayetle şu kudsi hadiste Allah’a hamd, dua etmenin bilinci verilir: “*Yüce Allah buyurdu ki, ‘Ben namazı, kendim ile kulum arasında iki kısma ayırdım; yarısı bana yarısı da kuluma aittir ve kuluma dilediği verilecektir.’ Kul, ‘Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah’a mahsustur.’ der. Bunun üzerine Yüce Allah, ‘Kulum bana hamd etti ve kuluma dilediği verilecektir.’ buyurur.*

²⁴² Muhâsibi, *Fehmu’s-salât*, trc. Muhammed Çoşkun, 1. bs (İstanbul: İlk Harf Yay.,2018), 9.

²⁴³ Müslim, Tahâret,7, 2/166.

²⁴⁴ Muhâsibi, *Fehmu’s-salât*,111.

Sonra kul, 'O, Rahmân ve Rahîm'dir.' der. Bunun üzerine Allah, 'Kulum beni hakkıyla övdü. Kuluma dilediği verilecektir.' buyurur. Kul, 'O, ceza gününün sahibidir.' der. Bunun üzerine Allah, 'Kulum beni yüceltti. İşte bu bana aittir.' der. Şu âyetin de yarısı bana diğer yarısı kuluma aittir. Kul, 'Biz yalnız sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz.' der. İşte bu, benimle kulum arasındadır ve ona dilediği verilecektir. Fâtiha suresinin sonu ise kuluma aittir. Kul, 'Bizi dosdoğru yola, kendilerine nimetler verdiği kimselerin yoluna ilet. Gazabına uğramış olanların ve sapıtanların yoluna değil.' der. İşte bu âyetler de kuluma aittir ve kuluma dilediği verilecektir".²⁴⁵

Böylece, Cenâb-ı Allah'ın arş-ı â'lâ dan kuluna icabet ettiği ve ona ikramlarda bulunacağı anlaşılmaktadır. Neticede kulun her namazda ve her rekâta tekrarlanan Fatiha suresinin manasını düşünmesi huşû haline sebep olur.

Muhâsibi, namazın bütün rükünlerindeki her fiilin şekil ve ruh anlamındaki kalbi uyanıklığına şöyle dikkat çekmektedir: Kul, Fatiha'dan sonra okuduğu surelerin anlamlarını düşünmeli, Allah korkusunu bildiren ayetleri okuyunca, Allah'dan korkusu artmalı, sevabı zikredilince o sevaba nail olma gayreti artmalıdır. Namaz içinde ve dışında bu ayetlerin muhtevasında yaşamaya çalışmalı, gafil halinden tevbe etmelidir. Allah'ın buyurduğu üzere, *"Bu mübarek bir kitaptır ki onu sana, insanlar ayetler üzerinde iyice düşünsünler, akıl iz'ân sahipleri ondan, dersler, öğütler alsınlar diye indirdik"*²⁴⁶ ayetinin muhtevasında okunan her ayetten dersler almalıdır. Kur'ân, istifadesi çok fazla olan mübarek kitaptır. Allah'a iman eden ve tasdik edenler Kurân'dan çok bereketlenirler. Bu berekete ulaşmanın yolu, Kur'ân'ı bütünüyle tefekkür etmek, manalarını anlamak ve muhtevasında yaşamak ile mümkündür.²⁴⁷ Namaz esnasında tertîl üzere zihni ve kalbî huşû ile ayetleri okuyan kul, haline hüccet bulur, bir anlamda kendini tanır, yaptıklarının farkına varır. Allah'ın lütfu ihsanını anlar. Ki bu da Allah'a şükür gerektirmektedir. Namaz içinde ve namaz dışında Allah'tan rahmet diler, aynı zamanda Allah'ın gazâbından korkar.²⁴⁸

²⁴⁵ İbn Mâce, Edeb, 52, 1/187.

²⁴⁶ el-Sâd, 38/29, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

²⁴⁷ Abdülkerim Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârat* 181.

²⁴⁸ Muhâsibi, *Fehmu's-salât*, 114.

Muhâsibi'nin yorumuna göre, melekler müminlerin kıldığı namazlarını, içindeki huşûnun durumuna göre noksan veya tam yazarlar. Tabîinden Mücâhid, yüce Allah'ın "*Allah huzurunda huşû ile durun*"²⁴⁹ ayetindeki huşû şöyle tanımlamıştır: *Huşû, namazda Allah korkusuyla gözün aşağı inmesi, kolun kanadın düşmesidir.*²⁵⁰ "*Müminler kesinlikle kurtuluşa ermiştir. Ki onlar namazlarında derin bir saygı anı yaşarlar*"²⁵¹ ayetinde buyurduğu üzere, Allah Teâlâ huşû içinde namazlarını kılanlara ebedi kurtuluş müjdesi verir.

Hakîm b. Uyeyne (ö.198/814)'ye göre mümin kul namazı bitirdiğinde, etrafında kimin bulunduğunu fark etmemiş ise bu namazı huşû ile kıldığına işaret olarak algılanır. Muhâsibi, insanların fani sultanlar karşısında ta'zim halinde durduklarını, halbuki sultanın o kişinin kalbindeki ta'zimden haberi bile olmadığı gerçeğini zikreder. Halbuki kalplerde olanların hepsini bilen Cenâb-ı Allah'ın huzurunda huşû ile durmak en mühim farkındalıktır. Müminin namazdaki tefekkür halini şu şekilde izah etmiştir; *Allah'ı bilen bir mümin, Allah'tan en çok korktuğu, kalbini tamamen O'na yönlendirdiği, O'na haşyet duyduğu, O'na münâcatta bulunduğu, O'nun kelâmını tilavet edip, idrak ettiği anın namaz olduğunu bilir. Bir sonra kılacağı namaza kadar her türlü kötülük ve ahlaksızlıktan kendini korur.*²⁵² Böylece her kıldığı namaz onu irşâd eder, hayatı disipline olur ve her an güzel ahlak numunesi haline gelir. Nitekim namazın hikmetini bilenlerin durumu ayet-i kerimede şöyle buyrulmaktadır: ... "*Kuşkusuz namaz hayasızlıktan ve kötülüklerden meneder.*"²⁵³ Müminin hedefi, her türlü kötülükten, hayasızlıktan koruyan ihlasla kılınan namazdaki güzelliklere ulaşmaktır. Fakat kul namaz kıldığı halde bu kötülüklerden uzak değil ise namazı kusurludur.²⁵⁴

²⁴⁹ el-Bakara 2/238, *Kur'ân Yolu Tefsiri*, C.1 (İstanbul: TDV Yay., 2006-2009).

²⁵⁰ Muhâsibi, *Fehmu's-salât*, 115.

²⁵¹ el- Mü'minûn 23/1-2, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

²⁵² Muhâsibi, *Fehmu's-salât*, 116.

²⁵³ el-Ankebût, 29/45, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

²⁵⁴ Tüsteri, Sehl, *Tüsteri Tefsiri*, Ömer Güngören vd., 1.bs. (İstanbul: Nefes Yay.,2022),321.

Allah Resûlu (sav) hadis-i şerifinde; “*kul namazda olduğu ve başka şeye yönelmediği sürece, Cenâb-ı Allah da ona yönelir*”²⁵⁵ buyurmaktadır. Bu hadisi düşünen, namazda Allah’ın kendisine teveccüh ettiğini idrak eden mümin, huşû ile sadece Allah’a yönelir. Allah’ın kendisini masivaya daldığını görmesinden haya duyar. Muhâsibi’ye göre namazda huşûa vesile olacak şeyin, kişinin o anda Allah’ın kendisini gördüğünü, nazar ettiğini ve rabbinin emrini nasıl yerine getirdiğini görüyor olduğunu anlamasıdır. Bu durumu hisseden kul hayâ ve huşû içine girer. Böylece Cibril hadisindeki ihsan duygusuyla ibadet etmeye gayret eder.

Muhâsibi namazda huşû halini yaşayanlardan, Yahya b. Ziyâd (ö.207/822) ın namaza durduğunda, sanki karşısında bir muhatap varmış gibi davrandığını, Abdullah b. Ömer (ö.73/693)’in de namaz esnasında “*onlar orada zincire vurulmuş bir şekilde cehenneme atıldıklarında...*”²⁵⁶ ayetini okuduğu vakit çok ağladığını, aklını kaybetmiş gibi olduğunu rivayet etmiştir. Bu ayet, *cehenneme düşürülen insanın ateşin daraltması ile kalbinin daralacağını, bitmeyen belalar içinde acılarının sonsuza kadar olduğunu bildirir.*²⁵⁷

Namazı doğru anlamanın bir diğer yönü de Allah’ın huzuruna güçlü-zayıf ve itaâtkâr-günâhkâr bütün kulların davet edilmesidir. Cenâb-ı Allah’ın kuluna münâcât için izin vermesi muhteşem bir nimet olarak anlaşılmalıdır. Kul Rabbinin farz kıldığı, hikmetinde lütuf olan namaz ibadetinin Allah’ın rahmet tecellisi olduğunu idrak etmelidir. O halde kul, Allah’ın kendisine lütfettiği namaz nimetinin kıymetini bilmeli, günahlarına tevbe istiğfar ederek, kalbi ve bedeni fonksiyonlarıyla tamamen Allah’a yönelmenin gayretinde olmalıdır.²⁵⁸

Kalbî rikkate sahip bulunan arif kimseler namazlarındaki huşûa engel olan düşünceleri sebebiyle kendilerine ceza vermişlerdir. Muhâsibi, misal olarak şu rivayeti vermiştir: *Ebu Talha (ö.34/654) bahçesindeki bir ağacın karşısında namaz kılarken bahçede uçan ve çıkacak yer arayan bir kuş dikkatini çekmiş, sonra toparlanıp namaza devam ettiğinde kaç rekât kıldığını şaşırmişti. Bu durumundaki üzüntüsünü Allah Resûlu*

²⁵⁵ Ebu Davut, Salat 160-161, *Hadislerle İslam*, 2/165.

²⁵⁶ el-Furkân,25/13, *Kur’ân Yolu Tefsiri*.

²⁵⁷ Kuşeyrî, *Letâifu’l-işârat* 1410.

²⁵⁸ Muhâsibi, *Fehmu’s-salât*, 119.

(sav) 'e anlatmış ve namazdaki huşû halini bozduğu gerekçesiyle bu bahçesini infak etmiştir.²⁵⁹ Muhâsibi, Allah yolundaki müridin, namaza kendisini vermesine engel olan şeyleri tespit edip, etrafından kaldırmasının alimlerin sünneti olduğunu yazmıştır. Hz. Âişe'den rivayet edildiğine göre; *Nebiy-i Ekrem Efendimiz(sav), üstünde nakışlar bulunan bir hamîsa²⁶⁰ içinde namaz kıldı. Bu esnada gözleri nakışlara takıldı. Namazı bitirince elbiseyi çıkardı ve 'şu hamîsayı Ebu Cehm'e geri götürün, eski elbiseyi getirin. Zira bu elbise beni namazdan alıkoydu²⁶¹* buyurdu.

Muhasibi, namazdaki huşûya yardım edecek unsurlardan birinin de namaz öncesinde kalbin bir müddet Allah'a raptedilmesi olduğunu zikreder. Evzâi (ö.157/774)'nin şu sözünü nakletmiştir: *İlim ehli zatlar (sahabe ve tabiîn alimleri) namaz kılmadan hemen önce ahiret ve benzeri konuları zikrederlerdi. Çünkü insan namaza durduğu zaman, çoğunlukla kalbi, namaz öncesinde ne ile meşgul olduysa onunla meşgul olmaya devam eder.*²⁶² Neticede kulun namaz içindeki ve namaz dışındaki halinde doğru orantı olduğu anlaşılmaktadır.

Namazda rükû halindeki müminin, Allah'ın huzurunda huşû ve tezellül duygusu içinde Rabbinin rahmetini ümit edeceğini ifade eder. Namazın bütün rükünlerinin ta'zim ile, ta'dil-i erkân ile eda edilmesini izah eden Muhâsibi'ye göre namaz kılan mümin, rükûda "سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ" "azamet sahibi Rabbim her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir" tesbihini tefekkür etmeli ve bütün benliğiyle Cenâb-ı Allah'a boyun eğmesi gerektiğini anlamalıdır. Sukûnetle doğrulup, tekbir getirerek Allah'ın Müteâl oluşunu, Mutlak Hâkim her şeye gücü yeten olduğunu düşünmelidir. "سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ" "Allah kendisine hamd edeni işitir" tesbihini zikrederken, Yüce Rabbimizin kendisine şükredeni ikramladığını bilmelidir. رَبَّنَا وَ لَكَ الْحَمْدُ "Rabbimiz hamd, şükür sanadır"

²⁵⁹ Muhâsibi, *Fehmu's-salât*, 121.

²⁶⁰ *Hamîsa*: "Yünden veya tiftikten, dört köşeli, iki tarafı işlemeli bir nevi siyak abaya denir ki, pek yumuşak ve az yer kapladığı için bu isim verilmiştir. Şam kumaşlarından olan bu hamisa, Resulullah (sav) 'e Ebû Cehm tarafından hediye edilmişti."

Murat Kaya, "Buhâri'de Namaz", 36.

²⁶¹ A.g.e., 35,

²⁶² Muhâsibi, *Fehmu's-salât*, 123.

tesbihini söylerken de, namaz kılmayı lütfeden Allah'a şükran duyguları içinde olmalıdır.²⁶³

Muhâsibi, “*Secde et ve yaklaş!*”²⁶⁴ âyetinin muhtevası üzere secde makamını şu şekilde izah etmektedir: Mümin kul tekbir alıp secdeye vardığında, Cenâb-ı Allah'ın kendisine nazar ettiğini tefekkür etmelidir. Namaz ibadetinin en yüksek makamı olan secdede olmanın huzuru ve şükrü içinde tezellül ile Allah'a yaklaşmalıdır. Allah için secde etmenin, yüzünü toprağa koymanın bir şeref olduğunu idrak etmelidir. Dünyaya gelme sebebinin sadece Allah'a kulluk olduğunu bilen mümin, secde ile kulluğunun farkına varır. Nefsinin yokluğunun, hiçliğinin bilinciyle secde ederek Allah katında varlığının başladığını hisseder. Rabbine yaklaştıkça O'nun idrak ötesi büyüklüğünü kalbi duyusu kadar anlamaya başlayınca, سُبْحَانَ رَبِّيَ اَعْلَى “*Yüce Rabbim her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir*” tesbihini zikreder.²⁶⁵

Teşehhüt dualarını okumaya başlarken bilinçli olarak, söylediği sözlerin anlamlarını doğru anlayarak ve ihlaslı okuyarak Allah'ın merhametine nâil olmayı niyâz etmelidir. Muhâsibi'ye göre, mümin namazda ettehiyyâtu duasını tefekkür ederek şöyle okumalıdır: *Ettehiyyatu lillahi dediğinde 'mülkün sadece Allah'a ait olduğunu' ifade etmiş olursun. Vassalevatu vet tayyibât dediğinde, bütün benliğine kendini Allah'a yönelmiş, O'na adanmış olduğunu ifade edersin. Buradaki tayyibât, seni Allah'a yakınlaştıracak olan güzel amellerdir. Bu dua ile amellerini sadece Allah için yapmış olduğunu söylemektensin. 'Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi senin üzerine olsun ey peygamber!' diyerek bu selamının Hz. Muhammed (sav)'e ulaşmasını ümit edersin. 'Bize ve Allah'ın tüm salih kullarına selam olsun' derken kalbinle kendine, Allah'ın semadaki ve yerdeki bütün salih kullarına, namaz kılan kullarına selam eder ve Allah'ın da sana bütün bu kullar sayısınca selam iletmesini niyâz edersin.*²⁶⁶

Muhâsibi, mümin kulun namazı bitirirken kalbinde ve zihninin havf/korku ve recâ/ümit arasında olması gerektiğini bildirir. Namazın bütün rükünlerindeki huşû halini izah eden Muhâsibi, aynı zamanda müminin kıldığı namazındaki halini muhasebe etmesinin

²⁶³ Muhâsibi, *Fehmu's-salât*, 125.

²⁶⁴ el-Alâk, 96/19, *Kur'ân Yolu, Tefsiri*.

²⁶⁵ Muhâsibi, *Fehmu's-salât*, 124.

²⁶⁶ Muhâsibi, *Fehmu's-salât*, 125.

gerekli olduğunu şu sözleri ile ifade eder: *Kul namazı bitirdiği zaman korku ve ümit içinde kalbini tahlil edip, geçmiş günahlarını ve yeterince sağlıklı kılamamış olduğunu, kendisine farz kılınmış olduğu gibi, kılıp kılamadığını bilmemesi nedeniyle namazının kabul edilmeyeceğinden endişe etmelidir. Fazlıyla, kerimi ve ihsanıyla namaz kılma nimetini bahşettiği için Rabbine şükretmelidir. Günahlarını terk etmek için derhal cezalandırılmadığını düşünerek namazını da kabul edeceğini ümit etmeli. Bunun kıldığı son namaz olacağından endişe etmelidir.*²⁶⁷ Muhâsibi'ye göre kul namazını bitirdiğinde, Allah'ın huzurunda sanki hesaba çekiliyormuş gibi bir müddet beklemelidir. Bu duruş namazı doğru anladığına işaret eder.²⁶⁸

2.2. Ebû Saîd Ahmed b. İsa el-Harrâz (ö.277/890)' ın Namaz Algısı

Haris el-Muhâsibi namaz ibadetini zihni ve kalbi fonksiyonlar ile anlamanın tarifini yaparken, Ebu Saîd Harrâz da kulun namazdaki Allah ile ünsiyetini izah etmektedir. Ebû Saîd El-Harrâz'ın namaz konusundaki bazı görüşleri, Serrâc'ın *Lüma'* isimli eserinde zikredilir. Serrâc, bu görüşleri Harrâz'ın *Kitabu's-salât* adlı eserinden aldığını bildirir. Ancak bu eser maalesef günümüze ulaşmamıştır. Harrâz fena ve beka ilmi hakkında bilgi veren ilk sûfîlerdendir.

Hucvîrî'nin *Keşfu'l-mahcûb* isimli eserinde yer aldığına göre,²⁶⁹ Ebû Saîd Harrâz'a namaza ne ile gireceğini sorduklarında, şu cevabı vermiştir; *Namaza durmak demek kıyamette Allah'ın huzurunda bulunmak gibi O'na yönelmektir. Sen ve O (cc) karşı karşıyasınız, arada tercüman yok. Sen O'na yönelmiş münâcât ediyorsun; büyük bir Melik'in huzurunda bulunduğu bilinci içinde olmalısın.*²⁷⁰

Harrâz, namazda ilk tekbiri nasıl aldığını sorduğu sufînin; *Allahu Ekber diye ilk tekbiri, “ ٱللّٰه ” lafzındaki elif harfinin azâmeti, lâm harfinin heybeti, hâ harfinin kurb ve*

²⁶⁷ Muhâsibi, *Fehmu's-salât*, 126.

²⁶⁸ Muhâsibi, *Fehmu's-salât*, 127.

²⁶⁹ Naile Baltacı, “Ebû Saîd el-Harrâz ve Üç El Yazma Eseri: Kitâbü'l-keşf ve'l-beyân, Kitâbü'l-ferâğ, Kitâbü'l-hakâik”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.15 (2), S.108, (2015): 103-122. s.108

²⁷⁰ Tûsî, Serrâc, *el-Lüma'*, *İslâm Tasavvufu*, Trc. H. Kâmil Yılmaz, 2.bs.(İstanbul: Erkam Yay., 2019), 173.

*murakabesiyle özümde ve sözümde Allah'tan başka bir büyük kalmadan alırım*²⁷¹ rivayetini iletir. Namazda Allah ile ünsiyet halinde bulunan arif kulun, görebildiği her şeyde, harflerde dahi Allah'ın azâmetini hatırladığını anlatır. Müminin ibadet halinde iken Allah ile beraber ve ahiret bilincinde olmasını telkin eden Harrâz, sufînin namazda, Allah Teâla'nın karşısında olduğunu, kendisine baktığını, Allah'ın gönlünden haberdar olduğunu, sağ tarafında cennet, sol tarafında ise cehennemin bulunduğunu tefekkür ederek tekbir aldığını ifade eder. Kıyamda bulunan kulun kalbinde huzurunda bulunduğu Allah'tan başka hiçbir şey olmamalıdır. Ancak bu halde Allah'ın kelâmını anlayabilir, okuduğu ayetlerin zevkine varır, muhtevasına girer. Böylece müminin namazdan aldığı ecir, şuurlu olarak ve kalp huzuruyla kıldığı kadardır.²⁷²

Harrâz, namaz âdâbını şöyle izah etmektedir; *Tekbîr için ellerini kaldırdığında, gönlünde Zât-ı Kibriyânın azâmetinden başka büyük olmamalıdır. Tekbîr sırasında senin nezdinde Allah'tan daha büyük birşey kalmamalıdır ki, O'nun büyüklüğü ile gözünden ve gönlünden dünya ve ahiret duyguları silinip, gitsin.*²⁷³ Kulun dünya nimetlerini doğru değerlendirebilmesi ancak Rabbinin yüceliğini idrâk etmesiyle mümkündür. Allah'a yaklaşan ve O'nu bilen arif kul da cennet nimetlerinden daha üstün olan Allah'a kavuşmanın iştiyakî içinde olur. Kulun bu heyecanı namazın adabına riâyet etmesi ve kime kulluk ettiğini bilmesinden kaynaklanır.

Mümin kul tekbîr getirip “Allahu Ekber” dediği zaman, gönlünde Allah'tan başka büyük varsa, o kulun sözünde sadık olmadığına işarettir rivayetine dikkat çeker.²⁷⁴ Kalbin dili yönlendirmesi veya aynı düzlemde olması önem taşır. Tekbir ile Allah'ın büyük olduğunu söyleyen kimse Allah'ın her şeyden büyük olduğunu idrak etmelidir. Dili ile söylerken kalbinde Allah'tan başka büyük olacak değer olmamalıdır. Harrâz'ın namazdaki edeb anlayışı kulun kalbini sürekli tahlil etmesini zorunlu kılar. Bu durumda mümini Allah'tan uzaklaştıran, meşgul eden hevâ ve heveslerin kalpteki seviyesini doğru ölçmek gerekir. Mümin farkında olmadan kalbinde bazı değerler

²⁷¹ Serrâc, *el-Lüma'*, 172.

²⁷² Serrâc, *el-Lüma'*, 174.

²⁷³ A.g.e., 174.

²⁷⁴ Tûsî, Serrâc, *el-Lüma' İslam Tasavvufu*, 173-174.

biriktirebilir. Ancak en büyük değerin Allah olduğu bilincini sürekli telkin etmelidir ki kalbinde Allah'tan başka büyüklük kalmasın. Bu hal ancak kelime-i tevhidi doğru anlamakla ve devamlı hatırlamakla, şuurlu zikretmekle mümkündür.

2.3. Ebû Nasr Serrâc Tûsî (ö.378/988)'nin *El-Lüma'* İsimli Eserindeki Namaz Algısı

Allah ile kalbî yakınlık sağlamanın en doğru yolu olan namaz ibadetine titizlik gösteren sûfiler, Kur'ân ve sünnet muhtevasında, kendi kalbî durumlarına göre, namazı huşû ile kılmanın tarifini vermişlerdir. Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî de tıpkı Harrâz gibi namazın, fıkıh-ı bâtın olarak nitelediği adâbını "*el-Lüma'*" isimli eserinde izah etmiştir.

Serrâc, namaz ibadetindeki edeb- takva boyutuna dikkat çekmektedir. Kâmil manada edebin ancak Allah Resûlü (sav)'de bulunduğunu bildiren, "*Beni Rabbim terbiye etti, edebim ne güzel oldu*"²⁷⁵ hadisini nakletmiştir. Allah'ın terbiyesi, Kurân muhtevasında yaşamakla, mümkün olmaktadır. Mümin, Allah'ın emir ve yasaklarına ittiba ettiği ölçüde bu terbiyeye dahil olabilir.

Ebû Nasr es-Serrâc,²⁷⁶ ibadetlerin niteliğinin, âdaba uygun olarak yerine getirilmesine bağlamıştır. Misal olarak da şu ayeti vermiştir. "*Ey iman edenler, canlarınızı ve*

²⁷⁵ "Sem'ânî, Ebû Saîd Abdülkerim b. Muhammed, Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimplâ", s.5, "Hadislerle İslam", *DİB*, C.1 (İstanbul: TDV Yay., 2009), 104.

²⁷⁶ H. Bayram Başer, *Serrâc et-Tûsî'nin Tasavvuf Anlayışı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî'nin hayatı hakkında günümüze ulaşan fazla bilgi yoktur. Tasavvuf a dair birçok konuyu düzenli ve sistematik olarak ele aldığı eseri olan el-Lüma' dan hayatına dair bilgiler edinilmiştir. Abdullah b. Ali b. Muhammed b. Yahya tam adıdır. Künyesi Ebû Nasr, nisbesi et-Tûsî, lakabı es-Serrâc tır. Geçimini eyer, kemer işlerini yaptığı sarraçlık ile temin ettiği için serrâc lakabı almıştır. Hicrî 330 yılların başlarında Tûs'da doğduğu tahmin edilmektedir. Ailesinin zahidâne yaşamı tasavvufî kimliğinin oluşumuna tesir etmiştir. Bağdat ve Basra'ya seyahat ettiği, tasavvufî görüşlerinin burada oluştuğu bilinmektedir. Bağdat'da Cüneyd-i Bağdadî (ö.297/909'nin talebelerinden Abdullah b. Muhammed el- Murta'îş (ö.328/940) ve Ebû Muhammed Cafer el- Hudrî (ö. 348/959) gibi dönemin önde gelen sufîlerine intisap etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

ehlinizi (çocuk çocuğunuzu) cehennem azabından koruyunuz."²⁷⁷ İbn Abbâs(ra) (ö.68/687), bu ayeti çocuğunuzu eğiterek, dini edeple yetiştirerek, onlara cehennemden kurtulmayı öğretmek şeklinde tefsir etmiş, Allah'a kulluğun edeb gerektirdiğini bildirmiştir. Allah'ın emir ve yasaklarını ittiba edebilmek için şer'î ilmi öğrenmenin zarureti ortaya çıkmaktadır. İşte bu ilmi öğrenmek kulun Allah'a karşı edebini gösterir. Serrâc, bu anlamda ilim ve edep arasında doğru orantı kurmuştur. Müminin edebini, Allah'a kulluğu için gerekli bilgileri öğrenmesine bağlamaktadır.²⁷⁸

İnsanın dünyaya geliş maksadı olan kulluğunu öğrenmesini ve uygulamasını ifade eden ayetin diğer bir yorumu da şöyledir: Allah'a itaat halinde edeple ibadet ederek, örnek olup, yakınlarına öğretmek müminin vazifesi olmaktadır. Kulun iyiliği emretmesi ve namaza yönlendirmesi ile güzel ahlakın, edebini kazanılacağı ifade edilir. Aynı zamanda kâl ve hâl ile tebliğ neticesinde nasihati kabul eden bir toplum oluşacağı da anlaşılabilir. Böylece ferdî ibadetin ihlası neticesinde ictimai ibadet ve selamet hasıl olur. Namaz ibadetine titizlikle devam eden kimse de Allah'a karşı vazifesini yerine getirirken, Allah'ın terbiyesine dahil olur.²⁷⁹

Serrâc, Sehl b. Abdullah (v.283/896)'in; *nefsini edeple yenmesini bilen, Allah'a ihlasla ibadet edebilir*" sözünü ve sûfilerin *nefsin edebi, iyiliği emredip teşvik etmek, kötülüğü tanıtır ondan vazgeçirmektir*²⁸⁰ tanımını nakletmiş ve kulun güzel ahlak ile müzeyyen olarak, Rabbine ihlasla ibadet edebileceğini bildirmiştir.²⁸¹ İnsanın Allah'a karşı edebi, kulluğunu doğru bir şekilde yerine getirmesi olarak da düşünülebilir. Sûfiler bütün ibadetlerinde uyguladıkları edep ile kendilerine ait usul geliştirmişlerdir. Başkalarına veya birbirlerine üstünlükleri ancak edep ile mümkün olmuştur.²⁸²

Serrâc, İctihad ehli sufilerden, Ahmed b. Salim el-Basrî (ö.297/909)'den *Tevhid imâni, imân şerîati, şerîat te edebi gerektirir. Edebi olmayanın şerîati, şerîati olmayanın*

²⁷⁷ el-Tahrîm 66/6, *Kur'ân Yolu, Tefsiri, DİB.*

²⁷⁸ Tûsî, Serrâc, *el-Lüma', İslâm Tasavvufu*, Trc. H. Kâmil Yılmaz, 2.bs.(İstanbul: Erkam Yay., 2019),163.

²⁷⁹ Abdülkerim Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârat*, 2200.

²⁸⁰ Serrâc, 164.

²⁸¹ Bayram Başer, "Serrâc et-Tûsî'nin Tasavvuf Anlayışı" 78.

²⁸² Serrâc, *el-Lüma'*, 165.

*imâni, imâni olmayanın da tevhibi olmaz*²⁸³ sözünü aktarmış ve insanın iman, amel, ahlâk bütünlüğü içinde kulluğunu tanımlamıştır. Bu ifade Cibril Hadisine ²⁸⁴ isnat etmekte, inanç, muamelât, ihsan boyutları içinde Allah'ın emrettiği dini tanımlamaktadır. Neticede İslâm dinin temel ibadeti olan namaz emrine itaat edip, edep ile eda edebilmeyi izah etmiştir.²⁸⁵

2.3.1. Abdestdeki Edep

Serrâc'a göre, abdest için ilk edep, abdest konusunda gerekli bilgileri öğrenmektir. Sufiler abdestin ilmini öğrendikten sonra, kitap ve sünnet muhtevasına azâmi ihtimam gösterirler. İbadetleri hayatlarının merkezine alan sufiler, uygulamada takva boyutunu esas alırlar. Devamlı abdestli olarak ibadete hazır halde bulunmak sufiler için önemli bir edep halidir. Dünya hayatının elbet bir gün biteceği bilinciyle, bir ömür kulluğunun sonu olan ve her an gelebilecek olan ölümü abdestli karşılamayı isterler. Bu sebepten bilhassa yolculukta ihtiyat olarak yanlarında su bulundururlar. Buradaki amaç abdest almaktır.

Sufiler için abdestdeki diğer edep, suyun kullanımında israf etmemek, idareli kullanmaktır. Allah Resûlu (sav)'in "akıp giden bir nehirden abdest alırken bile israf edilmemesi"²⁸⁶ hadisine uymak suretiyle her verilen nimeti ihtiyaç miktarı kullanmak sufiler için bir edep anlayışı olmuştur.

2.3.2. Namazdaki edep

Serrâc, sufilerin namaz konusundaki tutumlarını, "namaz âdâbı" şeklinde tarif etmiştir. Serrâc'a göre sufilerin namaz ile ilgili ilk olarak uygulayacağı edebi, namaz konusunda gerekli fıkhi bilgileri öğrenmesidir. Namazın farzları, vacipleri, sünnet ve nafilelerini âlimlerden öğrenmeleri icâb etmektedir. Çünkü namaz dinin direği, âriflerin gözünün nuru, sıddıkların süruru, mukarreblerin tâcıdır. Namaz vuslat makamıdır. Hakk'a yakınlık, heybet, huşû, haşyet, ta'zim, vakar, müşâhede ve

²⁸³ Ag.e., 164.

²⁸⁴ Buhâri, İmân, 37, *Hadislerle İslâm*, 1/363.

²⁸⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 166.

²⁸⁶ *Hadislerle İslâm*, İbn Mâce, Tahâret, 48,

murâkebe mahallidir. Allah'a münâcâtıdır. O'nun huzurunda durmak, O'na yönelmek ve O'ndan gayrı her şeyden yüz çevirmektir.²⁸⁷

Sûfîler, namazın bütün ahkâmına çok titizlik gösterirler. Onlar için namazın farzını, vacip, sünnet, nafil ve adabını yerine getirmek en önde gelen vazifeleridir. Bu vazifelerini ihtimam ve muhabbetle yerine getirirler. Sufilerin namaz ile ilgili diğer âdâbı, namaz vakti gelmeden hazırlıklarını yapmalarıdır. Vakti girince namazlarını hemen kılmayı hayatlarının merkezine almışlardır. Bu sebepten namaz vakitlerini tayin edebilecek ilme sahip olmaları gerekmektedir. Güneşin zeval vakti, yıldızların konumu, doğuş ve batışıyla ayın durumu, kıblenin tayini için lazım olan bilgilere ihtiyaç vardır.²⁸⁸ Günümüzün mümini için bir takım bilimsel kolaylıklar olsa dahi bu bilgilerin gerektiğinde kullanılacağı muhtemeldir. Serrâc, namazın her bir rûknünde kulun itina göstermesi gereken edep hallerini şöyle açıklamaktadır:

2.3.2.1. Niyet ve İftitâh Tekbirindeki Edep

Serrâc, namaz hazırlığını tamamlayan sûfinin vakti girince namaza başlarken niyet ve iftitah tekbirindeki âdâbını şöyle tanımlar: Namaza dururken niyet ve tahrîme/iftitah tekberi birbirine bağlı ve aynı anda olmalıdır. Bu durum namaza şuurlu bir başlangıcı göstermektedir. Cüneyd-i Bağdâdi (ö.297/909)'ye göre, namazın sahihliği için niyet ve tekbinin beraber olmasını gerekli kılmaktadır. Herşeyin bir temizlik noktasının bulunduğu, namazın temizlik noktası da ilk tekbidir. Namazın bütünlüğündeki halis, saf ve duruluk, ancak başlangıç tekbirindeki saf niyete bağlı olmaktadır. Serrâc, Tahrime tekberi ve niyetin, kulu namaz ibadetine bağlayan bir akid gibi olduğunu, bu akdin sağlam oluşunun namazın düzgün eda edilmesi ile doğru orantılı olduğunu ifade eder. Niyetin sahih oluşu ve akabinde iftitah tekbirinin gelişi namazı ifsâd edecek tesirlerden korunma olarak da anlaşılabilir. Namaz kılan mümin bu akitle namazına devam eder ve makbul bir namaz kılmanın hedefi ile namazını tamamlar.²⁸⁹

Basra'da Malikiler içinde tasavvufi bir kelâm ekolü olan Salimiyye'nin kurucusu İbn Sâlim (ö.297/909)'in şu sözü niyetin düzgün oluşunun şöyle ifade eder: *Niyet Allah ile, Allah için ve Allah' dan olur. Niyetten sonra kula gelen afetler düşmandan, yani*

²⁸⁷ Serrâc *el-Lüma'*, *İslâm Tasavvufu*, 171.

²⁸⁸ A. g. e., 172.

²⁸⁹ Serrâc, *el-Lüma'*, 171.

*nefs ve şeytandandır. Dolayısıyla onlar şeytanın hissesine düşer. Şeytanın hissesi çok ta olsa, Allah ile, Allah için ve Allah'dan olan az niyete denk olamaz.*²⁹⁰ Buradan namazı hakkıyla kılmaya engel olan tesirler ne kadar fazla da olsa, müminin niyetinin ihlaslı olması, Allah için namaz kılması, Allah ile kalbî beraberliğe gayret etmesi, menfi tesirlerin gücünü azaltacağı anlaşılmaktadır.

Serrâc ârif bir kimsenin namazdaki iftitah tekbirini alırken, her bir harfin fonksiyonunu tefekkür ederek, şunu zikrettiğini bildirmiştir: *Allahu Ekber” diye ilk tekbiri, elifin azâmeti, lâm'ın heybeti, hâ'nın kurb ve murakabesiyle sözümde ve özümde Allah'dan başka bir büyük kalmayacak şekilde alırım.* Namazın kıymetini, ciddiyetini bildiren hissiyatları içinde; *namaz için tekbîr aldığı anda Allah Teâla'nın sana baktığını, sağ tarafında cennet, sol tarafında cehennem olduğunu düşünerek tekbir al”.*²⁹¹ Böylece sûfiler, namazda Allah'ı görüyormuş gibi ihsan şuuru ve ahiret endişesi içinde bulduklarını göstermiş olurlar. Namazda dünya ve ahireti aynı düzlemde yaşadıkları sözlerinden anlaşılır.

2.3.2.2. Kıyamdaki Edep

Serrâc et-Tûsî sufinin namaza niyet ve tekbir ile giriş âdâbından sonra namazın kıyamdaki âdâbını şöyle izah etmektedir: Mümin kul namaza başladığı andan itibaren, Allah'ın huzurunda olduğu bilincinde olmalı ve bu hali muhafaza etmelidir. Gönlünde Cenâb-ı Allah'dan başka bir şey olmadığı takdirde namazdaki bütün rükünleri farkında olarak eda edebilir. Okuduğu ayetleri anlayabilmek ve ayetlerin şumûlüne erebilmek için, kalbi ve zihni, tam olarak Allah Teâla'ya rabt²⁹² etmenin gerekli şart olduğunu bildirmiştir. Kulun kıldığı namazdan kendisine kalan şuurlu ve gönül ferahlığı ile kıldığı kadarıdır.²⁹³

²⁹⁰ Serrâc, *el-Lüma', İslâm Tasavvufu*, 172.

²⁹¹ A.g.e., 172.

²⁹² “İki şeyi birbirine bağlamak” “Sûfilere göre râbîta kalbi dünyevî düşüncelerden temizlemek ve korumak, mürşidin ruhaniyetinden feyiz almak ve onun vasıtası ile Allah'ı hatırlamak.”

Necdet Tosun, “Rabîta” *DİA*, C34 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 378-379.

²⁹³ Serrâc, *el-Lüma', İslâm Tasavvufu*, 173.

Serrâc'a göre, namaz esnasında Kur'ân tilâvetindeki âdâb ise, Kur'ân ayetlerini sadece dil ile değil kalbî, zihnî tefekkür ile okunması şeklinde tarif edilmiştir. "Ayetleri gönül kulağı ile sanki Allah'dan dinliyormuş gibi veya Allah'ın huzurunda okuyormuş gibi bir müşâhede ile okumaktır". Serrâc, burada Ebu Harraz (ö.277/890)'ın böyle düşünmenin, idrak ehli için yüce bir anlayış olacağı sözünü nakletmiştir. Namazda Allah'a tam bütün benliği ile tam yakınlığın tefekkürü olan bu hal ancak itminana ermiş rakîk gönülleri ifade etmektedir. Namazdaki müşâhede hali, kalbin hiç şüphe olmadan Allah ile huzur bulması olarak tarif edilmiştir. Cüneyd-i Bağdâdi de sâlikin (tasavvuf yolunda eğitime giren kul) namazdaki müşâhede halini, kendinden geçip Allah'ı bulması olarak tanımlar.²⁹⁴

2.3.2.3. Rükûdaki Edep

Serrâc et-Tûsî'nin namaz algısındaki rükûdaki edep, şekil şartını yerine getirmekle başlamaktadır. Buna göre, mümin sırtını dümdüz yapıp yere eğilerek, bütün mafsallarını arşa doğru tutmalıdır. Sonra da gönlünde Allah'dan daha yüce bir şey kalamayacak şekilde O'nu yüceltmek ve nefsinin bir toz zerresinden daha küçük görmelidir. Başını rükûdan kaldırıp "Semiallahu li-men hamideh" dediğinde Allah'ın kendisini işittiğini bilmelidir. Rükûdaki edep, kulun Allah'ın azâmeti, büyüklüğü karşısında acizliğini itiraf etmesi ve sadece O'nun karşısında, boyun eğmesidir.²⁹⁵

Allah Resûlu (sav) Efendimiz "... rükûya git ve yeterli olduğuna kanaat getirinceye kadar bekle. Sonra tam olarak doğrul..."²⁹⁶ buyurmuştur. Mümin rükûda huşû ve sukûnet ile Allah'ın huzurunda eğilir ve "O halde O yüce Rabbinin adını tesbih et."²⁹⁷ Ayeti mucibince "Subhâne Rabbiye'l- Âzîm" diyerek Rabbini tesbih eder. Nitekim rükû Allah'ın yüceliğinin tesbih edildiği makamdır.²⁹⁸ Bu ayette Allah'ı tesbih etmek şu şekilde de tefsir edilmiştir: Fikrin ile aklının deryalarında Allah'ı tesbih eyle ve tevhid gücüyle dalış yap, ilim cevherlerini kazanırsın. Sakın şu veya başka sebeple dalış yapmada kusur işlemeyesin, içine şüpheler girmesin. Yoksa sermayen telef olur,

²⁹⁴ Süleyman Uludağ, *Müşâhede, DİA*, C.32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 152-153.

²⁹⁵ Serrâc, *el-Lüma', İslâm Tasavvufu*, 174.

²⁹⁶ Buhârî, *Ezân*, 122, *Hadislerle İslâm, DİB*, C.2,163.

²⁹⁷ el- Vakiâ, 56/74, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

²⁹⁸ Hadislerle İslâm, *Namaz*, 2/168.

elinden gider. Bu sermayen imanındır, dinindir. Eğer böyle yapmazsan şüphe denizinde boğulur, yolunu şaşırsın. Burada Allah akıl yürütmenin zorunlu olduğunu bildirmektedir.²⁹⁹

2.3.2.4. Secdedeki Edep

Serrâc et-Tûsî'nin secdede tarif ettiği edep şöyle bildirilmiştir. “*Secde esnasında kulun gönlünde Allah ‘dan daha yakın kimsenin kalmamasıdır.’*” “*...Secde et ve yaklaş’!*”³⁰⁰ ayet-i kerimesi muhtevası doğrultusunda secde makamı, kulun Allah’a en yakın olduğu durumdur. Allah’a vuslatın, yaklaşmanın neticesinde secdede kula düşen, Cenâb-ı Allah’ı bütün noksan sıfatlardan tenzih edip, “*Sübhâne Rabbiye’l Âlâ*” tesbihi ile Allah’ın yüceliğini zikretmesidir. Bu durumda mümin kulun gönlünde, zihninde Allah’dan daha büyük, O’ndan daha izzetli hiçbir şey bulunmamalıdır. Serrâc, mümin kulun secdedeki Allah’a vuslatı neticesinde, Rabbinin karşısında kendi benliğinin ve başka her türlü meşguliyetinin varlığından habersiz olacağını bildirmektedir. Namazı eda ederken, Allah’ın huzurunda başka hiçbir şeyle meşgul olmak istemez. Secdeden bu hissiyatla doğrulup, teşehhüde oturunca, mirâc misali, selam dualarını okur ve selam vererek namazının bitirir.³⁰¹

Serrâc, namaza hazırlık safhasından itibaren, namazın edebiyile müzeyyen olan kulun namaz dışındaki halinin de sanki hep namazdaymış gibi olacağını zikreder. Namaz ibadetinden beklenen gaye, ihsan halinde Allah’a kulluk etmek ve namaz dışında da bu halin devam etmesidir. Namaz esnasında beden ve ruh bütünlüğünde Allah ile beraberliğin neticesindeki kâmil vasıfların, namaz dışında da devam etmesi zarûri görülmüştür. Namaz öncesi, namaz içi ve namaz sonrası hallerin birbirine uyumunun, namazın âdâbından olduğu izah etmektedir. Mümin kulun namaza kalkışı ile namaz içindeki hali birbirinden uzak olamaz. Bu durum hem müsbet hem de menfi olarak düşünülebilir. Serrâc’ın namaz algısındaki edep, bunu gerektirir.

²⁹⁹ Abdülkerim Kuşeyrî, *Letâifu’l-işârat*, Trc. Prof. Mehmet Yalar, 1.bs. C 5 (İstanbul: İlk Harf Yay., 2013),448.

³⁰⁰ el-Âlak, 96/19, *Kur’ân Yolu Tefsiri*.

³⁰¹ Serrâc, *el-Lüma’*, *İslâm Tasavvufu*, 178.

Sûfî için namaz öncesi en mühim edep, Allah ile murakabe³⁰² halinde olmasıdır. Yaşantısına dair kalbini ve zihnini meşgul eden her türlü düşünce ve meşguliyetten uzaklaşma gayreti de bir edep olarak ifade edilmiştir. Namaz öncesinde bu hal üzere bulunan sûfinin, namaz kılmak için kalkması, bir namazdan başka bir namaza kalkıyormuş gibi olur. Ancak bu hâl ile namazdaki niyet ve akitlerini düzgün olarak devam ettirirler. Bu minval üzere namazı tamamlar ve namaz dışında da tekrar huzurlu kalb ile murâkabeye devam eder. Netice itibariyle namaz dışında da namazdaymış gibi olurlar. İşte bu hal onların namaz edebidir. Serrâc et-Tûsî namazdaki edeb anlayışını şu hadis ile desteklemektedir. Allah Resûlu (sav) buyurdular; “Kişi namaz vaktini gözleyip bekledikçe namazda gibidir”.³⁰³

Namazdaki edebe riayet eden sufilere örnek veren Serrâc, Sehl b. Abdullah (ö.283/976)’in yerinden kalkamayacak kadar zayıf düştüğünü, ancak namaz vakti gelince sıhhatinin kendisine verildiğini, mihrâbda dimdik durduğunu, namaz bitince tekrar güçsüz haline döndüğünü bildirmiştir. Rivayete göre Cüneyd-i Bağdâdi (ö.297/909) bedeni zayıf düşmüş halde namazla ilgili evrâdını hiç terk etmemiş, sebebini soranlara kulluktaki edebini belirten şu cevabı vermiştir; “Başlangıç halimde beni Allah’a erdiren bu hâli, son demlerimde nasıl terk edebilirim?”³⁰⁴

Serrâc, sûfîlerin hallerine göre namazda dört âdâbdan bahsetmektedir.

- 1- Seccâde üzerinde kalb huzuru ile bulunmak (huzur-i kalb)
- 2- Allah’ın huzurunda bilinç halini korumak (şühûd-i akl)
- 3- Şüphe ve vesveseye düşmeden kalb huşûunu yakalamak (huşû-i kalb)
- 4- Beklenti içinde olmadan namazın rükünlerini hudû ile yapmak (hudû-i rükn)

Serrâc’a göre, namaz esnasında kalbin huzuru, ilahi sırların bulunduğu perdenin kalkmasına vesile olur. Zihnî ve kalbî şuur ile kılınan namaz, kulun hatalarının azalmasına, günahlardan kurtulmasına sebeptir. Kalbdeki huşûun, ilahi lütuf

³⁰² *Murakabe, Kulun sürekli olarak Allah’ın gözetimi altında bulunduğuunun idrâk ve şuurunda olmasını ifade eden tasavvuf terimidir.* Süleyman Uludağ, *Murakabe, DİA*, C.31 (İstanbul: TDV Yay., 2020),204.

³⁰³ Buhâri, Ezân, 30, 36, *Hadislerle İslâm*, 2/294.

³⁰⁴ Serrâc, el-Lüma’, 176.

kapılarının açılmasına, rükünlerdeki hudû hâlinin de sevâblara yardımcı olacağını ifade eder. Bütün bu hususiyetlerin önemine vurgu yapan sûfi, edep halinin ihmalinin vereceği neticeyi şöyle bildirmektedir. Kalbin iştiraki ve huzuru olmadan kılınan namazın boş bir oyalanma olacağını, zihnî şuurdan yoksun kılınan namazda çok hata yapılacağını, yanılacağını söylemektedir. Huşû, Allah'a karşı sevgi ve korkuyla beraber duyulan derin saygı hâli olarak tanımlanmıştır.³⁰⁵ Serrâc, kalbde huşû olmadan namaz kılan kulun hatasının çok olacağını zikretmektedir. Hudu',³⁰⁶ bedendeki Allah'a saygı, boyun eğme hâlidir, ki namazdaki şartlardan kabul etmiştir. Namazın rükünlerinde hudû hâli olmadığı durumda, şekilden ibaret kalan hareketlerle beden boşuna yorulduğunu, kendisine zulm ettiğini ifade etmiştir.³⁰⁷

2.4. Hücvirî'nin (ö.470/1077) *Keşf'ul-mahcûb* İsimli Eserindeki Namaz Algısı

Ali b. Osman b. Ebu Ali Cüllâbî Hücvirî³⁰⁸ tasavvufî görüşteki derin, hassas manaları kavramak için akıl ve mantığı önceleyen ilk dönem sûfilerindendir. Hücvirî'nin Hanefi mezhebine göre bir fıkıh tahsil aldığı bilinmektedir. Hücvirî'nin namaz ile ilgili görüşlerini *Keşfü'l-mahcûb* adlı eserinden öğrenmekteyiz. Bu eserde kendisi ibadetlerin zahiri hükümlerini izah ederken, onların sırrî ve batîni manalarını da

³⁰⁵ Râgıb İsfâhâni, *Müfredat*, 1/307.

³⁰⁶ *Hudu'*; çokça boyun eğmek, Râgıb İsfâhâni, *Müfredat*, 310.

³⁰⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, 182.

³⁰⁸ Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, Trc. Süleyman Uludağ, 7.bs. (İstanbul: Dergâh Yay., 2020),15.

Hücvirî, Gazne 'de doğmuştur. H. 390 tarihinde doğduğu tahmin edilmektedir. İslâm tarihinde Gazneliler Devletinin hakimiyetinin olduğu bölgelerde yaşamıştır. Hint Ülkesini Sultan Mahmud (ö.421/1031) kılıç ile fethederken, Hücvirî hırka ve seccade yani İslamın kalbî tarafı ile tasavvufî yaklaşımla fethetmiştir. Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr (ö. 440/1049), Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi mutasavvıflar ile çağdaştır. Keşfü'l mahcûb adlı eserinde, Suriye, Türkistan, Kazvin, Hindistan, Irak, Hûzistan, Azerbaycan, Cürcân, Horasan ve Mâverâünnehir gibi bölgelerde diğer ulemâlar gibi seyahatler yaptığı anlaşılmaktadır. Bu esnada birçok sufi ile tanışmış, tasavvufa intisab etmiştir. Tasavvuf anlayışında Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909)'yi takip etmiştir. Derin manevi tecrübeye ulaşmış bir sufidir. Muhâsibi gibi akla önem verirken, diğer taraftan cezb ehli Beyâzîd-i Bistâmî (ö.234/848), Hallâc-ı Mansûr (ö.309/922) gibi sufilere muhabbet duyar, hallerini takdir ederdi.

anlatmıştır. Hücvirî namazın hazırlık şartlarından olan abdestin yanında, tevbe şartına da dikkat çeker. Zira tevbe kalbi günah ve kirlere arındırır. Beden ve kalbini halisane temizlemeyen kulun, namazın hakikatlerini ve manasını anlamaktan gafil olduğunu ifade eder. Namaz ibadetini muhabbetullah ile tanımlayan Hücvirî'ye göre, beş vakit namaz kılan mümin kalbindeki Allah muhabbetini canlı tutma gayretindedir. Namaza *Zikrullahi'l-Ekber* (Allah'ın zikredildiği en büyük ibadet) denilmesi de kulun Allah'ı hatırlamasındandır. Kimi sûfiler namazı Allah'a yaklaşma, huzur ve cem' hali için bir vesile bilirler. Hücvirî, tasavvufi hakikatleri izah ederken, ilahi perdelerin mümin kula nasıl açılacağını anlatmaktadır. Namaz ibadetini de ilahi perdelerin açılmasında vesile olarak değerlendirmiştir.

Hücvirî namazın şartlarını zahîri ve batîni olarak maddeler halinde şu şekilde yorumlamıştır:

- 1- Zâhirde bedeni necasetten temizlemek zarurî iken bâtında günahlardan, nefsin süflî isteklerinden ve şehvetten kurtulmak gerekmektedir.
- 2- Zâhirde elbiseyi necasetten temizlemek; bâtında ise, müminin giydiği elbiseyi helal yoldan elde etmesi icâb etmektedir.
- 3- Zâhirde hadesten teahret yani ruhu günahlardan temizlemek, bâtında ise fesat ve günahlardan temizlenmek gerekmektedir.
- 4- Müminin zâhir kıblesi Kâbe iken bâtın kıblesi arş, yani sırrın kıblesini müşahede makamıdır.
- 5- Şeriata göre namaz vaktinin girmesi, hakikate göre ise Allah ile yakınlık vaktinin sürekli devam etmesi merkezdedir.
- 6- İlahi huzura çıkarken niyetin ihlaslı olması zarurettir.
- 7- Hücvirî namazın rükünlerini şöyle anlatmıştır: *Heybet makamında tekbir, vuslat mahallinde kıyam, tertil ve azâmet ile tilâvet, huşû ile rükû, tezelliül ile sücûd, içtima ile teşehhüd ve sıfatın fani olması ile selamdır.*³⁰⁹

Hücvirî bu şartlarda kılınan namazı Allah Resûlü (sav)'in namazına benzetmiştir. Abdullah b. Sıhîr (ö. 95/713-714); Hz. Peygamber (sav)'in namaz kılarırken gördüm, göğsünden sanki kaynayan kazana benzer sesler geldiğini işittim sözlerini rivayet

³⁰⁹ Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 362-266.

etmiştir.³¹⁰ Namazın rükünlerinin sırrî yönlerini şöyle bildirmektedir: Namaz ibadetinin öyle bir esrarı vardır, müridler, Hakk yolunu onda bulurlar, makamları namazda keşfederler. Abdest müridlerin tevbe makamıdır. Allah'ın velisi bir şeyhe intisâb eden bir sâlik, seyr-u sülûk yoluna girmekle, kibleye yönelmiş olur. Nefs mücahedesi, ıslahı, namazdaki kıyam mesabesindedir. Müridin daimî zikir halinde bulunması, namazdaki kıraat yerindedir. Müridin adabından olan tevâzu hali, rükû (kulun Allah'a boyun eğdiği rükün) yerindedir. Sâlikin tasavvuf terbiyesinde nefsini tanıması ve nefsinin marifet etmekle aslında Allah'ı marifet etmesi (bilmesi) secde yerinde olmaktadır. Secde, teşehhüd üns makamı olarak ifade edilmiştir. Burada üns, kulun Allah'a yakınlaştığı, ülfet ettiği, müridin kalbinde ilahi cemâli tecellilerin olduğu haldir.³¹¹

Hücvîri namaz sonundaki selamı, dünyadan tefrid, yani ayrılma olarak ifade eder. Buradaki tefrid, sâlikin her türlü nefsi ve süfli alâkalardan sıyrılması ve sadece Allah ile beraber olmasıdır.³¹² Nitekim, Allah Resûlü (sav) dünya ile ilgili işlerinden sıyrılmak istediği ve kendisinin kemal manadaki meşrebine taalluk ettiği (yönlendiği) vakit '*Ya Bilal, ezan ve namazla bizi rahatlat*' buyurmuştur.³¹³

İstikamet ehli kimseler namaz kılmakla ilahi huzura kabul edildiklerini fark ederler ve bu nimetin şükrü için de çok namaz kılarlar. Namazın sırrına varmış kul için Allah'ın huzuruna kabul edilmek büyük saadet vesilesidir. Hücvîri erbab-ı ahvâl denilen hal, cezbe ve vecd halinde olanların namazdaki durumlarını iki şekilde değerlendirmiştir: Bunların bir kısmının namazları cem' makamı mahallinde meşrebin kemalinde olur. Namazları ile cem' haline gelirler. Diğer kısmın namazı, tefrika makamında olur ve namazla tefrika haline gelirler. Cem' makamına gelenler devamlı namazda olurlar, daima Allah'ın huzurunda olurlar. Tefrika makamında olanlar ise, farzlara ve sünnetlere ilave yaparlar. Hücvîri hal ehlinin Allah ile birlikteliğini ve namazda elde edeceği hali şu şekilde açıklamıştır: Meşrebi (manevi haz menbaı) cem' halinin kemali olanlar, namazda Allah'ın huzurunda odaklanmış, bütün benliği ile Allah'a

³¹⁰ el-Ahzâb, 33/72, *Kur'ân Yolu Tefsiri*, DİB, C.4.

³¹¹ Semih Ceyhan, *Üns, DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2012), 42/348-349.

³¹² A.g.e., *Tecrid/Tefrid*, 40/249-249.

³¹³ Hücvîri, *Keşfü'l- mahcûb, Hakikat Bilgisi*, 362-363.

yönelmenin vecdi ile eşyayı görmez olur ve bir makam elde eder, devamlı Allah ile olur, hiç bitmeyen namaz içinde bulunur. Tefrika ehli ise, salih amellerle Allah'a yaklaşmanın gayretinde olur. Namazlarındaki huşû hali ile Allah ile birlikteliğin devamı için daha çok namaz kılar, namazı sevenlerden olur. Fark ehli olanlar namazın sırrını, Allah'ın lütfu olduğunu fark ettikleri için nafîle namazları çoğaltırlar. Her şey zıddı ile kaim olduğu için Allah'a yaklaştıran namazı kılan ve bunun hazzında olan kul, namaz dışında namazı özler, tekrar ilahi güzelliğe erişmek ister ve daha çok namaz kılar.”³¹⁴

Hücvîri'nin bu görüşünü anlamak için cem' ve tefrika kavramlarını izah etmek gerekmektedir. *Dikkati, iradeyi bir noktaya toplamak, odaklamak manasına gelen cem' fark/tefrika ile beraber kullanılınca anlaşılan tasavvufî bir haldir. Mümin kul ilahi güzelliği seyrederken Allah'a odaklanır ve bu güzelliğin galip gelmesiyle eşyayı birbirinden ayıran aklın nuru gider ve Hakk ortaya çıkar, bâtil kaybolur. Kadîm olan Allah ile hadîs olan mahlûk arasındaki farkı ayırt edemez. Bu hal böyle devam etmez. İlahi nurları müşâhede eder ve sonrasında yüzüne izzet perdesi çekilir. Kadîm olandan mahlûkat alemine geri döner ve Allah ile mahlûku fark etmeye başlar.*³¹⁵

Hücvîri, Allah Resûlü(sav)'in *Göz aydınlığım namazda kılınmıştır*³¹⁶ şeklinde buyurduğu hadis-i şerifi şöyle izah etmiştir: Hz. Peygamberimiz (sav)'in bütün rahatı, gözünün aydınlığı olan namazdadır. Allah Resûlü (sav) 'e tâbi olan istikamet ehlinin de meşrebi (ruhunun manevi haz aldığı kaynak) namazdır. Müstakim olanlar günümüz ifadesiyle namaz meşrepli kimselerdir.³¹⁷

Hücvîri, miraçta Hz. Peygamberimiz (sav)'in manevi halini şu şekilde anlatmıştır: “Resûlullah (sav) miraca çıkarıldığı vakit, Allah'a öylesine yakınlığa ki, kurb makamına ulaştırıldı ve nefsi kevn³¹⁸ denilen masivadan (Allah'dan uzaklaştıran her şeyden) tamamen sıyrılmıştı. Neticede nefis kalb derecesine, ruh da sır mahalline

³¹⁴ Hücvîri, *Keşfü'l-mahcûb, Hakikat Bilgisi*, 364.

³¹⁵ H. Kâmil Yılmaz, *Cem'*, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 1993),7/ 278-279.

³¹⁶ Hadislerle İslam, *Namaz, DİB*, 2/281.

³¹⁷ Hücvîri, *Keşfü'l-mahcûb*, 365.

³¹⁸ “Kevn; Toplumda bulunmak, yaratılmış her şey, varlık ve oluş manalarına gelen tasavvufî bir terim.” Süleyman Uludağ, “Kevn”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay.,2022), 25/342-343.

ulaşmış ve sır makamlarda mahv oldu, kendinden geçti. Beşerî meşreb, kuvvetler kesildi, nefis fena halinde, ilahi huzurda, Rabbâni tecellilere nail oldu. Allah'da fani olunca, ilahi hakikatleri temâşa etti ve tekrar beşer tabiatına dönmek istemedi. 'İlahi beni tekrar maddi âleme gönderme' dediğinde, Allah Teâlâ'dan şöyle cevap gelmiş olacağını ifade etmektedir; 'Hükmümüze göre şeriâti ikame etmek için dünyaya gönderileceksin. Sana lütfedilen kurb makamını, ilahi müşâhedeyi orada da vereceğiz.' İşte beşer halinde dünyada lütfedilen makam namazdır. Bu sebeple Hz. Peygamberimiz (sav) dünya meşguliyeti ağır bastığında, Allah'a yakınlığın iştîyâkı ve özlemi ile 'Ya Bilal bizi namazla rahatlat' buyurmuştur. Netice itibariyle Allah Resûlü (sav)'in her namazının bir miraç, bir kurb makamı olduğu anlaşılmaktadır. Bedeni, mülk âleminde bir beşer olarak namazda iken; ruhu melekût âleminde Allah ile üns halindedir. Böylece Hz. Peygamberimiz (sav) 'in namazı göz aydınlığı olmuştur. Her namazında ilahi huzura eren ve miraca yükselen Allah Resûlü (sav)'in bu halinden hisse alabilen müminin de namazı bir miraçtır."³¹⁹

Hücvîrî, insanın kulluk yapmasına engel olan ve daima kötülüğü emreden nefesine karşı müminleri uyarır. Mümin nefisini ne kadar terbiye ederse ve kötülüklerden ne kadar uzaklaşırsa, ibadeti de o nispette kolaylaşır. Meleklerin meşrebi ibadettir, kul da ancak nefis mücâhedesini ile melekler gibi taat ve ibadet meşrepli olabilir.

Hücvîrî namazı makamlar ile anlatırken kulun Allah ile ünsiyetini hedefler. Mekkî ise namazdaki odaklanmayı izah eder.

2.5. Ebû Tâlip El-Mekkî' (ö.386/996)'nin *Kûtü'l-kulûb*'da Namaz Algısı

Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî'nin³²⁰ en önemli özelliği, şeriat ve tasavvuf görüşlerinin ayrıldığı dönemde iki anlayışı birbirine bağlayan

³¹⁹ Hücvîri, *Keşfü'l-mahcûb, Hakikat Bilgisi*, 364.

³²⁰ Bilal Saklan, *Ebû Tâlip el-Mekkî, DİA*, İstanbul:TDV Yay.,1994), 10/339-340

"Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî'nin İran'ın batısındaki Cebel bölgesinde doğduğu, hayatını Mekke'de geçirdiği için Mekkî nisbesi aldığı bilinmektedir. Hadis tahsilini Mekke'de almış, çeşitli beldeleri dolaşarak vaazlar vermiş, ders okutmuştur. Muhammed b.Hasan el-Âcurrî (ö.360/970)'den hadis rivayet etmiştir. İbn Salim el-Basrî (ö.297/909) tarafından kurulan, naslara bağlı, tasavvufî temayülleri içeren kelam fırkası olan Salimiyye 'ye mensuptur. *Sehl el-Tüsterî'nin görüşlerini benimsemiştir*".

sûfîlerin ilki olmasıdır. Günümüze ulaşan tek eseri zühd ve ibadet konularını ayrıntılı anlattığı, tasavvufun doğuş dönemini içeren *Kûtü'l-kulûb* isimli eseridir. Namaz ile ilgili görüşlerini bu eserinde izah etmiştir. Mekkî, namazda huşû hali, namaza odaklanma ve namazda sonuna kadar bu hali muhafaza etme, namazın mümin için psikolojik yansıması gibi konuları anlatmaktadır. Mekkî, namazın temizlik şartı olan abdestin farzlarını, sünnetlerini, faziletlerini açıkladıktan sonra, namazın farzlarını, sünnetlerini, namaz ile ilgili bütün fihhi hükümlerini izah etmiştir. Namazın kalp, zihin, beden bütünlüğünde sadece Allah'a teksif edilerek kılınmasına dikkat çeker.

2.5.1. Namazın faziletleri

Mekkî, namaz algısını ayetler ve hadisler muhtevasında değerlendirir. Namazın faziletlerini anlayabilmenin ancak namazı bilinçli kılmakla mümkün olduğunu bildirir. “...Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayınız”³²¹ ayetindeki “sarhoşlar” ifadesini dünya meşguliyeti ve düşünceleriyle namazında odaklanamayan, huşûdan noksan, namazın bilincinde olmayan kimseler olarak yorumlar. Bu ayet şöyle yorumlanmaktadır: *Namaz kılan kul Allah'a münacat etmektedir. Müminin kalbini Rabbinden uzak tutan her şey işari olarak sarhoşluk durumudur. Nefsin Allah'tan gafil kılan sarhoşluğu şiddetlidir. Burada hakikate karşı bir perdelenme vardır.*³²² Dünya sevgisinin, dünyaya meyletmenin dengesini sağlayamayan mümin için namazda istenilen zihni ve kalbi bütünlüğü sağlamakta zorlanacağı anlaşılır.

Mekkî, namazda sadece Allah ile beraberliğin lüzumunu anlatan şu hadisi bildirir: Hz. Peygamber (sav)'in “kim içinden dünya ile ilgili bir şey geçirmeden iki rekât namaz kılsa geçmiş günahları affedilir”³²³ Burada dünya ifadesi, namazda huşû halini bozacak, Allah ile vuslata engel olacak her türlü havâtır yani insanın iradesi dışında aklına gelen düşünceler, kalbinde hissettiği duygulardır.”³²⁴ Namazı kılariken sağında ve solunda bulunan kimseleri fark etmeyecek kadar namaza kendini vermiş bir kulun, Allah'a karşı edep içinde bulunduğunu söyler.

³²¹ el-Nisa, 41/43, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

³²² Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârat* 328.

³²³ Buhârî, 159, *Vudu'*,24, *Hadislerle İslâm*, 2/120.

³²⁴ Şevki Yavuz *Havâtır, DİA*, (İstanbul: TDV Yay.,1997), 16/523-526.

Mekkî'ye göre, namazdaki huzur, sükûnet olarak tefsir edilen “*onlar ki namazlarında devamlıdırlar*”³²⁵ ayetindeki devamlılığı sağlayan sebepler şunlardır:

- 1- Namazda sessiz ve sükûnet halinde bulunabilmek
- 2- Namazda kalp huzuru bulabilmek
- 3- Kalbin okunan ayetlerdeki sırları idrak edebilmesi
- 4- Kalbin tevazu ile huşû haline gelmesi
- 5- Azâların namazın bütün rükünlerinde sakin olması
- 6- Ayetleri yavaş okuyarak manalarını tefekkür etmek
- 7- Ayetlerdeki Allah'ın muradını anlayabilmek için Allah'ın yardımına ihtiyacı olduğunu idrak etmek
- 8- Kur'ân- Kerîm'deki hikmetleri öğrenmek için Allah'a ihlaslı, samimi ve sadık kul olabilmektir.

Mümin, namazdaki huşû ile oluşan daim huzur halini, ancak sayılan şartları uyguladığı takdirde yaşayabilir. Mekkî namazdaki bütün rükünlerin tefekkür ile eda edilmesini izah eder. Namaz içindeki rükünleri ihlâs ile edâ ederken ayetler ile bağlantı kurar. Namazda Kur'ân tilâvetinde ayetlerin muhtevasına girmenin gereğini bildirir. Kıraat esnasındaki huşûu şöyle tarif eder; “*Allah Teâlâ'nın rahmet ayetleri okunurken, Allah'ın rahmeti istenmeli, azap ayetleri okunduğunda ise Allah'ın gazabından rahmetine sığınmalı, tesbih ve ta'zim ayetleri gelince Allah'ı tesbih ve ta'zim etmelidir. Bunları dili ile zikredebilir veya kalbinden geçirir, bütün samimiyeti ile Allah'a yönelir. Allah'a boyun eğerek, acizliğinin, fakirliğinin bilinci ile bütün rükünlerinde gönülden yakarış halinde olmalıdır. Bu hal Allah'ın rahmetini istemenin en güzelidir.*”³²⁶ Mümin namazda hangi rükünü uyguluyorsa kalbi ve zihni o rükne doğru şekillenmelidir. Namazın bütününde Rabbine karşı yalvarış halinde bulunmalıdır.

Mekkî namazdaki tilâvet ile ilgili olarak şu ayeti hatırlatır: “*O kitabı hakkını vererek okurlar. Çünkü onlar kitaba inanırlar*”³²⁷ Bu ayette geçen “يَتْلُونَ” “tilâvet ederler, okurlar kelimesi, Ragıb el- İsfâhani (ö.V/XI.yy ilk çeyreği)'ye göre takip etmek,

³²⁵ el- Meâric, 70/23, *Kur'ân Yolu Tefsiri, DİB, C.5.*

³²⁶ El-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, Trc. Dilâver Selvi, 9.bs. (İstanbul: TDV Yay., Semerkant Yay., 2019), 3/356.

³²⁷ el-Bakara, 2/121 *Kur'ân Yolu Tefsiri, DİB, C.5.*

uymak, okumak düşünmek anlamlarına gelmektedir. Tilâvet kelimesine Allah Teâla'dan gelen kitaba bağlı olmak, kitaptaki emirlere uymak, ciddiye almak anlamları verilmiştir. Bu durumda her tilâvetin kıraat, ancak her kıraatin tilâvet olmadığını bildirilir.³²⁸ Nitekim; “Allah’ın kitabını layıkıyla ancak hakkı müşahede edebilen gözler, hitabı duyabilen kulaklar, inayet nurları ve sırlardaki marifeti anlayabilen bütün bu idrakin ihsan edildiği kullar okuyabilir. Onlar ki hakiki iman ehli olanlardır.”³²⁹

Mekkî diğer mutasavvıflar gibi, namazdaki bütün rükünlerin kalp, beden, zihin dengesine dikkat çeker. Kul şekil boyutunda namazın rükünlerini eda ederken, kalp devreye girmelidir. Kalb huşû içinde ise, düşünceler de namaza yoğunlaşır. Mekkî’ye göre, namazdaki huşû hali söz ve davranış bütünlüğünü sağlar. Kul namazda Allah-u Ekber dediği zaman, Allah’ın en büyük olduğu şuuru içinde olur. Dili Allah’ın büyüklüğünü tilâvet ederken, kalbinde de başka büyük varlık olmadığını zikretmelidir. “Şüphesiz Allah’ın zikri en büyüktür”³³⁰ ayet-i kerimesi ile bağlantı kuran Mekkî, dil ve kalbin birlikte bir fonksiyon işleviyle hareket ettiğini bildirir. Dili ile okuduğunu kalbinin “müşahede”³³¹ ettiğini ifade eder. Cenâb-ı Allah’ın “Biz ona iki göz, bir dil ve iki dudak vermedik mi?”³³² âyetine işaret eden Mekkî, dili ile tekbir getirerek, Allah’a kulluk akdini yapmış olmaktadır. Kulun gözleri de bu akdi de ilahi hakikatleri manen müşâhede ederek tasdik etmektedir. Mekkî’ye göre, mârifet³³³ ehli arifler için

³²⁸ Ragıb İsfahânî, *Müfredat*, 1/172-173.

³²⁹ Abdülkerim, Kuşeyrî, *Letâifu’l-işârat*. 99.

³³⁰ el-Ankebût, 29/45, *Kur’ân Yolu Tefsiri*, DİB, C.5.

³³¹ “Sözlükte görmek, şahitlik etmek, gözlemlemek; bir nesnenin hakikatine vâkıf olmak anlamlarına gelen müşâhede kelimesi tasavvufta Allah’ın zuhur ve tecellilerini görmeyi, seyir ve temaşa etmeyi ifade eder. Müşâhedenin gözün müşâhedesi, kalbin müşâhedesi, ruhun müşâhedesi ve sırrın müşâhedesi gibi mertebeleri vardır. Gözle (basar) müşâhede hareket noktasıdır; bunun ilerisi kalp gözüyle (basîret) müşâhededir”. Süleyman Uludağ, *Müşâhede*, DİA, (İstanbul: TDV Yay., 2006), 32/152-153.

³³² el- Beled, 90/8, *Kur’ân Yolu Tefsiri*.

³³³ *Mârifet; Allah ve O’nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında mânevî tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgi anlamında bir tasavvuf terimi*. Süleyman Uludağ, *Mârifet DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2003), 28/ 54-56.

vacip olan bizzat müşâhede ettiği hakikatlere şahitlik etmiş olmalarıdır. Kalbinde Allah'tan başka büyük olmadığını zikreden ve amel eden kulun, Allah'a vermiş olduğu sözünde vefalı olduğunu gösterir. “*O cennete vâris olanlar, emanetlerini korur ve yerine getirirler*”³³⁴ ayetinin müjdesine nail olacakları ifade edilmektedir.

Ahid söz ile olurken ahdin sonundaki sevabın, ancak kalp ile mümkün olduğunu bildirmektedir. “*Kim de Allah'a verdiği ahde/söze vefa gösterirse Allah ona büyük bir mükâfat verecektir*”³³⁵ ayeti ile Allah'a verilmiş ve yerine getirilmiş sözün neticesindeki ecir bildirilmektedir. Bu sözün en güzel ifadesi, kulun Allah ile vuslatı olan namaz ibadetinde gerçekleşmektedir.

Bu ahdin tam olarak gerçekleşmediği durum şöyledir: Kimi kulun kalbinde dünyanın faniliğine dahil olan değeri küçük şeyler yer ederse ve Allah'tan gafil olarak büyük sayılırsa, kul dili ile “*Allah-u Ekber*” sözünü söylese bile, amel etmemiş olur, kalbi sözünü tasdik etmez. Bu durumda kişi, nefsi ile beraber olduğu için ahirete yönelmekte zorlanır. Namaz kılan kulun kalbi Allah ile olursa sevinci ahiret, değilse sevinci sadece nefsi olur. Allah Teâla “*sizin yanınızda bulunan (dünya) fânidir. Allah indinde olan (ahiret) ise bâki ve ebedîdir*”³³⁶ buyurarak, asıl yönelişin ahirete doğru olmasını emreder. “*İnsana verilmiş dünya nimetlerinin geçici olduğu asıl mükâfatın devamlı olarak Allah katında bulunduğu bildirilir. Allah'a yöneltilmiş nefisler bitmez tükenmez ödüle kavuşacaktır.*”³³⁷ Namazda gönlünün sevincinin Allah ile münacat olduğunu, “*gözümün aydınlığı namazda kılındı*” hadisini buyuran Allah Resûlû (sav) Efendimiz kalbin namazda Allah'a yönelişini müminlere *üsve-i hasene*³³⁸ olarak bildirmiştir.

Mekkî, Hz. Peygamber (sav)'in namazda ekber olan Rabbinin yanında bulunmasıyla, gönlünün sevincinin Allah olduğunu ifade eder. Gözün aydınlığının namaz olması namazda ilahi sırların keşfedilmesi, kulluğun en üst noktası olarak da anlaşılabilir.

³³⁴ el- Mü'minûn 23/ 8,11, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB, C.5.*

³³⁵ el-Fetih, 48/10, A.g.e.

³³⁶ el-Nahl 16/96, *Kur'an Yolu Tefsiri, C. 4.*

³³⁷ Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârat* 1050.

³³⁸ el-Ahzâb, 33/21 *Kur'an Yolu Tefsiri.*

Mekkî, namaz algısını ayet ve hadisler muhtevasında değerlendirirken, “*Beni zikretmek için namaz kıl*”³³⁹ ayetine dikkat çekmiştir. İbadetlerin gayesinin Allah’ı zikretmek olduğunu bildiren Mekkî, kalbe vurgu yapmış ve kalbinde ta’zim, heybet, huşû olmayan kulun zikrinin zayıf ve etkisiz, değersiz olacağını ifade etmiştir.

Namaz kılan müminin zihni ve kalbi fonksiyonlarının birlikteliği neticesinde kalbinde Allah’ı bulduğuna işaret eden Mekkî şunları ifade etmiştir: “*Rabbi kulun kalbinde olunca, Kur’ân tilâveti ile Rabbiyle konuşur, yalvarır ve Allah’ı sıfatları ile tanır. Allah’ın buyurduğu ayetlerin her biri bir sıfat, bir fiil, bir hüküm veya Allah’ın muradını bildirir. Sıfatların manaları verilir. Sıfatlar da vasfettiği zatı tanıtır.*”³⁴⁰

Mekkî, İlahî Kelâmın her bir kelimesini kalbi ile bilen arifler³⁴¹ için on farklı yöne işaret ettiğini, her bir yönde de ayrı makam ve müşahede bulunduğunu bildirir. Yönlerin ilkinin Allah’a iman etmek sonra, teslim olmak, tevbe etmek, sabretmek, korkmak (havf), ümitli olmak (recâ), şükretmek, sevmek ve tevekkül etmek gelir. Bunlar yakîn makamlar olarak ifade edilir. Ayetlerin *hakka’l-yakîn*³⁴² derecesinde bilgi verdiğini, bu bilgileri de ancak naz, niyaz ehlinin, kalbi manen diri olan, ariflerin bileceğini ifade eder. Marifet ehli kimselerin kalp huzuru ile ilahi davete icabet ettiklerini ve kullukla hayat bulduklarını bildirir. Mekkî, “*O ancak bir zikir/hatırlatma/uyarı ve açık okunan Kur’ân’dır. Biz onu kalbi diri olanları uyarsın diye indirdik*”³⁴³ ayetlerini, beyanına delil olarak göstermiştir.

Müminin kendisine amâde kılınmış nice nimetleri fark etmesi, tefekkür etmesi sonucunda kalbî hassasiyetiyle kulluk yapacağını ifade eder. Netice itibariyle, rakik (hassas), diri olan kalb Allah Teâla ile münacatından asla bıkmaz, lezzet alır. Kıyam zor gelmez, bilakis okuduğu ayetler ile manen yükselir ve Rabbi ile kalben buluşur. Kibleye yönelip kibleyi görmemek misali, gönlü Rabbinde olur. Kibleden öteye geçer

³³⁹ el-Tâhâ ,20/14, *Kur’ân Yolu Tefsiri*, C. 4.

³⁴⁰ El-Mekkî, *Kûtu’l-kulûb*, 3/258.

³⁴¹ b.k.z., Süleyman Uludağ, *Ârif, DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1991), 3/361-362.

³⁴² b.k.z., Yusuf Şevki Yavuz, *Hakka’l-yakîn, DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 1997), 15/203-204.

³⁴³ el-Yâsin 36/69-70, *Kur’ân Yolu Tefsiri, DİB*, C.4.

ve Allah'ı müşahede eder. Mümin kul beden olarak namazda iken kalbi Allah ile beraberdir.

Rakik gönüllü kimsenin namazda Kur'an ayetlerini tilâvet ederken bütün düşüncesi, münacat ettiği Rabbinin muradını anlamak ve emredilenleri uygulamaktır. Kıyamdan rükûya gidince kalbinde Allah'dan başka bir büyük tanımaz, Rükûdan doğrulunca, bütün hamdlerin nimetlerin sahibi olan Allah'a ait olduğu bilinciyle şükürü artar. Allah'tan razı olarak secdeye varır. Secde makamında "secde et ve yaklaş"³⁴⁴ ayeti muhtevasında kalbi yükseklerle erer ve Allah'a yakınlaşmanın gayretine girer"³⁴⁵ "Kul namazda secde ederken nefsiyle ubûdiyyet yaygısında/boyutunda iken, kalbi ile rububiyeti müşâhede etmek için Rabbine yaklaşmaktadır."³⁴⁶

2.5.2. Secde Edenlerin Halleri

Mekkî, namazda Allah Teâla'nın ilahi tecellilerini seyreden müşâhede ehlinin secdesini tanımlamış ve bunu üç makamda³⁴⁷ izah etmiştir. Birinci makamdaki müşâhede ehli kullar secde ettiklerinde sırlar, alemler açılır ve keşifler gerçekleşir. Bu halde seyre dalan kul, arş-ı a'lâda Müteâl olan Rabbinin önünde secde etmektedir. Bu kimseler yüksek makamlara nail olur ve seçkin meleklerden oluşan mele-ia'lâ'ya komşu olur. Mekkî, bu secdenin Yüce Mevlâ'ya yakın, sevilen, ilahi huzura kabul edilen mukarrebîn³⁴⁸ kulların secdesi olduğunu bildirir.

İkinci makamdaki müşâhede ehli olan kullar secdeye vardıklarında Cenâb-ı Allah'ın ihsan ettiği yüksek mertebelere ulaşırlar. Onlar toprak üstüne secde ederken, kalpleri

³⁴⁴ el Âlak, 96/19, A.g.e.

³⁴⁵ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 3/360-362.

³⁴⁶ Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârat*, 5-6/ 2406.

³⁴⁷ b.k.z., Süleyman Uludağ, *Makam, DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2003), 27/409-410.

³⁴⁸ *Tasavvuf literatüründe mânevî makamlardan biri olarak kabul edilen mukarrebîn üzerinde özellikle durulmuş, kişinin bu dereceye nasıl ulaşacağı açıklanmaya çalışılmıştır. Takrîb (yakın kılınma), kulların fazilet ve takvâ sahibi bir hayat geçirmelerinin karşılığı olarak verilmekle birlikte aslında Allah'ın kuluna büyük bir lutuf ve ikramı olup yaratıkların rableri katında ulaşacağı en yüce mânevî makamı ifade etmektedir.* Hülya Küçük, *Mukarrebîn, DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2006), 31/128-129.

sonsuz kudret sahibi Allah Teâla karşısında tevâzu ile boyun eğer. Mekkî, bu secdenin, ta'zim halinde Allah'a karşı korku sahibi âbidlerin secdesi olduğunu ifade etmiştir.

Üçüncü makamdaki müşâhede ehli kullar ise secde ettiklerinde, kalpleri göğün ve yerin bilinmeyen derin âlemlerinde dolaşır. Bilinmeyen birçok hikmete, esrara nâil olurlar. Mekkî'nin tanımına göre bu kulların secdesi, hakkı arayan sadıkların secdesidir.

Mekkî, bütün bunların dışında kalan, övülecek hiçbir özelliği olmayan gafil halde secde eden kulların durumunu da şöyle izah eder: Bunlar kalplerinde dünya sevgisi yoğunlaşmış, Allah'ın vereceği mal ve mülkü düşünmekten dolayı kalpleri perdelenmiş, ilahi müşahededen istifade edemeyen kimselerdir.³⁴⁹

Mekkî'ye göre, Rakîk/hassas bir kalble namaz kılan mümin, dua ederken, bütün benliği ile Rabbine yönelir. Allah Teâlâ'yı ta'zim, sena, tesbih ederken kendi nefsi isteklerini unuttur. Bakî olana samimi dönüş, faniliğin geçici hakikatini ortaya çıkardığı için yok olmaya mahkûm isteklerinden vazgeçer, farkında olmadan unuttur. Mümin kul daima manevi lezzetleri aradığı için fani lezzetlerdeki geçiciliği ancak ibadetindeki huşû ile idrak edebilir. Dua eden mümin kimse günahlarının affı için Rabbine yalvarırken, Nasuhi tevbenin lüzumunu, yapması gereken amelleri, geçmişte işlediği günahlarını düşünür ve istiğfara bütün samimiyeti ile devam eder. Günah işlememeye azmeder, istikamet üzere olacağı sözünü verir.

Kulun Rabbine yönelip, istiğfarda bulunması, nedâmet içinde af dilemesi de Allah'ın kuluna bir lütfu olarak algılanır. Mekkî de diğer mutasavvıflar gibi namaz ibadetinin Allah'ın mümine ihsan ettiği bir nimet olduğuna işaret eder. Mekkî'ye göre, âriflerin kalblerindeki rikkatin /incelmenin, ağlamanın, ilahi müşahedenin, mükâşefenin sebebi, o kulun kalbine Cenâb-ı Allah'ın yaklaşmasıdır. Kulu Allah'a yaklaştıran secdenin, ilahi ihsanlara vesile olacağını bildiren şu hadisi nakleder: Hz. Peygamber (sav) kendisine hizmet eden Rebiâ İbn Kâ'b isimli sahâbîsine hatırını ve bu hizmeti karşılığında kendisinden ne istediğini sorduğu vakit; *“Ey Allah'ın Resûlû cennette senin yanında olmak istiyorum”* deyince Allah Resûlû (sav) *“bunu çok istiyorsan sen*

³⁴⁹ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 3/363.

de çok secde ederek bana yardımcı ol"³⁵⁰ buyurmuştur. Ayrıca namaz ibadetinin duaların kabulüne vesile olacağı da vurgulanır.

Mekkî namazın Allah katındaki değeri şöyle ifade eder: *Namazdan daha sevimli bir ibadet olsaydı, Allah Teâlâ meleklerine onunla ibadet etmelerini emrederdi. Melekleri bir kısmı kıyamda, bir kısmı rükûda, bir kısmı secdede, bir kısmı da ka'de/oturuş halinde ibadet ederler.*³⁵¹

Hakikati bilen, *yakîn*³⁵² kulların meleklerden dahi üstün konuma gelebileceklerini bildiren Mekkî, yakîn ehli âriflerin, manevi âlemde terakki ettiğini, terfi derecât halinde olduklarını ifade etmiştir. Meleklerin sadece kendilerine verilen makamda ibadet ettiklerini, terfi durumlarının olmadığını ve "*mahlûkatın en şerefli olan*"³⁵³ Allah'a yakın kulların ise meleklerden yüksek mertebelere ulaşma istidadına işaret eder. *Allah'ın insanı keremli kılması her daim Rabbine münacat yaygısında bulunmasıdır. Kulun tevbe etmesi, Allah'ı zikretmesi, Hakkın huzurunda sadık olarak durması Allah'ın ikramıdır. Mümin bu ikramlar ile kulluğunda terakki etmektedir.*"³⁵⁴

Mekkî, Allah'ın müminin özelliklerini şöyle buyurduğunu nakleder: "*Gerçekten müminler kurtuluşa ermişlerdir. Onlar namazlarında huşû içindedirler. Onlar boş ve faydasız şeylerden yüz çevirirler*". *Bir de onlar namazlarını muhafaza ederler.*"³⁵⁵

Allah Teâlâ mümin kullarının imanının tecellisi huşû ile kıldıkları namaz olduğunu buyurur. Huşû içinde kılınan namazın, ebedi kurtuluşa vesile olacağı da vurgulanır. Mümin kulların namazlarını muhafaza etmeleri sebebiyle Cenâb-ı Allah tarafından övüldüğüne dikkat çeker. Allah'a iman eden kimse maksadına ulaşmış demektir. İman Hakkın kalpte yerleşmesidir. Namazda huşû, kulun Allah ile fisıldeşeceği mertebeye heybet hususiyetiyle, ilahi mertebenin adâbını gözetmektir. Hakka yakınlığın

³⁵⁰ Hadislerle İslam, *Namaz, DİB*, 6/404.

³⁵¹ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 3/364.

³⁵² "*Yakîn kelimesi, marifet, dirayet ve benzeri kelimelerin taşıdığı anlamın üzerinde bir bilme derecesidir*". Ragıb İsfahânî, *Müfredat*, Trc. Mehmet Yolcu. 5.bs.(İstanbul:Yarın Yay., 2019), 2/556.

³⁵³ el-İsra, 17/70, *Kur'ân Yolu Tefsiri, DİB*, C.3.

³⁵⁴ Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârat*, 1095.

³⁵⁵ el-Mü'minûn, 23/1,2,3, *Kur'ân Yolu Tefsiri, DİB*, C.3.

meyvelerini idrak etmek ve Allah ile ünsiyetin kemal derecesine ermek demektir. Allah'dan alıkoyan beyhude her şeyden uzaklaşmak müminin kulluğunun edebi olmaktadır.³⁵⁶

2.5.3. Namaza Teşvik ve Yakîn Ehlinin Namazı

Mekkî, namazın en faziletli ibadet olduğunu, ayet ve hadisleri delil göstererek izah etmiştir. Allah Teâlâ, Fetih suresinde buyurduğu üzere; *“Muhammed Allah'ın Resûlü'dur. Onunla beraber olan müminler, kafirlere karşı çok şiddetli, kendi aralarında çok merhametlidirler. Sen onları rükû yaparken ve secde ederken görürsün”*³⁵⁷ ayetinde Ashâb-ı kiram ve bütün müminlerin en farik vasıflarının namaz kılmaları olduğuna işaret etmiş ve bu durumu ilahi kitaplarda da bildirmiştir.

2.5.4. Huşû Nedir?

Mekkî huşû, “Müminin kalbinin tevâzu halinde, mahzun, saygı içinde boyun eğmesi, âzâlarının edep içerisinde bulunması, her daim geçimli, güzel ahlaklı olması” şeklinde tanımlar. Huşû üzere namazını eda edebilmenin şartlarından birinin de namazlarını muhafaza etmeleri olarak bildirir. Kalplerinin namaza daima hazır olarak, okudukları ayetlerin muhtevası içinde tefekkür eden, namazın vakitlerini kollayan, namazı hayatının merkezine koyan müminlerin bu haliyle namazlarını muhafaza etmiş olduğunu ifade eder.

Allah Teâlâ emrettiği namazı zâhir ve bâtın şartları ile kılan mümin kullarına ahiret müjdesi olarak şöyle buyurmuştur: *“İşte asıl bunlar vâris olacaklardır. Onlar Firdevs cennetine vâris olacaklar ve orada ebedi kalacaklardır”*.³⁵⁸ Âyette geçen “vâris” olmak nesebe göredir. Firdevs cennetine nail olabilmek, iman bağı ve namaz kılmanın neticesi olarak anlaşılmaktadır.³⁵⁹ Âyetin muhâlifî olarak, azaba dûçar olmuş kimseler hakkında, Cenâb-ı Allah şöyle buyurmuştur: *“Günahkarlara, ‘sizi şu yakıcı ateşe koyan nedir?’ diye sorduğunda, onlar şöyle cevap verirler; biz dünyada ilen namaz*

³⁵⁶ Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârat*,.

³⁵⁷ el-Fetih, 48/29, *Kur'an Yolu Tefsiri*, DİB, C 4.

³⁵⁸ el-Mü'minûn 23/11, *Kur'an Yolu Tefsiri*.

³⁵⁹ El-Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârat*, Trc. Mehmet Yalar, C.4, 12.

kılanlardan değildik."³⁶⁰ Mekkî, müminin sıfatlarını ayetlerle bildirmiş, namaz kılmanın dünyada ve ahiretteki neticesine işaret etmiştir.³⁶¹

2.5.5. Namaz İnsanın Gücünü Aşan Bir Sorumluluk mudur?

Mekkî, namazın insanın gücünü aşan bir ibadet olabilir mi? sorusuna, "*Allah herkesi gücü yettiği şeyle mükellef/ sorumlu tutar*"³⁶² ayeti ile cevap vermektedir. *Ayetteki vus' kudretteki genişliğin görev olarak verilen güçten fazla olduğunu ifade eder. Allah Teâla kuluna ibadet sorumluluğu verirken bunun sınırını daima kulunu gücünün altında tutmuştur.*³⁶³ İnsan genişlik ve imkânı kuşatabilecek, bu şartlarda vazifesini yaparken sıkıntıya düşmeyecek yeterli istidada sahip olarak yaratılmıştır. Cenâb-ı Allah herkesi kudretinin kuşatacağı ve bütün gayretinden ve kudretinden daha az şeylerle mükellef kılmıştır. Bu ayet, "*Allah sizin için kolaylık diler*"³⁶⁴ ayeti gibi Allah'ın adâletini, rahmetini bildirir. Günde beş vakitten fazla namaz kılmak, senede bir aydan fazla oruç tutmak, ömürde birden fazla hacca gitmek kulun yapabileceği, kudretinin dahilinde olan ibadetlerdir."³⁶⁵ Mekkî, mümin kula da bu ayet muhtevasında dua etmesi tavsiye etmiştir. Acizliğinin farkında olan, Allah'ın yardımına daima ihtiyacı olduğunun bilincinde olan kimse bu ayet ile Rabbine dua eder. "*Ya Rabbi gücümüzün üstünde bize yük yükleme*" niyazıyla, Allah'a yalvarmakta olduğu ve bu duasını kabul edildiğini bildirir.³⁶⁶

İbn Mâce (ö. 273/887) de rivayet edildiğine Hz. Peygamberimiz (sav) şöyle buyurmuştur: "*Allah, yanılarak, unutarak, zor kullanılarak yaptıklarından dolayı ümmetimi sorumlu tutmaz*".³⁶⁷ Mekkî, hadiste bildirilen bu durumu Allah'ın müminlere ihsanı olarak değerlendirmiştir. Allah Teâlâ'nın bazı kullarına kabiliyetler

³⁶⁰ el-Müddessir, 74/42-43," Kur'ân Yolu Tefsiri"

³⁶¹ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 3/370.

³⁶² el- Bakara 2/286, A.g.e.

³⁶³ İsfahânî, "*Müfredât*", 2/519.

³⁶⁴ el-Bakara, 2/185, Kur'ân Yolu Tefsiri, *DİB*, C.1.

³⁶⁵ Zemâşerî, "*Keşşâf*", 1/864.

³⁶⁶ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 3/374.

³⁶⁷ İbn Mâce, Talâk,16, "*Hadislerle İslâm*", *DİB* (İstanbul: TDV Yay., 2009),2/13.

lütfettiğini, adalet ve rahmet tecellisi ile onları üstün kıldığını bildirmiştir. “*O kimseler inanıp ta iyi iş yapan kimselerdir. Biz hiç kimseye gücünün üstünde bir şey teklif etmeyiz.*”³⁶⁸ Mekkî bu ayetin Müslümanlara ait bir özellik olduğunu, İbn Abbas (ra) (ö. 68/688) den şu rivayetle açıklamıştır: Allah müminlere ancak kuvveti dahilinde olanı farz kılmıştır. Kuvvetleri dahilinde olmayan hiçbir emri onlara farz kılmamıştır. Cenâb-ı Allah kullarını sadece kendi yardımı, ihsanı ile yapabileceklerinden sorumlu tutmuştur. Bütün yaratılmışların Allah’a ihtiyacı olduğunu, mutlak iradenin ancak Cenâb-ı Allah’a ait olduğunu bildirir. Mümin kul ibadetlerini, Allah’ın yardımı olarak, nimet olarak verdiği güç ile ancak yerine getirebilir.

Kulluğunun marifetine eren kullar her zaman Allah Teâlâ’nın yegâne ihtiyaçları gideren olduğunu idrak ederler. İbadetlerini hakkıyla eda edebilenin ancak Allah’ın yardımı ile mümkün olduğunu bilirler. Mekkî, bu kulların istidatları/yetenekleri nisbetinde, salih amel işlemenin gayretinde olarak, Rabbine ilticada bulduklarını ifade eder. Müminin bu bilincine işaret olarak, Allah Teâlâ’nın Hûd suresinde şöyle buyurduğunu bildirmiştir: “*Ben ancak gücümün yettiği kadar ıslah etmek istiyorum. Fakat başarmam ancak Allah’ın yardımı iledir. Yalnız O’na dayandım/güvendim ve yalnız O’na dönüyorum.*”³⁶⁹ Zikredilen bu ayeti, Abdülkerîm Kuşeyrî (ö.465/1072) *Letâifu’l İşârât* isimli tefsirinde; “kulun muvaffakiyetinin Allah’tan ve Allah ile olduğunu ifade eder. Aynı zamanda Cenâb-ı Allah’ın başarıyı bir lütuf olarak verdiği”³⁷⁰ şeklinde te’vil etmiştir.

Allah’ın kuluna ihsanını ifade eden şu hadisi nakleder: Ukbe b. Âmir’den rivayet edildiğine göre, “Resûllullah (sav) i şöyle buyururken işittim: “Kim güzelce abdest alır, sonra gâfil ve avunmadan namaz kılsa bu geçmiş günahlarına kefarete olur.”³⁷¹ Allah Teâlâ’ya boyun eğerek, ta’zim ile ibadet eden, iyiliği emreden, yasaklarından kaçınan, gece ve gündüz zikir halinde olan, mahlukata yardım eden, hayırlı ilim talebinde bulunan mümin kuluna rahmet tecellileriyle ihsan da bulunacağını bildirir.

³⁶⁸ el-Âraf, 7/42, *Kur’ân Yolu Tefsiri*.

³⁶⁹ el- Hûd, 11/88, *Kur’ân Yolu Tefsiri, DİB, C.3*.

³⁷⁰ Kuşeyrî, *Letâifu’l-işârât*, 3/55.

³⁷¹ Abdullah Mübarek, *Kitâbuz-zühd ver-rekâik*, Trc. Abdullah Samed Afaracı, (İstanbul: İ’tisam Yay.,2004),13.

Mekkî, cemaat ile namaz kılınırken, imamın okuduğu Kur'ân'ın dinlenmesi şartına dikkat çeker. Eğer kul namazda imamın ne okuduğunu bilmez ise bu durum gafletin fazlalığıdır. Bu durumda Kur'ân-ı Kerîm okunurken, Allah'ın dinleme emrini terk etmiş olmakla azâb korkusuna dikkat çeker. Allah'ın buyurduğu üzere; “*Kur'ân okunduğu zaman, onu dinleyin ve susun ki size merhamet edilsin*”³⁷² ayetindeki ilâhi rahmete nail olmanın iki şartı bildirilmektedir. Bu şartlar Kur'ân okunurken susmak ve dinlemektir. Namaz içinde ayetleri anlayabilmek ve Allah'ın kuldandan ne istediğini bilmek gayreti sûfîler tarafından namazın huşû şartlarından sayılmıştır. Ayrıca bu iki husus, susmak ve dinlemek, bir konuya kulak asmak, anlamaya çalışmak, idrak etmek, uygulamak için gerekli şarttır. Netice itibarıyla susmanın ve dinlemenin hem namaz içinde hem de hayatın diğer safhalarında ehemmiyeti de anlaşılmaktadır.³⁷³

Allah'a yaklaşma mekânı olan secdedeki ciddiyete dikkat çeken Mekkî, Ebu Muhammed Sehl et-Tusterî (ö.283/896)'in şu sözünü zikretmiştir: *Kul secde ederken Allah'a yaklaştığını zanneder. Fakat secdede işlediği günah, yaşadığı şehrin halkına dağıtılrsa hepsi helâk olurdu. Çünkü secde ederken, kalbi bütünüyle hevâ ve hevesleriyle kaplanır ve kul kendisini işgal eden batıl şeyleri hayal eder.*³⁷⁴ Bu rükünde yapılan en büyük hata, kulun Allah'a yakınlığının hürmetinden gafil olması ve kalbinde Rabbinin heybetinden habersiz kalmasıdır. Bu önemli ihtar ile sûfîlerin namaz ibadetinin her rüknünün hassas ölçümünü görmekteyiz. Öncelikle bu ifadelerin *ilme'l -yakîn, ayne'l- yakîn, hakkâ'l-yakîn*³⁷⁵ derecelerde tedricen yaşanması ile sûfîlerin bu yüksek derecedeki kalbî duyularını idrak edilebilir. Her namazda bu şekilde bir teyakkuz halinin yaşandığı düşünüldüğünde, mümin kulun, mahlukâtın en şerefli olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Mekkî, namazlarını devamlı huzur-u kalb ile ikâme eden mümin kulun, meleklerden dahi üstün seviyeye gelebileceğini ifade eder.

³⁷² el- A'raf ,7/204, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

³⁷³ El-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 3, 377.

³⁷⁴ El-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 3/379.

³⁷⁵ b.k.z., Y. Şevki Yavuz, *İlme'l-yakîn, DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2000), 22/137-138; *Ayne'l-yakîn, DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 1991), 4/269-270; *Hakka'l-yakîn, DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1997), 15/203-204.

Namazın âdabına, esrarına, idrak edilmesine ihtimam gösteren sûfiler, Allah'ın huzurundan bir an bile olsa gafil kalmayı çok büyük ziyan olarak görürler. Mekkî, namazın çok uzun veya çok kısa kılınmasının gaflete, unutkanlığa sebep olacağını bildirir. Namazda itidal halini şu şekilde izah eder: Kul namazdan, aldığı güzellik ile yüce Allah'a yalvarmanın lezzeti, rükünlerdeki huşûun tesiriyle zihnî ve kalbî bütünlüğü ile namazına odaklanır, namaz ona uzun gelmez, gaflete düşmez. Diğer taraftan farzlarına, vaciplerine itina ederek düzgün namaz kıldığında, namazını şaşırmayacak şekilde, çok kısa olmadan kılar, yanılmaz. Gaflete düşürecek uzunlukta veya ne yaptığının farkında olmayacak kadar kısa namaz kılmaktan sakınır. Mekkî, buradaki ifadeleri ile, müminin istikamet üzere, yanılma ve şaşırmandan uzak olan, namaz ibadetindeki dengesine de değinmiştir. Sûfilerin Allah'a vuslatın vesilesi olan namaz ibadetindeki titizlikleri, hayatlarını “ihsan/Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etme” hali ile yaşama gayretlerindedir. Mekkî namazda kulu yanılman, huşû halini etkileyen düşünceleri de sebepleriyle izah etmiştir.³⁷⁶

2.2.1. Namazda Akla gelen Şeyler

Mekkî, namaz kılan kimseye bilinç teşkil etmesi açısından, zihne gelen her türlü havâtır³⁷⁷ analiz etmektedir. Kulun namaz esnasında aklına gelmesi muhtemel durumları değerlendirmiştir. Mekkî'ye göre, öncelikle kul namaz kılariken akla hayırlı, güzel şeyler geldiğinde sevinmeli ve hemen bu işi yapabilmenin gayretinde olmalıdır. Bu durumun Allah'ın sevdiği şeylerden olduğunu ifade eder. Rabbinin kulunu görmek istediği en güzel yer olan namazda iyilikleri hatırlatması da büyük bir rahmettir.

Mekkî, Mümin kulun namaz esnasında aklına gelen, şerli, kötü düşüncelerin farkına varıp, şiddetle sakınması gerektiğini ifade eder. Gazâba sebep olabilecek bu tür düşünceler kulu namazda Allah'tan uzaklaştırır. Kul bu durumu ilahi bir uyarı olarak görmeli, yapılan yanlışı hatırlayıp, itiraf edilecek yer olması sebebiyle namazda geldiğini düşünmelidir. Anlık farkındalıklarla kulun bu halden uzaklaşması Allah'a olan edebindedir. Mekkî, menfî düşüncelerin terki ile kulun Allah'a yaklaşacağını ve

³⁷⁶ El-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 3, 377.

³⁷⁷ b.k.z., Süleyman Uludağ, *Havâtır, DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 1997), 16/526.

bu hali ile istikamet üzere yol alabileceğini bildirir. Kulun kötü düşüncelerden uzaklaşma gayreti Allah'a güzel bir şekilde icâbet ettiğini gösterir.

Namaz kılan mümin aklına faydasız, nefsinin hevâ ve hevesine ait geçmiş veya gelecekle ilgili düşünceler geldiğinde, bunun tamamen düşmanı olan şeytandan geldiğini fark etmelidir. Namazdaki kimsenin bu farkındalığı hissedecek rakîk bir kalbe sahip olması da çok önem taşır.

Mümin kul, şeytanın verdiği bu vesveseler ile kendisine hased ettiğini, namazdaki huzuru ve Allah'a münâcâtını engellediğini anlamalıdır. Mekkî, kulun aklına gelen lüzumsuz düşünceler sebebiyle, şeytanın namazın rükünlerindeki bütünlüğü sağlayan ta'zim, tesbih, dua, istiğfardan ve diğer bütün nimetlerden alıkoymak istediğini bilmelidir. Ancak böyle bir idrâk ile namazına huşû ile devam edebilir. Yoksa namazdaki beden ve zihin birlikteliği bozulduğunda, şekilden ibaret olan hareketler kalır ve namazdan istenilen fayda sağlanamaz.³⁷⁸

Mekkî'ye göre namazda aklına geçim derdi, hayatının ihtiyaçları, Allah'tan istedikleri gibi düşünceler geldiğinde, bunun kendi nefsinden olduğunu bilmesidir. Bu tür düşüncelerin namazdaki huşû halini menfi etkileyen boş vesveseler olduğu bilinci verilir. Mümin kulun namaz içinde bu ayrımı hemen yapabilecek zihnî ve kalbî duyulara sahip olması çok önem taşımaktadır. Allah'a "sıla" /vuslat olan namazı yaşayan kimsenin, aklına gelen bu tür etkileri fark edip, terk etmesinin mümkün olduğu vurgulanır.

Namaz kılan kimsenin aklına onu isyana, helâk ve azâba duçar edecek şeyler geldiğinde, bunun en büyük düşmanı olan şeytandan ve kendi içindeki nefs-i emmâresinden olduğunu anlaması gerekir. Böyle bir halin, ilahi huzurdan uzaklaşmasına hüccet olacağını bildiren Mekkî, namaz kılan kulun bu tür vesvese, fısıltıları kalbinden ve zihninden derhal atmaya çalışmasını tavsiye eder. Aklın bu düşüncelere meyletmemesi gerektiğini aksi halde menfi bu etkenlerin kalbi ve zihni ve tamamen kuşatacağını, gaflete sebep olacağını bildirir. Bu durumda namazda istenilen Allah'a yaklaşma, huşû ve kalbin huzuru gibi ilahi güzelliklerin sağlanması mümkün olamaz.

³⁷⁸ El-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 380.

Müminin namaz ibadetini ifsâd edecek şeyleri düşünmesinin de tehlikesini izah eden Mekkî, gönlün uyanıklığına dikkat çeker. Akla gelen, kalbe vesvese veren her türlü menfi tesirlerin namazda rahatlıkla geldiği düşünüldüğünde, bu durumun farkındalığı ve uzaklaşma gayretinin önemi anlaşılmaktadır. Hayatının her anında birçok uyarıcıya hassas duyarlı yaratılmış insanın, kendini tanıması ve doğru davranışta bulunmasının gerekliliğine önemle işaret edilir. Kötüyü düşünmenin dahi manevi noksanlık olduğunu bildiren Mekkî, güzel bir ameli işlemeye niyet etmenin faziletine değinmiştir. Mümin kulun namazda yaşadığı bu disiplini bütün hayatına yansıttığı vakit, aklın ve dinin kabul etmediği her türlü kötülüklerden uzaklaşmasının mümkün olduğu anlaşılır.

Mekkî'ye göre mümin kula namaz kılariken, unuttuğu veya tehir ettiği hayırlı bir iş hatırlatıldığı zaman, bunu nimet bilmeli ve o işi yapmaya niyet etmelidir. Namazda hatırlatılmasına sevinmeli, kendisinden hayırlı işin yapılmasının istenildiğini düşünmeli ve namazına devam etmelidir. Bu işi namaz esnasında zihninde planlamaya kalkarsa, o meşguliyet namazdan alıkoyar. Asıl yapılması gerekeni bırakıp, ihtimal dahilindekiler ile ilgilenmek önemli fırsatları kaçırmaya sebep olur. Kul, en faziletli amel olan namaz ibadetindeki lüzumsuz tesirlerin şeytanın tuzağı olduğu anlamalı ve namaza odaklanmanın gayretinde bulunmalıdır. Bu durumda müminin namaz içinde kendisine gelen iç ve dış tesirleri iyi algılamasının önemi ortaya çıkmaktadır.³⁷⁹

Mekkî, müminin namaz ibadetinin her anındaki kalbî, zihnî, ruhsal ve bedensel odaklanmasıyla oluşan huşû halinin, insanın psikolojik yapısına etkisine dikkat çekmektedir. Namazda şekil ve manâ bütünlüğünün, ancak dikkatin yoğunlaşması ve algıda seçicilik ile mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Mekkî namaz algısı ile ibadet psikolojisine de kaynak teşkil etmektedir.³⁸⁰

“Namaz ibadeti mümin kulu Allah’a yaklaşması için bir anlamda huşu haline zorlar ve neticede odaklanmaya ve algıda seçiciliğe alıştıırır. Bilimsel tarifi ile dikkat/odaklanma; algısal işlevleri, düşünceleri, bilişsel güçleri, duygusal girdileri, çevresel uyarıcıların bazılarını görmezden gelip bazılarını seçerek onlar üzerinde

³⁷⁹ El-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 380.

³⁸⁰ El-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 380.

odaklanabilme ve böylece seçilen uyarıcıları daha net algılayabilme yetisidir.”³⁸¹ Mekki'nin izahları çerçevesinde düşünüldüğünde, namaz sırasında, çevresel, duygusal, bilişsel/ruhsal uyarıları doğru ve çabuk algılayan zihnin farkına varan kul, bunların etkisini en aza indirmenin gayretiyle gönlünün huzurunu Rabbine yaklaştırmaya odaklayabilir. Nitekim kula zihnini, kalbini yönlendirebilme, istemediği duygu ve düşüncelerden uzaklaşma kabiliyeti verilmiştir.

Mekki'ye göre namaz kılan mümin kulun, iç dünyasındaki nefsinin heveslerini, şeytanın namazdan uzaklaştırmak için yaptığı hileleri fark edip, bunları bertaraf etmenin gayretine girdiğinde, Allah yolunda cihad etmiş olur. Bu durumda Rabbine yaklaştıran namazı kılmakla sevap alırken, diğer taraftan düşmanın saptırmasına karşı sabır savaşı olmak üzere iki sevaba nail olur. Kalbî duyuları hassas ve rakîk olan müminlerin, namazdaki menfi tesirleri doğru algıladıklarını, düşmanı olana şeytanî durumlara karşı, temkinli, tavizsiz davrandıklarını ifade eder. Namazlarında kendilerini Allah ile huzurdan alıkoyacak her türlü sebepleri tespit edip, tamamen temizlemenin derdine düştükleri ifade edilir. Yakîn ehli ârif gönüllerin, bu tür tesirlere maruz kalmamak için, kulluğundaki takvasını zedeleyecek her şeylerden kalblerini uzak tuttukları bilinmektedir. Zahidâne yaşayan bu kulların, dünyayı kalblerine koymadıkları gibi, güçlü hissiyatları ile mâsivâyı³⁸² da terk ettikleri ifade edilir. Gönlünde dünyaya meyil kalmayınca, vesveselerin de tesirinin azalacağını bildiren Mekki, bu hali de Allah'ın nimeti, ihsanı olarak değerlendirir.³⁸³

Mekki'nin namaz algısının bir diğer yönü de namaz kılan mümin kulun Kur'ân tilâvetindeki durumudur. Namaz sırasında okuduğu ayetlerdeki ilahi hitabı tefekkür ederek buradan Allah'ın kendisinden ne istediğini anlamaya çalışmasının da Rabbinin bir ihsanı olarak görmüştür. Mümin kulun namazda Allah'ın yüce kitabını tefekkürde derinleştikçe, zahiri manaların çok ötesinde ufuklar açılacağını, kendisi ile ilgili delil bulacağını ifade eder. İlâhi azameti, ilâhi kudreti idrak edecek kapıların açıldığını,

³⁸¹ Esmâ Sayın, “Tasavvuf Klasikleri Açısından Namaza Psikolojik Bakış”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.2, S.3, (2012): 46.

³⁸² b.k.z., İ. Kâfi Dönmez, *Mâsivâ, DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2005), 23/341-345.

³⁸³ El-Mekki, *Kûtu'l-kulûb*, 381.

ahiret ile ilgili olarak Allah'ın mükâfatını ve azâbını da bir anlamda müşâhede ettiğini bildirir.

Mekkî'nin bu ifadesinin benzerini ilk dönem sufilerinden Haris el- Muhâsibi *Fehmü's-salat* isimli risalesinde bildirmiştir. Muhâsibi, mümin kulun namazda okuduğu ayetlerin muhtevası içinde Allah'ın muradını anlamının lüzumuna değinir. Allah'ın va'd ve vaîdini/ sevap ve azâbını bildiren ayetleri okurken, Cenâb-ı Allah'a karşı rahmetinden ümid, gazabından da korku halinin bulunmasına işaret eder. Ayrıca iki sufînin namaz ile ilgili görüşlerinde benzer diğer bir husus da şudur: Mümin kul okuduğu ayetlerde, kendisine, bulunduğu hale, ihtiyaçlarına bir delil bulabilir.³⁸⁴

Mekkî, müşâhede ehlinin namazdaki tilaveti sırasında sadece Allah ile huzurda olmanın sükûnetini şu sözleriyle ifade eder: *O kullar, beyan/ açıklanan mana ile değil, onun sahibi ile, haber ile değil, yakîn ile, müşâhede ettikleri varlıklar ile değil, her şeye şahid olan Mevlâ ile, varlık ve eşya ile değil, onu yoktan var eden ve varlığını devam ettiren yüce zat ile birlikte olmak isterler. Mekkî, bu özelliklerin Allah'ı kalbinde bulup, başka şeyleri kalbinden atan, Allah ile zikreden ve sabreden kullara ait olduğunu ifade eder.*³⁸⁵ Namazın faziletini, adâbını, sırrını ifade eden Ebû Talib Mekkî, namaz kılmak isteyen kimsenin öncelikle, ihtiyaçlarını giderdikten sonra namaza durmasının, namazdaki odaklanmasının ön şartı olduğunu bildirmiştir. Ancak bu şekilde kalbini ve zihnini meşgul eden şeylerden kurtarmış olur. Azâlarının sükûneti içinde şekil ve manâ bütünlüğünde Rabbine yöneleceğini ifade eder. Emredilen bu durumun nefis ve şeytan ile sürekli mücadele eden kullara has olduğunu da bildirir.

³⁸⁴ Muhâsibi, *Fehmü's-salat*, 124.

³⁸⁵ El-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 385.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İMAM GAZZÂLÎ'NİN *İHYAU ULÛMİ'D-DÎN* İSİMLİ

ESERİNDEKİ NAMAZ ALGISI

Tasavvuf geleneği içerisinde ilk dönem sûfilerinin namaz algılarına bakıldığında, kulluklarının en önemli tezâhürünü teşkil eden namazın, şekil şartlarının yanında, kalbî yönünün önemle dikkate alındığı görülmektedir. Mutasavvıflar eserlerinde, namazın niyet, tekbir, kıyam, zikir, kıraât, rukû, secde, kuûd gibi rükünlerindeki bâtinî kaidelere işaret etmişlerdir. İslam dininin imandan sonraki en temel ibadeti olan namazın, Allah'a yönelişin ve yaklaşmanın vesilesi olacak şekilde nasıl kılınacağına dair algılarını belirtmişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'de bildirildiği üzere, ebedi kurtuluşun şartlarından sayılan “*Namazlarını huşû içerisinde kılarlar*”³⁸⁶ ayetindeki huşû kavramına detaylı izahlar getirmişlerdir.

Hâris el-Muhâsibi namazın anlaşılması üzerinde durmuş, namazın bütün rükünlerindeki zahir ve bâtin boyutu hakkında yorumlarda bulunmuştur. Ebû Nasr el-Serrâc, namazın her rükününde mümin kulun edinmesini gerekli gördüğü “adâb” kavramını dile getirmiştir. Ebû Tâlib el-Mekkî, namaz ibadetinin dinin belirlediği hükümler içerisinde fihhi boyutunu izahı etmiştir. Aynı zamanda “huşû sahiplerinin namazı” ifadesiyle, müminin kalbî duyularına işaret etmiş, namazın insan yapısındaki psikolojik dengesine dikkat çekmiştir.³⁸⁷ Bu silsilede gelen sûfî müellifler, namazın hikmetini, sırlarını, adâbını, mümin kul üzerindeki hayat disiplini anlama ve anlatmanın gayreti içinde olmuşlardır. Cibril hadisindeki *ihsan* boyutu üzere *Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmenin*³⁸⁸ gereğine ve nasıl edâ edileceğine işaret etmişlerdir.

Tasavvuf geleneğinde, ibadetlerdeki hükümlerin zahîri yönü dikkatle uygulanırken, bâtin/ kalbî yönü asla ihmal edilmemiştir. Mutasavvıflar, yaratılışının gayesi olan kulluğunun ifâ edilmesinde Allah'a yakınlaşmanın ancak zihni, bedeni ve kalbi bütünlük ile mümkün olduğunu ifade etmektedirler. Kulun kalbindeki ihlas,

³⁸⁶el-Mü'minûn, 23/2, *Kur'ân Yolu Tefsiri, DİB, C.3.*

³⁸⁷ Hüseyin Certel, *Ebû Tâlib El- Mekkî'de Namazın Psikolojisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi, S.6, (1999):

³⁸⁸ Müslim, İman,1,5, Hadislerle İslâm, *DİB* (İstanbul: TDV Yay., 209), 1/495.

samimiyet, huzur, ibadetin deruni boyutu iken, şekil ve sembolik davranışlar da görünen boyutu olarak algılanmıştır. Bu ekolu devam ettiren Gazzâlî, ibadetlerin faziletine, sırlarına, huşûuna dair eserler te'lif etmiştir.³⁸⁹

İmam Gazzâlî, kendisinden önceki ilk dönem sûfilerinin görüşlerini benimsemiş ve detaylı değerlendirmelerde bulunmuştur. Namaz ibadetindeki rükünlerin tam olarak edâ edilmesinin, namaz esnasında kalbin huzuru ile doğru orantılı olduğunu bildirmiştir. Kalbin manevî anlamdaki sıhhatinin, namazın görünen tarafına olumlu etkisi üzerinde durmuştur. Namazda Allah Teâlâ ile beraber olan kalbin huşû halinin, uzuvların da huşû içinde ibadetine sebep olacağını bildirir.

Gazzâlî, bütün çalışmalarında Müslümanlara tasavvufu anlatmış, meşru olduğunu izah etmiştir. Kuşeyrî, *er-Risâle* isimli eserinde, halka sûfliğin hakikatini bildirmiş, sûfilere de şeriata uymaları konusunda uyarılarda bulunmuştur. Böylece, tasavvufu

³⁸⁹ *Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakihi, mutasavvıf, filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan İslâm düşünürü, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî h. 540 yılında İran'ın Horasan Bölgesinde Tûs şehrinde doğmuştur. Fars asıllı bir aileden gelmektedir. Babasının mesleğinin "gazzâl" iplik, yün eğirici olması sebebiyle "gazzâl" nisbesi verildiği kabul edilmiştir. Ailesinin ve çocuklukta yetiştiği ortamın zühd ve tasavvuf ehli oluşunun, ilerideki mutasavvıf kimliğine zemin hazırladığı anlaşılmaktadır. Gazzâlî tasavvufa karşı tereddütlere ve tasavvuf hayatına getirilen eleştirilere makul cevapları ile, tasavvufun gelişmesine, meşruiyet kazanmasına çok etkili olmuş sufi düşünür olarak bilinmektedir. Gazzâlî, el-Münkız mine'dalâl isimli eserinde bildirdiği üzere; kelâm, felsefeden sonra tasavvufa yöneldiği, on yılı aşan bir sufi yaşantısı içinde inzivaya çekildiği, bu zaman içerisinde nefsinin tezkiyesi, kalbinin tasviyesi ile meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö.465/1072) 'nin talebesi, Ebû Ali Fârmedî (ö.485/1084) 'nin müridi olduğu bilinmektedir. Bâyezîd-i Bistâmî (ö.234/848), Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909), Şib (ö.334/946) gibi sûfîlerin tasavvufî görüşlerini araştırmış, öğrenmiştir. Hâris el-Muhâsibi (ö.243/857), Ebû Tâlib el Mekkî gibi mutasavvıfların eserlerini incelemiş, tasavvufun mahiyeti, derinliği hakkında şu görüşlerini beyan etmiştir: Kötü vasıfları iyi vasıflarla değiştirmek suretiyle, tasavvufî hayatı tatmadan ve yaşamadan sûfîleri fıkıhçı ve kelâmcı ve felsefecilerden ayıran temel özellikleri kavramak mümkün değildir. Hiç hasta olmamış bir kişiyle bir hastanın hastalık konusundaki bilgileri nasıl farklı ise sufi ile sufi olmayanın tasavvuf hakkındaki bilgileri de o kadar farklıdır. Yani sufilik söze ve anlatıma değil, tatmaya ve yaşamaya dayanmaktadır; şu halde tasavvufî bilgi tecrübe edilmiş bilgidir. Süleyman Uludağ, *Gazzâlî, DİA*, C.13(İstanbul: TDV Yay.,1996), 515-518.*

şeriâte yaklaştırma gayretinde olmuştur. Gazzâli ise, tasavvufi düşüncenin ve yaşam tarzının şeriâte uygunluğunu halka anlatmış bir anlamda şeriâtı tasavvufa yaklaştırmaya çalışmıştır. Zahir ilmi ile bâtın ilmini birleştirmiş, şeriât ve hakikat arasındaki bağlantıyı izah etmiş mutasavvıf İslâm düşünürü olarak otorite sahibidir. Gazzâli, tasavvuf düşüncesinde Muhâsibi, Cüneyd-i Bağdâdi, Serrâc, Mekkî gibi mutasavvıfların fikirlerini kabul etmiştir. Eserlerinde onların görüşlerini zamana göre değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Fıkıh, kelâm gibi İslâm ilimleri ile beraber İslâm dininin kalbî yönünü ihtiva eden tasavvuf ilminde, yaşadığı asırda ve sonrasında yeni ve canlı bir hareket oluşturmuştur.

Gazzâli, namazın fıkıh yönünden kılınışını, esaslarını, ayrıntılarını *Bâsitü'l- Mezheb*, *Vâsifü'l-Mezheb*, *Vecizü'l-Mezheb* isimli eserlerinde izah etmiştir. Namazın fikh-ı bâtın olarak isimlendirilen ruhu, bâtınî tarafı, esrarı, edebi ve hikmetine dair bilgileri de “*Kimya-yı Saadet ve İhyâu’ ulûmi’ d-dîn*” isimli eserlerinde açıklamıştır.

3.1. Gazzâlî’nin Namazın Ruhu ile İlgili Görüşleri

İmam Gazzâlî, Müslümanların âdeta ıslah ve ihyasına vesile olacak, fıkıh, kelâm gibi dini ilimlere irfan boyutu kazandıran ve kaynak teşkil eden *İhyâu Ulûmi’ d-din*” isimli eserinde namaz ibadetinin önemine ve sırlarına azâmi ölçüde dikkat çekmiştir. Namazdaki bütün rükünlerin ayrı ayrı faziletine dair görüşleri ile müminlere ufuk açmaktadır. Namazın fıkıh cihetine ait bilgileri izah ettikten sonra namazın fikh-ı bâtın denilen kalbî yönü olarak, niyet, huşû, ihlas, ruh, huzur gibi sırlarına işaret etmiştir. Namazın nasıl kılındığından ziyade şekil ile beraber namazın ruhî ve kalbî tanımlarını yapmış, musallinin tefekkür ufkunu açmıştır.

Gazzâlî’ye göre, dinin direği olan namaz kulu masumlaştırır, doğru yola iletir. Namazda saf tutan kullar arasında yakınlık oluşturur. Allah’a taat için ilahi bir davettir. Namazdaki kıraat kulun zihnine kalbine açıklık verir. Mescide gelen, mescidde hizmet eden arşın melekleri istiğfar eder.³⁹⁰ Sûfiler Allah’a secde edilen yeri kıyamet günü kula şahitlik yapacağını zikreder. Enes b. Malik (ö.93/711) şöyle rivayet etmiştir: *Müminin Allah’ı zikir, tesbih ve secde ettiği köşe diğer köşelere karşı iftihar eder.*

³⁹⁰ İmam ebu Hamid Muhammed bin Muhammed el Gazali, *İhyau ulumi’ d-dîn*, 1.bs. (Beyrut: Dar İbn Hazım), 172-173.

*Kulun ibadet ettiği yer de onu zikreder, fakat kul bunu duyamaz. Fakat Allah'dan gafil olduğu yer o kula müsbet şahitlik etmez.*³⁹¹

3.1.1. Namazda Huşû ve Kalbin İlahi Huzura Hazırlığı

Gazzâli, namaz ibadetini, *nebevi ifadesiyle dinin direği, gerçeğinden yola çıkararak yâkîn ehlinin/ şüphesiz iman edenlerin mesnedi, Allah'a yakınlığın en kıymetli vesilesi, ibadetlerin müminleri aydınlatan en parlak ışığı olduğu*³⁹² şeklinde izah etmektedir. Namazın zahiri tarafını bilen, şekli tarafına ihtimam gösteren müminin, kendi gönül dünyasını ancak namazın bâtın tarafını tefekkür ederek geliştireceğini bildirir. Namazda kalb ibadetinin sağlamlığı neticesinde, ruhların mirâca yükseleceğini ve mümini her türlü kötülüklerden koruyacağını, Allah Teâlâ'nın "*Beni anmak için namaz kıl*"³⁹³ buyruğu ile açıklar. Namazdaki kalp huzuru ile Allah'ı zikrettiğini fark eden kişi gâflet³⁹⁴ halinden kurtulmuş olmaktadır. Namazın şekil şartları yerine getirilirken, zihin ve kalp fonksiyonlarının devre dışı kaldığı, Allah ile beraberliğin hedeflendiği halde, masivanın hükmettiği bir namaz, ancak Allah'dan gafil, hakiki ibadetten uzak hale işaret etmektedir. Bu durumda kılınan namazda, ayetin muhtevası dışında, Allah'ı anmak, zikretmek yerine, Allah'dan gafil olduğunu bildirir. "Müminin namazda Allah ile arasına gâflet girmiş ise o kul asla Allah'a yaklaşamaz".³⁹⁵

Diğer bir ayette de "*Gâfillerden olma*"³⁹⁶ uyarısı gelmektedir. Gazzâli, Allah'a kullukta gâfletin yasaklandığı, haram kılındığı şeklinde yorum getirmektedir.

³⁹¹ A.g.e.,180.

³⁹² Mustafa Çağrı, *İhyâ, Muhtasar İhyâ Ulûmi'd-dîn Tercümesi*, 4.bs. (İzmir: DİB Yayınları, 2020), 1/201.

³⁹³ El-Tâhâ, 20/14, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB C.3.*

³⁹⁴ *Sözlükte terketmek, önemsememek, anlamında masdar ve dalgınlık, dikkatsizlik, yanılma, ihmal mânasında isim olan gâflet kelimesi, bir şeyin gerekliliği ortada iken bunun idrak edilememesi nefsin kendi arzusuna uyması, zamanın boş geçirilmesi, yeterince uyanık ve dikkatli davranılmadığı için insana ârız olan yanılma hali şeklinde tarif edilmiştir.* Süleyman Uludağ, *Gâflet, DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 1996), 13/283-284.

³⁹⁵ İmam ebu Hamid Muhammed bin Muhammed el Gazali, *İhyâ Ulumi'd-dîn*, c.1 (Beyrut: Daru'l İbn Hazım, 1982), 180.

³⁹⁶ el-A'râf, 7/205, *Kur'an Yolu Tefsiri, DİB, C.3*

“Hafızada tutmamak ve dikkatteki azlık”³⁹⁷ olarak tanımlanan gafletin ibadeti ifsad³⁹⁸ ettiği vurgulanmaktadır. Allah Teâla, “...(sarhoşken) ne dediğinizin farkında oluncaya kadar namaza yaklaşmayın”³⁹⁹ ayetinde sarhoşluk ile ilgili yasaklamanın gerekçesi olarak gafilliği göstermiştir. Ebu Tâlib Mekkî, Gazzâli gibi mutasavvıflar, bu yasaklamanın akli, fikri dünya meşgalesiyle, birtakım endişeler ile dolu olan kimseler için de geçerli olduğunu bildirmişlerdir. Böyle bir durumun namazdaki zihin ve kalbin Allah’ın huzurunda olduğu idrakini engellediğini ifade etmişlerdir.

Nitekim Hz. Peygamberimiz (sav) gaflet halinde kılınan namaz ile ilgili şöyle buyurmaktadır: “Bir kimsenin kıldığı namaz kendisini kötülük ve çirkinliklerden alıkoymuyorsa bu namaz o kişiyi Allah’dan uzaklaştırmaktan başka bir işe yaramayacaktır.”⁴⁰⁰ “...Nice namaz kılanlar var ki, onların nasipleri, sadece çektikleri yorgunluk ve sıkıntı olacaktır”.⁴⁰¹ Allah Resulü (sav) bu ifadelerinde, kulun namaz ibadetinin Allah ile beraberlik, Allah’a münacat olduğu bilinciyle kılmasının gereğini vurgulamaktadır. Mümin Allah’ın büyüklüğünü daima hatırlamalıdır. Allah’ı zikir esnasında kulun bütün azâları uyanık halde bulunur ve tamamen Allah’a yönelince, enfüsi ve afâki havatırlar zihninden ve kalbinden silinir ve temizlenir. Namazda Allah ile kalb huzuruna engel bir şey kalmaz. Bütün ibadetlerin özü hükmündeki namazda dilin zikrinin kalbe inmesi, zihnin anlayışı ve tefekkürü ile bütünleşmesi neticesinde, kulun Rabbine yakınlığının artacağı ifade edilmektedir.

Gazzâli, Allah’ın emrettiği şekilde daim olarak namazını kılan kulun bâtınının/ kalbinin nurlanacağı, cemali sıfatların tecellisine mazhar olacağını bildirir. Neticede bu ihsana nail olan kulun namazının felaha erdireceği ilahi emir olarak buyrulmuştur.⁴⁰² “Namazlarını devamlı kılarlar”⁴⁰³ ayeti müminin sorumluluk

³⁹⁷ Râgıb İsfahâni, *Müfredât*, 2/154.

³⁹⁸ *İfsad: Bozulmak, sağduyudan, itidalden uzaklaşmak*. İlhan Kutluer, *Fesad, DİA*, İstanbul: TDV Yay., 1995), 12/421-422.

³⁹⁹ el-Nisâ, 5/43, kur’ân Yolu Tefsiri.

⁴⁰⁰ Mustafa Çağrı, *İhyâ, Muhtasar İhyâu Ulûmi’-d-dîn*, 1/210.

⁴⁰¹ İbn Mâce, Siyâm 21, *Hadislerle İslâm, DİB*, 2/413.

⁴⁰² el-Mü’minûn, 23,2.

⁴⁰³ el-Meâric 70,23, A.g.e.

bilinciyle kendisine emredilen ibadetini devamlı eda etmesi neticesinde ahlaki bir ölçüyü bildirir. Bireysel vazifesi olan namazını gereği üzere daim kılan kul, toplumsal vazifelerinde de bir disiplin üzeredir. Namazdaki kalbî itina, huşû mümini Allah'ın cemâli sıfatlarıyla nurlandırırken, elbette toplumda ahlaki değerlerin doğru yaşanmasına vesile olacaktır. Namazda ulaşılan bireysel huzur ile toplumsal huzurunun doğru orantılı olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir algı, müminin Allah'a yaklaşmasını, tanımasını sağlayan hakkıyla kıldığı namaz ibadetinin umûmî ıslah neticesini getirdiği teorisi ispatlanmış olmaktadır.

Kur'ân'da bildirilen namazdaki huşû⁴⁰⁴ şartı, müminin iç ve dış dünyasını nizam ederken, ebedi huzuru için çok önem taşımaktadır. Namaz kılan mümin kul, bütün rükünlerinde kalbini diri tutmaya, okuduğu ayetlerin, tesbihlerin manalarını tefekkür etmeye ve bütün rükünlerinde bilinçli olmaya teşvik edilmektedir. Namazdaki zihni ve kalbî bütünlüğün meydana gelmesi, sufilerin *şekil manâya götürür* ifadesini doğrulamaktadır. Kişinin dış dünyasındaki davranışlarının, iç dünyası hakkında bilgi vermekte olduğu bilinen bir gerçektir. Bu sebeple Gazzâli de kendisinden önceki sûfîler gibi namazdaki huşû şartını oluşturacak iç ve dış sebepleri açıklamıştır.

3.1.2. Namazdaki Huşû Şartını ve Kalb Huzurunu Hazırlayan Haller

Mümin kulun ibadetlerinde, kalbinin huzurunu hazırlaması, zihninin namazın idrakini, sırrını kavraması belli bir eğitim, tekâmül gerektirmektedir. İnsanın en önemli ihtiyaçlarından biri olan eğitim, maddi ve manevi hayatını tanzim etmektedir. Kulun yaratılışındaki mükerrerliğini⁴⁰⁵ ortaya çıkarabilmek için mutasavvıflar bir takım eğitim metodları uygulamışlardır. İnsan-ı kâmil olma yolunun ancak doğru kulluk şartlarının yerine getirilmesi ile mümkün olacağını ifade etmişlerdir. İlk adım olarak, öncelikle mümin kulun kendini tanıması, bulunduğu hallerin farkına varması istenmiştir.

⁴⁰⁴ “Sözlükte ‘sessiz ve sakin durmak, alçak gönüllü olmak, Hakk’a boyun eğmek; yumuşaklık, kolaylık’ gibi anlamlara gelen huşû kelimesi, terim olarak Allah’ın huzurunda olduğu bilinciyle tevazu gösterip boyun eğmeyi ifade eder.” Mehmet Şener, “Huşû”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 1998), 18/422-423.

⁴⁰⁵ el-İsrâ, 17/70, *Kur’ân Yolu Tefsiri, DİB*, C.3.

Müellif sûfî ve mutasavvıflar ayetler ve hadisleri delil göstererek, kendi tecrübelerine, keşf ve hislerine göre mümin kulun bulunduğu durum için hal, makam, menzil, basamak gibi ifadeler kullanmışlardır. Bunlar, mümin insan için manevi bir eğitim, irşad basamakları olarak kabul edilmiştir. Mümin kulun Allah için yaptığı ibadetlerinde, doğru ve ideal amelleri hedefleyen sûfiler, makam ve hallerin her birinde yol, yöntem, usûl göstermişlerdir. Hal ve makam gibi kavramları kişinin bulunduğu duruma göre izah eden mutasavvıflardan, Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî (v.481/1089) *Menâzilü's-sâirîn* isimli eserinde tasavvufta yüz basamaktan bahsetmektedir.

Allah'a kulluğunda bilhassa namaz ibadetinde Allah'a yaklaşmak, ilahi huzurda bulunmayı idrak edebilmek için manevi farkındalığa dikkat çekerek, ilk basamak olarak *yakaza* halini izah etmiştir. Allah'ı zikretmek için namaz kılan müminin maksadı Rabbi ile huşû içinde beraberliktir. Bu durum ancak gaflet halinden kurtulduğu ölçüde hasıl olur. O halde musalli, ihtimali her zaman mümkün olan gafleti tanımalı ve kalbini, zihnini bu zıdlığa karşı uyanık tutmalıdır. Namazdaki huşû için kalbin hazırlanacağı ilk adım yakaza ile açıklanabilir.

3.1.2.1. Yakaza

Tasavvufi terim olarak uyanıklık manasına gelen yakaza, Allah'dan gelen bir ikaz ile kulun gafletten uyanmasıdır.⁴⁰⁶ Yakaza hali, Allah'a kulluk için, müminin üzerindeki ihmarkârlık /fetret tehlikesinden sıyrılmak üzere harekete geçmesi olarak tanımlanır. Bu durum, “... (Resûlüm! Onlara) de ki: Size tek bir öğüt vereceğim. Allah için ayağa kalkın.”⁴⁰⁷ ayeti muhtevasında Allah'a kulluk için ilk hareket noktası olarak düşünülebilir.

Sufiler, insanı Allah'dan uzaklaştıran masiyet, cehalet ve gaflet perdelerinin farkedilmesi ve ortadan kaldırılması gerektiğini bildirirler. Yakaza ile gaflet engelinden bir uyanış başlar. Tabiatı gereği, insan mümin de olsa, fani/ ölümlü olduğunu, niçin dünyaya geldiğini, yaşam denilen yolculuğunda nereye gittiğini, ahireti ve kendini yaratan Allah'ı unutabilir. Lakin bu unutmama, kulun yaratılmışların en güzeli olmasına engeldir. İnsan için en güzel halin tezahürü ancak yaratılışının

⁴⁰⁶ Semih Ceyhan, *DİA* (İstanbul: TDV yay., 2013), 43/270-271.

⁴⁰⁷ el-Sebe' 34/46, C.4.

yegâne gayesi olan Allah'a kulluk etmesiyle mümkün olduğu Kur'ân ve hadislerde bildirilmektedir.⁴⁰⁸ Bu durumda kul için manevi farkındalık zaruri olmaktadır. Anlık bir zaman diliminde gaflet veya ihmalkâr davranıştan kurtulan, Allah'ı ve ahireti hatırlayan müminin kendi halini muhasebe ederek, hemen Allah'a daha iyi kulluk etmenin derdine düşmesi gereğine işaret edilir. Burada insanın hassas gönül ve selim bir akıl ile düşünüp kendine gelmesi Allah ve Resûlü (sav)'e uyması uyarısı vardır. *“Ey iman edenler! Allah ve Resûlü sizi diriltmek, hayat vermek üzere çağırdıklarında icâbet edin. Bilin ki Allah kişi ile kalbinin arasına girer”*⁴⁰⁹ ayeti ile emredilen Allah'a kulluktur. Allah ve Resûlü'nun davetine icâbet eden kul, gönüli Rabbiyle kaim olarak dini hükümleri uygular. İbadet ve itaat ile cehalet karanlığından sıyrılıp, tevhidin nuru ile hayatı aydınlanır.⁴¹⁰

Gazzâli, *“Allah için ayağa kalkın”*⁴¹¹ ayetinde bir tenbih nuru olduğunu ve kalbin bu nuru farketmesiyle gönül aydınlığı oluştuğunu bildirir. Buradaki ikazın Allah'ın insana lütfettiği, manevi anlamda uyuyan kimseyi uyandıran, hakikati görmek için amil hale getiren hidayetini, iman nuru olduğu anlaşılır. Bu aydınlık zihin ve kalb ile de o kulun ufkunun açıldığı, Allah için harekete geçer. Böylece müminin açılan her ufuk ile Allah'a kullukta istikametine devam edebileceği tenbih edilir. O halde, müminin Allah'a kulluktaki halini farketmesi için, birinci adım, ilk basamak olduğu ifade edilen yakazanın doğru anlaşılması önem arz eder. Yakazanın hasıl olabilmesi için kulun şu farkındalıkları yaşaması gerekmektedir:

Mümin insan bulunduğu durumu, kendisini ve etrafını doğru bir şekilde tefekkür ettiği zaman, Allah'ın kendisine vermiş olduğu nimetlerin farkına varır. Bu nimetlerin gerçekten sayılamayacak kadar çok olduğunu idrak eder. Kulluğunun gereği olarak Allah'ın ihsan ettiği nimetlere karşı şükrünü gereğince yerine getirmekteki acizliğini,

⁴⁰⁸ el-Zâriyat, 51/56 .

“Allah'ın kulları üzerindeki hakkı, kulların O'na kulluk ve ibadet etmeleri ve hiçbir şeyi O'na ortak koşmamalarıdır.” Müslim, İman, 48, Hadislerle İslam, *DİB*, (İstanbul: TDV Yay., 2009), 1/350.

⁴⁰⁹ el- Enfâl, 8/24, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

⁴¹⁰ Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, C. 1-2 636-637.

⁴¹¹ el- Mücâdele, 58/11, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

kusurlarını anlamaya başlar. İnsanlığının icabı olan şükretmeyi hatırlar ve uygulamaya karar verir. Namaz ibadeti de şükürün gereği ve tezahür şeklidir. Şükür ise, kelime manasıyla, kendisine yapılan iyiliği bilmek, minnettar olmaktır. Mümin kulun Allah'a karşı şükürü, günahlardan sakınması ve ibadetlerini titizlikle yerine getirmesiyle gerçekleşir.⁴¹²

Şükür de ancak hikmet ile anlaşılmalıdır. Allah Teâlâ Lokman suresinde hikmet ve şükür arasındaki bağlantıyı bildirmiştir.⁴¹³ *Hikmet, akılda, akitte, konuşmada doğruyu yakalamaktır. Allah'a hakiki şükür de bu doğrulukla mümkün olmaktadır. Şükür, Allah'ın şüküründen aciz olduğunu kesin olarak bilmendir. Kalbin sevinçle dolmasından dile yansıyan bir fazlalıktır. Böylece dil, şükredilenin övgüsü ile hareket etmiş olur. Şükür aynı zamanda artış kapısını çalmaktır, inamı kayıt altına almaktır.*⁴¹⁴

Mümin kula, doğru bir şükür neticesinde, aslında kendisi için şükretmiş olduğu, nimetlerin artacağı bildirilmektedir. Kuşeyrî, bu kişinin nefsi ve kısmeti için şükür ederek çaba sarfettiğini ifade eder.⁴¹⁵ Halini bütün olarak tefekkür eden kul Allah'ın kendisine verdiği her nimetin bir mevhibe olduğunu anlar. Bu nimetlerin amellerinin karşılığı olamayacağı idrakine erer. Bunların ancak ilahi lütuf olduğuna iman eder.

Allah Teâlâ'nın "...nimetlerimi sayamazsınız"⁴¹⁶ buyruğu gafletten uyandıran amil olarak kâfi gelir. Allah'ın kuluna ihsan ettiklerini düşünmekle, mümin de acizliğinin, noksanlığının farkına varır ve nimetlerin gerçek şükürünü yerine getiremeyeceğini, hakkını veremeyeceğini anlar. Bu durum da Allah'a kulluk için uyanışa sebep teşkil eder. Gafil halden uyanan mümin kişi vazifelerinin farkına varır. Kulluğunun icâbı, Rabbine şükürünün edası olan bilhassa namaz ibadetine başlar veya kıldığı namazının huşû durumunu tefekkür eder.

Kulu gafletten uyandıracak diğer bir husus da davranışlarına dikkat etmesidir. Kalbi ve zihni uyanıklığa devam eden kul, Allah'a karşı günahlarının farkına varır. Suçlarının dünya ve ahireti için ne kadar tehlike arzettiğini anlar, bunlardan kurtulmak

⁴¹² Mustafa Çağrı, "Şükür", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2010), 39/259-261.

⁴¹³ el-Lokman,31/12 , *Kur'an Yolu Tefsiri*.

⁴¹⁴ Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, 4/335-336.

⁴¹⁵ A.g.e., s.336.

⁴¹⁶ el-İbrahim 14/34, *Kur'an Yolu Tefsiri*.

ister ve salih ameller ile telafi etmenin gayretine girer. Allah'a kulluğunu düşünen mümin, ibadetlerindeki kazançlarını veya kayıplarını idrak etmeye başlayınca birtakım değerlendirmeler yapar. Geçen ömrünü doğru ve faydalı kullanamadığını, zamanını gereksiz şeylerle meşgul ettiğini idrak eder. Allah'ın lütfettiği kalan ömrünü yine Allah'ın istediği şekilde geçirmeye karar verir ve bu hususta azami dikkatli davranmaya başlar.⁴¹⁷

Gaflet halinden uyanarak manevi bir rikkat kazanan mümin, ibadetlerinde kalbi huzura ermenin ilk adımını atmış olur. Allah Teâlâ'nın kendisini bir lütuf eseri olarak yarattığını tefekkür ederek, kararlı bir adımla ibadete yönelir. Allah'ın verdiği nimetlere şükür olarak eda edeceği namazının ehemmiyetini fark ederek, namaza hazırlık, zahir ve batın bütün rükünlere ihtimam göstermeye gayret eder. İbadet etmeyen insanın, ayeti kerimenin uyarısı ile ibadet etmeye yönelmesi, ibadet edenin de gayesinin farkına vararak bilinçli davranması hedeflenir.

“Allah'ın nimetlerinin hakiki olarak anlaşılması için, akıl nuruna ihtiyaç vardır. Ayrıca ilahi lütuf şimşegini gözlemek ve belâ ehline itibar etmek lüzumludur.”⁴¹⁸ Lütuf şimşegi kula açılan keşf ve aydınlık anları olarak anlaşılabilir. Nasıl ki karanlıkta iken aniden şimşek ile ortam aydınlanınca etrafta olanlar görünür hale gelirse, ani bir uyanışla, gafletten sıyrılan müminin zihninde ve kalbinde idrak, hassasiyet, firâset ve basîret gibi ufuklara doğru açılım başlar. Anlık bir zaman diliminde hakikati fark etmekle bir önceki halden farklı bir uyanışa kapı açılmaktadır.

Akıl nuru açılan kul, Allah'ın kendisine ihsan ettiği nimetleri daha doğru idrak eder, Etrafında gördüğü müptelaya uğramış kimselerin durumundan ibret alır. Onların halini önemser, itibar eder. Kendi halini tanınması, üzerindeki nimetleri fark etmesi ve doğru değerlendirmesi açısından, belaya uğramış kimseleri göz ardı etmemesi gerektiğini düşünür. Mümin kulun hatalarını da ancak, Cenab-ı Allah'a tam tazimde bulunmak, kendi nefsini tanımak ve imanı gereği olarak Allah'ın ahiretteki va'idini kalben tasdik etmek ile mümkündür. Hayatını tefekkür eden kul hata ve kusurlarının farkına ancak

⁴¹⁷ el-Herevî, *Menâzli's-sâirîn*, Trc. Abdürrezzak Tek, 2.bs.(İstanbul: Emin Yay.,2017), 6.

⁴¹⁸ A.g.e., 7.

ilim tahsil etmekle, Allah'ın emir ve yasaklarına gereğince ittiba etmekle, kendisine örnek teşkil edecek salih kimselerle birlikte olmakla varabilir.”⁴¹⁹

3.1.2.2. Tevbe

Allah'a kullukta kalbi huzura hazırlayan diğer basamak tevbedir. “*Kim tevbe etmezse, işte onlar zalimlerdir*”⁴²⁰ ayetinden zalim kimselerin işledikleri günahlara tevbe etmedikçe en büyük zulmü kendilerine yaptıkları anlaşılır. Tevbe edebilmek için ise günahı tanımak gerekir. Gazzâli'ye göre tevbenin hakikati ve fazileti ilim, hal ve fiilden ibarettir. İlim hali, hal fiili gerektir ve bu durum hep aynı kalan bir ilahi sünnettir. Tevbe için ilim, günahın büyük zararlarını görmek ve kul ile Rabbi arasında bir perde olduğunu bilmektir. Buradaki ilim, iman ve yakîndir. İman günahların zararını, yakıcı ateşe düşür edeceğini tasdik eder. Yakîn hali tasdik ettiğini tekid eder, şüpheden korur ve onu kalbe yerleştirir. Neticesinde nedamet/pişmanlık oluşur ki, nedamette işin zararını bildiren ilim ve bunu yapmamak üzere bir azim vardır. Tevbe “geçmiş hataların verdiği iç sancısı” olarak tanımlanır.⁴²¹

Günah konusunda üç önemli noktaya işaret edilir. Birincisi, günah işleyen kimse Allah'ın koruması altından çıkarılır. Tevbe istiğfar eden kul, bu istiğfar ile Allah'ın koruma alanına dahil olur.⁴²² İkinci husus günah işleyen kimse ondan haz duyar, sevinir ve ferahlık duyar. Halbuki bu durumun farkına varıp, günahın bir ferahlama yerine çok bir hüzmün olduğunu anlaması gerekir. Üçüncü nokta, Allah'ın kendisini gördüğü halde, günah işlemeye devam etmesi, günahından dönmemesidir. Allah'ın kendisini gördüğüne yakinen inanan kul, hatasından dönmenin, tevbe istiğfar etmenin lüzumu anlar ve azami gayret sarfeder.

Tevbenin şartı, pişmanlık duymak, günahından dolayı Allah'a istiğfâr halinde bulunmak ve günahından vazgeçmek şeklinde izah edilir. Mümin kul günahlarından kalbi olarak pişmanlık hissi, özür beyan ederek dili ile ve günahlarını terk edip bütün amelleriyle günahlardan vazgeçtiğini bir anlamda teyit etmek durumundadır.

⁴¹⁹ Herevî, *Menâzli's-sâirîn*, 6-7.

⁴²⁰ el-Hucûrat, 49/11.

⁴²¹ Gazzâli, *İhyaü Ulûmi'd-dîn*, Trc. Ahmed Serdaroğlu (İsatanbul: erkam yayınları, 2016), 7/21.

⁴²² İsfehâni, *Müfredat*, 2/154.

Tevbenin hakikati şu şekilde değerlendirilir. Mümin günahını büyük görür ve kurtulmanın çaresini arar. Pişmanlık duygusu ile Allah'a karşı hatasının telafisine gayret eder. Diğer hakikat müminin tevbesini yetersiz görmesidir. Bu durumda kul Allah'a daha çok yalvarır ve bu hali onun hususiyeti, adeta üzerinden çıkarmadığı bir hırka gibi olacağı bildirilir. Hatalarından dolayı, insanlardan hak helalliği ister. Bütün bu durumlar kulun hayatı boyunca teyakkuz halinde, hassas, dikkatli hareket etmesine zemin hazırlamaktadır.⁴²³ Tevbenin hakikatindeki sırların ilki samimiyettir. Allah'dan sakınma/ takva hali, ihlas ile mi yoksa kendi nefsinin izzeti için midir? Müminin bu durumu iyi tahlil etmesi, doğru cevaplamaı gerekir. Tevbe hakikatinin diğer sırları da günahı unutmak ve devamlı tevbeden tevbe etmek şeklinde ifade edilir. Bu haller ince, uyanık, latif gönülleri izah eder. Günahın unutulması durumu Allah'a tam yönelme, günah ve masivaya takılmama, oyalanmama, Allah ile araya perde olmasına fırsat vermeme olarak değerlendirilebilir. Bu hal, kulu Hakk ile meşgul olmaya teşvik eder. Nitekim sûfilerin devamlı tevbe halinde bulunarak tevbeden, tevbeye koştukları rivayet edilir. “*Hep beraber Allah'a tevbe ediniz*”⁴²⁴ ayetine göre mümin, tevbe ettiğinde, “hep beraber” tanımına dahil olur. Her daim tevbe ve istiğfarının farkına varan sûfi bir önceki tevbesinin yetersizliğine de tevbe etmektedir. Allah'a kulluktaki acizliğinin farkında olan kişi için, her tevbe terf-i derecât olarak anlaşılabilir. Allah ile beraber olmanın gayretinde bulunan, sufi için tevbede samimiyet, ciddiyet, kararlılık, şuur çok önemlidir. *Cem* haliyle Allah'a vuslat olan kul için zahir/ batın, günah/ tevbe bütün gaflet perdeleri ortadan kalmış olur.⁴²⁵

3.1.2.3. Murakabe

Kulu, ibadet esnasında kalbini ilahi huzura hazırlayan makamlar murakabe ve ihlastır. Murakabe, mümin kulun devamlı suretle Allah'ın gözetiminde olduğunun bilinciyle hareket etmesi olarak tanımlanır. Tasavvufta manevi bir hal olarak değerlendirilir. Hz. Peygamber'e (sav) Cibril'in (as) ihsan nedir sorusuna karşılık “*Allah'ı görüyor gibi ibadet etmektir veya Allah'ın gözetlediğinin bilinci ile kulluk etmektir*”⁴²⁶ hadisi hüccet olarak kabul edilmiştir. Mutasavvıflar, kulun zahir ve bânın bütün hallerinin Allah

⁴²³ Herevî, *Menâzli's-sâirîn*, 7.

⁴²⁴ el-Nûr, 24/31, *Kur'ân Yolu Tefsiri*..

⁴²⁵ Herevî, *Menâzli's-sâirîn*, 7-8-9.

⁴²⁶ Müslim, İmân, 1, *Hadislerle İslâm, DİB* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 1/495.

tarafından görüldüğü ve her daim O'nun huzurunda olduğunu aklından çıkarmadığı sürece murakabe halini yaşadığını bildirirler.

Gazzâli'ye göre salik hem Rabbini hem de kalbini murakabe ile yükümlüdür. Allah'ın kendisini sürekli gözetlediğini hatırlamalıdır. Nefsinin ve şeytanın düşman olduğunu her fırsatta günaha girmesi için fırsat kolladığını da hiçbir zaman aklından çıkarmamalıdır. Murakabe halini doğru yaşamanın şartı olarak, kulun zihnini ve kalbini kontrol etmesi, düşüncelerine, duygularına Allah'ı hatırlatması gerektiği ifade edilir. Murakabenin hakikati, kulun daima murâkıbı düşünmesidir. Neticesinde kalpte marifete vesile olur ve mümin bu hal ile kalb ve amele yansır. Buradaki hal kalbin devamlı Rabbini düşünmesi, O'na yönelmesi, kalbi ile Allah'a rabıtalı olmasıdır. Bu hali oluşturan marifet ise, Allah'ın kalbinde gizlediklerine muttali olduğunu ve bütün kullarının hallerini murakabe ettiğini bilmesidir.⁴²⁷⁴²⁸

Murakabe insanın bütün hallerinde sükûn ve hareket durumlarında kendisine bakan, gören, işiten Rabbinden hiçbir şeyin gizli kalmadığını bilmesidir, ifadesini kullanan Eş'ari alimi İbn Füreke (ö.406/1015) *el-İbâne* isimli eserinde şöyle bir rivayeti bildirir: *Allah'ı murakabe eden kimse nefsinin muhasebe eder ve Allah'ın büyüklüğüne, azametine nazar eder. Allah'ı murakabesi ve yakınlığı sebebiyle O'nun ilmine varis olur. Bu halde bulunan kulun Allah'a tazimi artar ve Allah'ın emirlerini yerine getirmeyi, Allah'a boyun eğmeyi tevarüs ettirir.*⁴²⁹ İnsanın kendini kontrolü olan murakabesi “hatırımda” diyebilmesidir. Bu şekildeki kontrol mekanizması mümin kulun, günlük hayatını Allah'ın farz kıldıklarını unutmadan disipline etmesine yardımcı olmaktadır. Allah'a kulluğunu yerine getirmenin gayretindeki mümin, bütün ibadetlerinde olduğu gibi bilhassa namaz ibadetinde nefsinin murakabesi halindedir.

Haris el-Muhâsibi, murakabeyi, kalbin Rabbinin yakınlığını bilmesi olarak şöyle tanımlamıştır: *Asıl olan kalb ile ilgili bâtinî murakabedir. Bir kimse gönlünü murakabe ve ihlas ile düzeltirse Allah da onun zahirinini mücahede ve sünnete tabi olma haliyle*

⁴²⁷ Gazzâli, İhya, 8/326.

⁴²⁸ Süleyman Uludağ, *Murakabe, DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2020), 31/204.

⁴²⁹ İbn Füreke, *el-İbâne*, Trcm. Prof.Ahmet Yıldırım, Prof. Abdülgaffar Aslan (İstanbul: TYEKB Yay., 2014), 242.

süsler. ⁴³⁰Namazda kalp huzurunu temin eden önemli bir kavram da ibadetlerin samimiyetinin ölçüsü olan ihlastır.

3.1.2.4. İhlas

İhlas; kelime olarak hâlis, sâfi kelimesi gibi, içinde bulunan yabancı unsurlardan temizlenmiş, saflaşmış, değerini düşüren faktörlerden arınmış manasındadır.⁴³¹ İstilah anlamıyla mümin kulun bütün ibadetlerinde hal ve davranışlarında samimi bir şekilde riya ve gösterişten uzak sadece Allah'ın rızasını hedeflemesidir. Kurân-ı Kerîm'de hulûs kökünün türevleri olarak hem kelime hem de istilah manaları ile kullanılmıştır. Allah'a kalbiyle tam inanıp, dini sadece Allah'a has kılma, samimi olarak bütün içtenliği ile Allah'a kulluk edebilme meali verilen ayetlerde⁴³² ihlaslı ibadetin şart oluşuna dikkat çeker. Allah Teâlâ: “*Her kim Rabbine kavuşmayı arzu ederse, yararlı bir iş yapsın ve Rabbine yaptığı ibadete kimseyi ortak etmesin*”⁴³³ buyruğu ile kulun bütün ibadetlerinde riyâ ve şirkten uzak olmasını istemektedir. İhlas, müminin kalbini, bütün karışıklıklardan, kötü düşünce, vesveselerden koruması, riyaya düşmemesi ve Allah'a halis kullukta bulunmasıdır.⁴³⁴

İhlas, dini yaşamada faziletli, ahlaki meziyet olarak hadislerde bildirilir. Nitekim rivayetlerde, *Yarabbi, beni sana karşı ihlaslı bir kul yap* duası müminler için ihlasın şartına işaret olarak bildirilmiştir. Mutasavvıflar, ibadetlerin makbul olmasının ihlas ile mümkün olduğunu belirtmişlerdir. Sufiler ihlası ibadetlerin ruhu olarak değerlendirmiştir. Sayıca fazla ibadetten ziyade, ihlasla eda edilen ibadetlerin ebedi kurtuluşa vesile olacağını bildirmişlerdir. İhlasının korunması muhlisin kullardan olma duası ile Allah'a iltica ettikleri rivayet edilmiştir.

Doğrunun özü, niyet, insanın yapısındaki sırrı bir özellik olarak da nitelendirilmiştir. Kudsi Hadiste, “*ihlas sırlarımdan bir sırdır onu sevdiğim kullarımın kalbine tevzi ederim*” buyurduğu rivayet edilir. Cüneyd-i Bağdâdi bu rivayeti *ihlas o kadar gizlidir*

⁴³⁰ Süleyman Uludağ, *Murakabe, DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2020), 31/204.

⁴³¹ Ragıb İsfahâni, *Müfredat*, 1/318.

⁴³² el-A'râf 7/29. *Kur'an Yolu Tefsiri*.

⁴³³ el- Beyyine, 98/9, A.g.e.

⁴³⁴ H. Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 27. bs. (İstanbul: Ensar Yay., 2021), 183.

ki melek onu bilmediği için sevap hanesine yazmaz, şeytan bilmediği için bozamaz, nefis bilmediği için şımaramaz ifadesi ile açıklamıştır. Bu durumda, mümin kul, kendisinin ihlasından emin olamadığı için, nefisini daima murakabe halinde tutması icâb etmektedir.⁴³⁵

İlk dönem sufilerinden Halis el-Muhâsibi ihlas kavramını zıddı olan riya ile çok hassas noktalardan değerlendirmiştir: *Mümin kul tek başına Allah'a ibadet ederken başkaları tarafından ikiyüzlü görünmemek için nafile ibadetini terk ederse asıl kendisi ikiyüzlülük yapmış olur. Çünkü bu hareketiyle başkaları tarafından ihlaslı görünmek istemektedir*, ifadesi ile ihlâsın bütün zihin ve ruh karışıklıklarından arınmış, riyadan uzak olması manasına dikkat çekmektedir.⁴³⁶

3.2. Gazzâli'nin Namazda Zikir ve Kiraat Bilinci

Gazzâli, namazını ikâme eden mümin kulun dikkat edeceği hususlardan birinin de aklı selim ile namazını kılması gerektiğini ifade etmektedir. *Namazından abdin ta'akkul ettiği nesneden gayri ona bir nesne yoktur/ mümin kişinin kıldığı namazdan ancak akıl erdirerek kıldığı kısım fayda sağlar, akli dağınık olarak kılınan namazdan istenilen nasibi olmaz.*⁴³⁷ Rivayetini delil gösteren Müellif namazda aklın lüzumuna işaret etmekte, bunun da ancak kalp huzuru ile mümkün olduğunu bildirmektedir. Bu durumda kalp huzuru namazın batînî anlamda şartı olarak gösterilir. Namazın hakikatinin bilincinde olan musalli/namaz kılan mümin kişi, Allah Teâla ile muhâvere (karşılıklı konuşma) ve münâcat⁴³⁸ halinde bulunduğunu idrak etmektedir. Namazdaki zikirden maksadın Allah ile konuşmak, anlaşmak olduğuna önemle dikkat çekilmektedir.

⁴³⁵ Süleyman Ateş, *İhlas, DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2000), 21/535-537.

⁴³⁶ Muhâsibi, *Er-Riâye*, Trc. Hülya Küçük, Şahin Filiz, (İstanbul: İnsan Yay., 2020), 152.

⁴³⁷ El-Mardinî Yusuf Sıdkî, *İhyâ Tercüme ve Şerhî*, Trc., Prof. Mustafa Koç, Doç. Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: TYEKB Yay., 2016), 2/216.

⁴³⁸ "Sözlükte "fısıldamak" anlamındaki necv kökünden türeyen münâcât "fısıldaşmak ve bir sırrı paylaşmak" demektir; genellikle "yalvarmak, yakarmak, dua ve tazarruda bulunmak" mânasında kullanılır". Muhsin Macit, *Münâcât DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2020), 31/562-564.

Enes (b. Mâlik)"ten nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “*Muhakkak ki sizden biri namaz kılarken (aslında) Rabbiyle özel olarak konuşmaktadır...*”⁴³⁹ hadisinde bildirildiği üzere, Gazzâlî’ye göre namaz kılan kul tilâveti, tesbihi bütün zikri ile Allah’a karşı içten yalvarış, gizli bir anlaşma halindedir. Musalli, zikirden maksadın bir konuşma olduğunu bilmelidir. Gaflet ile söylenen sözlerin münacat olmadığını diğer ibadetleri misal vererek açıklar. Mümin zekâtını nefesine ağır gelse de belki de isteksizce gafil olarak verse de sonuçta bu mükellifiyetten kurtulur. Oruç tutarken zorlansa, gafil olsa dahi nefsinin kuvvetini kıran ibadeti gerçekleştirmiş olur. Hac ibadeti de meşakkati sebebiyle kula ağır gelebilir, kalbinde gafil hal oluşabilir ancak sonuçta ibadet hasıl olur.

Namaz ibadetinde ise zikir, kıraat, kıyâm, rükû, secde ve kuûd vardır. Her bir rüknünde gafletten uzak olmak esastır. Gazzâlî, namazda zikir esnasında kulun lisanının ses ve harf eylemleriyle imtihan olduğunu ifade eder. Gafletle söylenen sözler dilin hareket etmesinden başka bir şey değildir. Harfler, ses gönüldekileri ifade ediyor, kalıplandırıyor anlam taşır, bir nutk/ konuşma olur. Bu şekildeki münacat ancak kalbin ilahi huzurda bulunduğunu fark etmesi ile mümkündür.

Musalli gafil kalp ile namazda “*İhdine’s-sırâtelmüstakîm /bizi doğru yola hidayet et, kavuştur*” demekle söylediğinin bir dua, bir yakarış olduğunun farkında bile olmaz. Böyle bir durum alışkanlık haline gelmiş ise dili hareket ettirmekten başka bir şey değildir. Gazzâlî namazdaki kıraat ve zikirden maksadın kesinlikle, Allah’a hamd, sena, tazarru ve dua olduğunu vurgular. Namazda muhatab Cenâb-ı Allah’tır. Kalbi gaflet perdesiyle kaplanan musalli Rabbinî müşahede edemez, fark edemez sadece alışmış olduğu hareketleri yapmış olur ve namazın gayesine eremez.⁴⁴⁰

Gazzâlî namazdaki ezkârın hükmünü şöyle ifade eder; namazın emredilmesindeki hakikat, Allah’ı zikretmekle kalbin huzur bulması, imanın güçlenmesidir. Mümin namazdaki zikrin, kıraatin ve bütün rükünlerin hükmünü ancak kalp huzuru olan huşû ile gerçekleştirdiğinde, namazın gayesine, hakikatine ulaşabilir. Bu durum zihni ve kalbi farkındalığı gerekli kılar.⁴⁴¹

⁴³⁹ Buhari, Salat 36, *Hadislerle İslâm, DİB*, 2/161.

⁴⁴⁰ El-Mardinî Yusuf Sıdkî, *İhyâ Tercüme ve Şerhî*, 2/219.

⁴⁴¹ Gazzâlî, İhyâ, Trc. Mustafa Çağrırcı, 1/221.

3.3. Gazzâli'nin Namazda Rükû ve Secde Bilinci

Gazzâli, namazdaki rükû ve secdenin Allah'ı ta'zim olduğunu önemle bildirir.⁴⁴² Rükû ve secdedeki kulu Allah'a yaklaştıran tesbih ve ta'zimin gafletten kesinlikle arınmış olması gerekir ki maksat hasıl olsun. Gafletle yapılan rükû ve secde Allah'ı ta'zim olarak kabul edilseydi, ne yaptığının farkında olmadan bir kişinin karşısına konulan puta tapması veya bir duvar önündeki hareketleri de saygı olurdu. Bu hareketlerde ta'zim bulunmadığı için, mana ifade etmeyen boş davranışlardır. Gazzâli'ye göre namazın taşıdığı önem, zahirdeki hareketlerdeki gayededir. Bu gaye şekil olarak görünse de esasında Allah'a ibadet, bağlılık ve münacat olmasındandır. İnsanın yaratışındaki zahir-bâtın bütünlüğü yükümlü olduğu namaz ibadetinde de vardır. Zahiri yapılan hareketlerin bâtınında ibadet hükmü ve kalbin huşû ile Allah'a yaklaşması hedeflenmiştir.⁴⁴³

Kulun Allah'a imanının, teslimiyetinin göstergesi kalbinin huşû halidir. Bu durum müminin hareketlerinde Allah'a itaat, hürmet, saygı, edep ve vakar şeklinde görülür. İnsanın zahiri bâtınının göstergesidir. Kalpte huşû oluşunca, hareketlere yansır. Nitekim kalbin diğer uzuvlara yaptırım gücü vardır.

Kalbin hazır oluşu, huşû ile eda edilen ibadetlerin kula huzur, selamet vermesidir. İbadetlerdeki nefse ağır gelen zorluklar ortadan kalkar ve mümin için rahmete vesile olur. Bu sebepten Allah Teâla Kur'an-ı Kerim'de "*Kalbinde huşû bulunmayanlara namazın ağır geldiğini*"⁴⁴⁴ buyurur. Müminin ebedi kurtuluş şartı da huşû içinde kılan namazda olduğu ayetle sabittir.⁴⁴⁵ Hz. Peygamberimiz (sav) namazda huşûu bizzat kendisi uygulayarak öğretmiştir. Ali b. Ebû Tâlib"den nakledildiğine göre, *Resûlullah (sav) namazda rükûa eğildiği zaman şöyle derdi: 'Allah'ım, yalnız senin önünde*

⁴⁴² *Ta'zim: Tasavvufî manada Allah'ın emirlerine saygı göstermektir.* Mustafa Çağrı, *Ta'zim, DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 36/211-212.

⁴⁴³ Gazzâli, İhyâ, Trc., Mustafa Çağrı, 4.bs.(İzmir: DİB Yay.,2020), 1/222.

⁴⁴⁴ El- Bakara, 2/45, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

⁴⁴⁵ el-Mü'minun, 23/1-2, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

*eğildim, yalnız sana inandım, yalnız sana teslim oldum. Kulağım, gözüm, iliklerim, kemiklerim ve sinirlerim yalnız sana karşı huşû hâlinededir.*⁴⁴⁶

Kul namazını ne kadar bilinçli, farkındalık içinde kılsa kazancının da o nisbette artacağına alimler ittifak etmişlerdir. Gazzâli, kalp farkındalığını namazın tamamında gerçekleştirmenin şart olamayacağını da eklemektedir. Müminlerin çoğunun bundan aciz olduğunu bildirir. Bu sebeple huzur-i kalbin ilk başlama tekbirinde olmasının yeterli olacağını ifade eder. Hiç namaz kılmayan ile namazın çoğunluğunda gaflet ile kılan kimsenin müsavi olmadığına da dikkat çeker. Kalbinde huşû sağlayamamış olsa da Allah'ın emrini yerine getirmek için namaza duran kimse fıkıh kaidesine göre vazifesini yapmış sayılır.

Gazzâli'ye göre, kalbin farkındalığı namazın ruhudur. Ruh başlama tekbiri ile en düşük sevide iken, farkındalık arttıkça diğer rükünlere o ruh yayılır. Fakat kul gafletle namaza devam eder, kalp huzurunu arttıramazsa, yerinden kıpırdayamayan, son nefesini yaşayan bir hasta misali olur. Netice olarak, namazın sırrını anlayan kimse, namazda gafletten sakınır, ruhunu, kalbini huşû ile tezyin eder.⁴⁴⁷

3.4. Namazdaki Bâtın/iç Manalar

Gazzâli, namazın dirlik ve iç anlamını kavramlar üzerinden açıklamaktadır. Bunlar, kalp huzuru, tefekkür, ta'zim, heybet, recâ, hayâ gibi kavramlardır. Her birinin detaylarını, sebeplerini, istenilen sonuca nasıl ulaşılacağını anlatmıştır.

3.4.1. Kalp Huzuru ve Sebepleri

Kalp huzuru, namaz kılan kulun kalbinin, meşgul olduğu ibadetten başka bir şeyle ilgilenmemesidir. Namazda ne yaptığının ne söylediğinin bilincinde olmasıdır. Kalbin masivadan⁴⁴⁸ uzaklaşarak tamamen ibadetine odaklanması, kalbini okuduğu ayetlere bağlamasıdır. Neticede, kulun ilmi, zikri, hareketleri bütünleşir ve ruh, zihin, beden

⁴⁴⁶ Tirmizî, Deavât, 32; 760 Ebû Dâvûd, Salât, 118-119, Hadislerle İslâm, *DİB* (İstanbul. TDV Yay., 2009), 2/

⁴⁴⁷ El-Mardinî Yusuf Sıdkî, *İhyâ Tercüme ve Şerhî*, 2/223.

⁴⁴⁸ . b.k.z., Süleyman Uludağ, *Mâsivâ, DİA* (İstanbul. TDV Yay., 2006), 28/76.

ahenginde, başka düşüncelerden ve gafletten uzak kalp huzuru meydana gelir. Kalp huzuru, aynı zamanda zihnin bir şeyi yapmaya kendisini hazırlamasıdır.⁴⁴⁹

Gazzâli, kalp huzurunun sebebinin himmet⁴⁵⁰, yönelme arzusu olduğunu zikreder. İnsanın kalbi neye himmet etmiş ise ona uyar. Kalp yaratılışı gereği ilgi duyduğu şeye bağlanır, tâbi olur, kendini ona hazırlar. Bir iş yaparken bağlandığından kopamaz. Kalbin mutlaka maksatları vardır, boşluk kabul etmez. Namaz kılan kulun kalbi namazda hazır değilse, ilgi alanı olan dünya meşgalelerine himmet etmiş demektir. Namazda kalp huzurunu sağlayabilmek için, himmeti namaza yöneltmek gerekir. Himmetin namaza dönmesi, müminin amacına ulaşmasının namaz kılmakla ve namazda tahakkuk edeceğini bilmesiyle mümkündür. Bu da ahiretin dünyadan çok daha hayırlı ve bakî/ kalıcı olduğuna inanmak ve tasdik etmekle gerçekleşir. Bu iman, dünyanın geçiciliğini, ahirete göre varlığının değerli olmadığını bildiren ilim ile birleşirse o kulun namazında huzur-i kalb hasıl olur.⁴⁵¹

3.4.2. Tefehhüm ve Sebepleri

Gazzâli'ye göre, tefehhüm mümin için kalb huzurundan sonra gelen makamdır. Namazda ne söylediğini anlamaktır. Kulun zihninin okuduklarının manalarını anlayamaya yönelmesi, odaklanmasıdır. Bu da namaz dışındaki düşüncelerden zihnin uzaklaşmasıyla olur. Zihin namazda kendisini meşgul eden, ilgi duyduğu şeylerden bağlantısını keserse, okuduklarını, söylediklerini anlamaya, kavramaya yönelir. Namazda Kur'ân ayetlerini, tesbihleri anlama ve idrak etme her kul için aynı değildir. Çünkü namazda müminin anladığı öyle latif manalar vardır ki namaz dışında bu anlamlar aklına bile gelmez. Namazın aklın ve dinin tasvip etmediği çirkinliklerden ve kötülüklerden uzaklaştırması da bu yönden izah edilir. Namazda zihnini, kalbini Allah'a himmet eden kulda birtakım manalar ve hususiyetler oluşur. İşte bu namaz

⁴⁴⁹ Gazzâli, İhyâ, Trc. Mustafa Çağrırcı, 1/226.

⁴⁵⁰ *Himmet; Sözlükte “meyil, arzu, istek, azim” mânasına gelen himmet kelimesi (çoğulu himem), “Kendini veya başkasını kemale erdirmek için kalbin bütün ruhanî güçleriyle Cenâb-ı Hakk'a yönelmesidir” şeklinde tarif edilmiştir.* Mehmet Demirci, *Himmet, DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 1998), 18/56-57.

⁴⁵¹ El-Mardinî Yusuf Sıdkî, *İhyâ Tercüme ve Şerhî*, Trc., 2/225.

kişiyi fenalıklardan korur. Böylece namazda oluşan hal, kulu namazın dışındaki zamana taşıyan köprü gibi düşünülebilir.⁴⁵²

Gazzâli tefekkürün sebebini şöyle zikreder; *kalb huzurundan sonra gelen tefekkür, istenilen manayı anlamak için kulun zihninin ve düşüncelerinin okuduğuna odaklanması ile oluşur. Bu da zihnin ve düşüncelerin himmetini/ilgisini namazda okuduklarını anlamayı arttırması, kulu meşgul edecek havâtırdan/ dış uyarıcılardan kurtulması ile mümkündür. Zihni bu etkiden kurtarmanın yolu da ilginin kaynağını yok etmekten geçer. Namazda kulun düşüncelerini namaz dışındaki ilgilere yönelten bağlardan kopmadıkça, tam tefekkür gerçekleşemez, uyarıcıların etkisi devam eder. İnsan tabiatı gereği çok sevdiği şeyi sürekli hatırlar, düşünür. Neticede zihin ve kalp bu düşünlerin etki alanına girer, kuşatılır. Namazda da bu tesir devam eder. Allah'dan başkasını gönlünde ve zihninde tutan kulun namazı da bu kuşatmadan kurtulamaz.*⁴⁵³

Namazda kalb huzurundan sonra oluşan tefekkürde, masiva denilen Allah'dan uzaklaştıran her türlü düşüncelerden uzak durulması şartı, kulun namaz dışındaki hayatında da geçer şart olmalıdır. İnsanın kalbini ve zihnini meşgul eden şeylerden namaz kılarken hemen sıyrılma ihtimali azdır. Burada kulun ilgilerini, yönlendiği şeyleri, tefekkür etmesi, farkına varması, yeteri kadar değerini bilmesi, dengede tutması da gerekmektedir. Mümin için namaz ibadeti bir hayat disiplini olarak değerlendirildiğinde, namazda elde edilen haller namaz dışına da yansiyacaktır.

Allah'ın rızası üzere bir hayat, Allah'ın emrettiği namazı doğru kılmakla bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Müminin namazındaki gayesi kalbi ve zihni manada huşû içinde Allah ile beraberliktir. Kul için bu hali sağlayan ve engel teşkil eden alâkalardan uzaklaşma eğitimi, bilinci zaruri olmaktadır. Namazın her rûknünde bu bilinçle davranan kulun, tedricen de olsa istenilen tekâmüle ulaşması ve kıldığı namazdan istifade etmesi hedeflenir.

3.4.3. Ta'zim ve Sebepleri

Ta'zim, kalb huzuru ve tefekkürden sonra gelen, kulun Rabbine saygı, hürmet, edeb halidir. Müminin kalbinin Allah'ın huzurunda olduğunu farkındalığı ve zihnin idraki

⁴⁵² El-Mardinî Yusuf Sıdkî, *İhyâ Tercüme ve Şerhî*, 2/228.

⁴⁵³ Mustafa Çağrı, *İhyâ, Muhtasar*, 1/226-227.

neticesinde oluşur. “*Ta’zim Allah’ın yüceliğini, azametini bilmek ve bu yücelik karşısında Allah’a boyun eğmektir.*”

Müminin uygulamasına göre, ta’zim hali değişir. Allah’ın emir ve yasaklarına karşı ta’zim vardır. Emir ve yasakları uygularken kulu tefrite (kulluğunda noksanlığa) sebep olacak ruhsatlardan uzak durması, aşırıya yönelten ifrattan (nefsini kibirlendirecek normalin üstü davranışlardan) da kaçınılması bir ta’zimdir. Allah’ın hükmünde herhangi bir hikmet aramamak da ta’zimdir. Her durumda Allah’dan razı olmak, O’nun müteâl oluşunu idrak etmek suretiyle Allah’a ta’zim de kalbleri Allah ile huzur bulmuş müminlerin özelliğidir.”⁴⁵⁴ Gazzâli ye göre, “*Emroluduğun gibi dosdoğru ol*”⁴⁵⁵ ayetinde buyrulduğu üzere kullukta istenilen ideal ölçü denge/ i’tidaldir, istikâmettir. Kulun Allah’a ibadetinde daim ve istikamet üzere bulunması da Allah’a ta’zimin ifadesidir.

Gazzâli, ta’zimin kalbe ait bir durum olduğunu ve iki ilim ile gerçekleştiğini ifade eder. Birinci ilim, müminin Allah Teâlâ’nın azametini, celalini bilmesidir. Bu bilgi kulun imanının esasıdır. Eğer Allah’ın azametini inanmıyorsa o kimse Allah’a gerekli saygıyı gösteremez, ta’zimde bulunamaz.

İkinci ilim de kulun Allah’ın ilahi yüceliği karşısında kendisini, zelil, âciz, hakir ve değersiz olduğunu bilmesidir. Müminin Allah’ın ilahi azametinin karşısında acizliğini fark etmesi de ancak Allah’ı bilmesi ile mümkündür. Allah’ı kalbi ile yakından tanıyan kul batîni/kalbi bilgiye erişir. Bu bilgi Allah’a layık olarak ta’zimi, saygıyı gerektirir. Mümindeki Allah’a itaat, boyun eğme, huşû, takva, teslimiyet hallerinin tezahürü ta’zim olarak ifade edilir.

Bu bilgiler dahilinde Allah’ın huzurunda olduğunun bilinci, tefekkür, Allah’a ta’zim, edep, hürmet ve huşû ile kılınan namaz, müminin ebedi felahına sebep teşkil eder.⁴⁵⁶

3.4.4. Heybet ve Sebepleri

Gazzâli, namazdaki heybet halinin ta’zimden sonra oluştuğunu ifade eder. Heybet, Allah’tan saygı ile korkmaktır. Heybetin esası ta’zimdir. Kulun Allah’ı bilmesi, Allah

⁴⁵⁴ Herevî, *Menâzli’s-sâirîn*, 52.

⁴⁵⁵ el-Hûd, 11/112, *Kur’ân Yolu Tefsiri*, DİB, C.3.

⁴⁵⁶ Bkz. Mü’minûn, 74/1-2

ile ünsiyeti neticesindeki endişesi olarak da tanımlanır. Allah'ın celâl tecellileri karşısında, müminin kendisini bilmesi, Allah'tan korkması, O'na karşı haya duymasıdır.⁴⁵⁷ *Heybet, Allah korkusunun, kulun kalbinde şiddetlenmesi olarak tanımlanır. Tasavvuf ıstılahında heybet, kabz ve havf hallerinden üstün bir derecedir.*⁴⁵⁸ Gazzâlî'ye göre havf/ korku, kişinin gelecekte istemediği herhangi bir şeyle karşılaşma endişesinden dolayı kalbinde oluşan üzüntüsüdür. Bu sebeple mümin için korku Allah'a yakınlaştıran ilim ve salih amellere sevk eden ilahi bir uyarıcıdır.⁴⁵⁹

Kulun, Allah Teâla'nın emir ve yasaklarına ehemmiyet vermesi sonucunda gelecekte emin olma gibi rehavetten kurtulmasıdır. Bu durum imanın alâmetine, doğruluğuna hüccettir. Allah'ın va'îdine inanan mümin günahını itiraf eder, ahiretini düşünür, korkar. Bu korku avamın korkusu olarak tanımlanır. Havas ehlinin korkusu ise daha yüksek derecede bir korkudur ki, rahatlık, taşkınlık ve edepsizlikten alıkoyan bir hal olan, havf halinin üzerinde ki heybettir.⁴⁶⁰ *Salikin Allah'tan son derece korkması, Allah'ın azâmeti karşısında dehşete kapılması, Allah'a hürmetkâr davranması sonucu kendi benliğinden vazgeçmesi*⁴⁶¹ olarak da tanımlanan heybet, kulun Rabbine karşı yaptığı kulluğundaki bilincinin gereğidir.

Gazzâliye göre heybet, zarar veren bir mahluktan korkmak değildir. Böyle bir korku sadece insanın kendisine zarar verene karşı tepkisidir. Muazzam bir sultandan, yüce bir kudretten korkmak ise mehabettir. İçinde saygı olan bir korkudur. *Allah'a karşı heybet öyle bir korkudur ki, iclâlden sâdır olur.*⁴⁶² Allah'ın en yüce celâl sıfatının tecellisi karşısında kulun heybet halini almasıdır. Bu hal, saygıya, ta'zime layık, ilahi bir güce karşı korkuyu ifade eder. Heybet halindeki kul, kendini bilir, Allah'ın karşısında acizliğinin farkına varır. Allah'dan layıkıyla korkar, ibadetlerini bilhassa

⁴⁵⁷ Semih Ceyhan, “Üns” DİA (İstanbul: TDV Yay., 2012), 42/348-3349.

⁴⁵⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, Trc. 154.

⁴⁵⁹ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn Tercümesi*, Trc. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul. Erkam Yay.,2016), 7/475.

⁴⁶⁰ Herevî, *Menâzli's-sâirîn*, 17.

⁴⁶¹ Uludağ, Süleyman, “Üns”, DİA, (İstanbul: TDV Yay., 2012), 42/34349

⁴⁶² El-Mardinî Yusuf Sıdkî, *İhyâ Tercüme ve Şerhî*, 2/226.

namaz ibadetini takva hassasiyetiyle yerine getirir. Bu durum kulun Allah'ı bilmesine vesile olur.

Gazzâli, kulda heybetin oluşma sebebini bu bilgi ile açıklamaktadır. Allah'ı bilen kişi, O'nun İlahi kudretini, hükümdarlığını, istediğini istediği şekilde hiç yorulmadan yapabilme gücüne sahip olduğunu, geçmiş ve gelecekte yaratacağı varlıkları yok etse dahi mülkünden hiçbir şeyin eksilmeyeceğini, kendisi üzerindeki ilahi iradenin etkisini bilmesiyle heybet husûle gelir. Bu bilginin artmasıyla heybet hali de artar.

Kulun namaz esnasında kalbinin Allah ile beraber olduğunun bir delili de Allah'ı tanınması neticesinde büyük bir saygı ile, takva haliyle hissettiği heybettir. Allah'ı bilen arif kullar için namazdaki hedef olan Allah'ı müşahede ve kalb huzurunun dengesi de heybet ile sağlanmaktadır.

3.4.5. Recâ ve Sebepleri

*Recâ, gelecekte meydana gelecek istenilen herhangi bir şeye karşı kalbin duyduğu ilgi ve sevinçtir. Kalbin hayatı recâ ile mümkündür. Kulun ahirette nail olacağı nimetlere ümit bağlamasıdır. Recânın alâmeti, doğru itaat, güzel ve salih ameldir.*⁴⁶³ Müminin, ihsanı, cömertliği sonsuz olan yüce Rabbine güvenmesidir, ümit var olmasıdır. Kulun günahı, kusuru sebebiyle, Allah'tan korkarken, kıldığı namazın sevabını umarak, affedileceğine inanmasıdır. Salih amellerde bulunan kimsenin Allah'tan sevap beklemesi, kötü amellerden sonra pişmanlık duyan kimsenin de Allah'ın affına sığınması, recânın makbul olan iki durumudur.

Gazzâli recânın sebebini şöyle ifade etmektedir; bir hükümdardan korkan kimse ondan herhangi bir ihsan, mükâfat beklemez, iyilik ümit etmez. Mümin ise hem Allah'dan korkar hem de aziz ve celil olan Allah'ın vadinin hak olduğundan emindir. Allah'ın rahmetinin, lütuf ve kereminin genişliğine Allah'ın vadinde sadık olacağına inanan kul, kıldığı namazın sevabının ahirette verileceğini bilir.

Allah'a iman gereği olan ahirete iman mümine gelecek ile ilgili bilgi vermektedir. Allah'ın dünyadaki merhametinin ahirette devam edeceği bilgisi, kulun recâ/ ümit var olmasını bir anlamda zorunlu kılar. Allah'a kulluğunun en belirgin göstergesi olan namaz ibadetinde sebatı, gayreti de recâ sebebiyledir. Kıldığı namazın dünyada

⁴⁶³ Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, Trc. Süleyman Uludağ, 10. bs. (İstanbul: Dergâh Yay., 2019), 222.

kendisini aklının ve dininin kabul etmediği her türlü kötülüklerden koruduğunu bilen mümin, aynı zamanda ibadetinin sevabını da ümit etmektedir.⁴⁶⁴

3.4.6. Haya ve Sebepleri

Gazzâli'ye göre kulun haya içerisinde bulunması, çok farklı ve üstün bir niteliktir. Müminin Allah'a karşı utanması, mahcubiyeti, kendisinin kusurlarını, günahlarını, acizliğini, yetersizliğini bilmesinin sonucudur. Allah'a ibadet eden kulun hayası, ibadetlerindeki kusurlarını, yanlışlarını fark etmesi ve idrak etmesidir. Aziz ve Celil, ikram sahibi Rabbinin büyüklüğüne layık olarak, hakkıyla ibadet edemediğini düşünmesidir. Bu tefekkür hali, müminin kendisini tanımasına ve neticede Rabbinin de tanımasına vesile olur. Gazzâli, mümindeki haya halinin daima kendi noksanlarının farkına varmasıyla oluştuğunu ifade eder. Şöyle ki, bir kimse yanlış davranışta bulunmadığını düşündüğü dünyevi olaylarda, ta'zim, havf ve recâ halinde olabilir. Fakat bu durum haya etmesini gerekli kılmaz.

Haya, içinde sevgi bulunan ta'zimden doğar. Mümin, "*Allah'ın her şeyi gördüğünü*"⁴⁶⁵ bildiren ayetin muhtevasını tefekkür edince, Rabbinin kendisine baktığını bilir. Kulluğundaki kusurlarının farkına varır, günahlarını çirkinliğini görür, ihlasının azlığını anlar, zorluklara tahammül eder, hayatındaki şikayetlerden vazgeçer, Allah'tan haya eder.⁴⁶⁶

Kişinin noksanlarını bilmesi, Allah'ın azametini layık ibadet edemediği bilgisine sebep oluşturur. Namaz ibadetinde "*Secde et ve yaklaş!*"⁴⁶⁷ ayetini düşünen kul, yaklaştığı Allah'ı tanıdıkça, acizliğini fark eder. Dünyadaki geçici heveslerini anlar. Allah'ın yüceliği karşısında daha çok vazifesinin olduğunu idrak eder. Allah'ın her şeyi, gönlündeki gizli duygularını da bildiğine yakinen inanan kulda, Allah'a karşı haya duygusu hasıl olur.

Mümin, Allah Teâla'nın ilahi kudretinin karşısında kulluğundaki yetersizliğini bilince, Resûlullah (sav) 'in duası ile secdesinde Rabbinin iltica eder. "*Allah'ım! Gazabından*

⁴⁶⁴ Mustafa Çağrı, İhyâ, Muhtasar İhyâ Ulûmi'd-dîn 1/227.

⁴⁶⁵ el-Alâk,96/14, *Kur'ân Yolu Tefsiri*, DİB (İstanbul: TDV Yay., 2006-2009).

⁴⁶⁶ Herevî, Menâzli's-sâirîn, 35.

⁴⁶⁷ el-Alâk, 96/19, *Kur'ân Yolu Tefsiri*.

rızana, cezandan affına sığınırım. Senden sana sığınırım. Sana tüm övgüleri saysam yine de bitiremem. Sen kendini nasıl övdüysen öylesin."⁴⁶⁸ Kişinin bu duanın muhtevasına girebilmesi de ancak Allah'ı tanınması, benliğinin farkına varması, noksanlığını anlamasıyla mümkündür. Aksi halde bu durumu idrak etmeyen, Allah'ın sonsuz yüceliğini hiç düşünmeyen kimse, nâkıs varlığını kâmil zanneder, aldanır, hakikatten uzaklaşır. Kul kendi bünyesinin acziyetini, yanlışlara temayülünü, ancak bütün noksanlardan münezzehe olan Allah'a kulluk borcunu eda ederken anlayabilir. Rabbine secde ederken, haya halinde hiçliğini ve kendi varlığında hiçbir tasarrufunun olmadığını tefekkür eder. Secde halinde hissedilen hiçlik, kulun asıl varlığının bir adımı olarak düşünülebilir.

Gazzâli, namaz ibadetine batınî / iç anlam veren, kalp huzuru, tefekkür, ta'zim, heybet, recâ, haya, gibi sıfatları izah ettikten sonra, bu sıfatları kazanmanın çaresinin, bu sıfatların oluşumunu sağlayan sebepleri hazırlamak olduğunu izah etmiştir. Sebepler iyi anlaşılır, bilinirse ilacı, çaresi bulunmuş sayılır.⁴⁶⁹

Sebeplerin ve çarelerin rabıtası (birbirine bağlayan unsur) öncelikle imandır ve yakînen (şüphe etmeksizin) bu bilgileri kabul etmektir. Kalpten şüphenin atılması, marifetin (verilen bilgilerin) kalbi kuşatması neticesinde, namazda huşû oluşur. Kalpte huşûun vuku bulması, yakînin ölçüsüne bağlıdır. Gazzâli bu ifadelerini Hz. Aîşe'nin şu rivâyeti ile desteklemiştir. "*Genellikle Resûlullah (sav) bizimle konuşur, biz de onunla konuşurduk; fakat namaz vakti gelip te namaza durduğunda sanki o bizi tanımıyor, biz de onu tanıyamıyormuş gibi bir hâli olurdu.*"⁴⁷⁰

Kulun Allah' zikri esansında huşû halinde olmasının önemi şu rivayetle izah edilmiştir. "*Allah Teâla, Musa (as)' vahiy ederek; "Ya Musa! Beni andığın vakit vücudun titresin, huşû ve itminan içinde bulun. Beni anarken, dilin kalbinin arkasında bulunsun (yani düşünerek zikreyle). Münâcat için huzuruma geldiğin zaman, âciz bir kulun efendisinin huzurunda durduğu gibi dur, çarpan bir kalb ve doğru konuşan bir lisan ile bana yalvar"*.⁴⁷¹ Diğer rivayette de, kul Allah'ı zikredince, Allah'ın kulunu

⁴⁶⁸ Müslim, Salât, 222, *Hadislerle İslâm, DİB*, (İstanbul: TDV Yay., 2009), 1/161.

⁴⁶⁹ El-Mardinî Yusuf Sıdkî, *İhyâ Tercüme ve Şerhî*, 2/230.

⁴⁷⁰ Mustafa Çağrııcı, *İhyâ, Muhtasar İhyâu Ulûmi 'd-dîn* 1/228.

⁴⁷¹ A.g.e. 229.

rahmetle zikrettiği, asî kulların zikrinde ise rahmetten uzak oldukları ifade edilir”.⁴⁷² Gazzâli, bazı kimselerin namazdaki kalp huzurundan gafil olduklarını, bazı müminlerin ise namaz esnasında mutlaka huzur-i kalb içinde bulduklarını anlatır. Tabînin büyüklerinden Müslim b. Yesâr’ın namaz kılarken öyle bir huzur içinde bulunduğu, mescidin duvarı yıkıldığı halde etrafında olup bitenleri hiç duymadığı ve yanında kimlerin olduğunu fark etmediği rivayetini verir.⁴⁷³ Huşû üzere namaz kılan müminin vücudunun titremesi, kalp atışlarının dışarıdan duyulması gibi durumların şaşılacak şey olmadığını, bu hali aklın ve mantığın kabul ettiğini ifade eder. Misal olarak, yüksek makamdaki birinin huzuruna giren kimse heyecanından dolayı, vücudu titreyebilir, kalp atışları artar ve sadece kendi maksadıyla ilgilendiği için etrafındakileri fark etmeyebilir.

Allah’ın huzurunda bulunan kul da kalbindeki, haşyeti, korkusu, saygısı nispetinde amelinden ecir alır ve kıyamette bu hal üzere haşrolur. Zira “herkes yaşadığı hal üzere ölür ve öldüğü üzere dirilir”. Ahirette müminin vücudu yaşadığı ruhani duruma göre şekillenir.⁴⁷⁴ “*Kalb-i selim ile Allah’a kavuşanların kurtulacağı*”⁴⁷⁵ da ayetle sabittir.

⁴⁷² El-Mardinî Yusuf Sıdkî, *İhyâ Tercüme ve Şerhî*, 2/231.

⁴⁷³ Ebu Nuaym, *Hilyetü’l Evliya*, 2/109

⁴⁷⁴ El-Mardinî Yusuf Sıdkî, *İhyâ Tercüme ve Şerhî*, c.2, s.233, 2016

⁴⁷⁵ *Şirk ve şüpheden arınmış, iman esaslarına samimiyetle inanmış, manen sağlıklı, kötülüklerden korunmuş, sünnete gönülden bağlı, bi’datlardan uzak duran, mal ve evlat sahibi olduğu için şımarmayan bir kalp. Râzî’ye göre bu konudaki görüşlerin en doğrusu, kalb-i selimi, “cehaletten ve kötü huylardan arınmış kalptir” diye tanımlayan görüştür.* Kur’ân Yolu Tefsiri, C.4 (TDV Yay., 2006-2009), el- Şu’âra, 26/89

Kalb-i selim, Allah'a teslim olup selâmet bulmuş olan hastaliksız kalptir. Böylece kalp güven içinde ve kaygılardan arınmış, kurtuluşa ve doyuma ulaşmış olur. Allah Resûlü böyle bir kalp için gece namazından sonra, “Allah'ım! Senin katından öyle bir rahmet istiyorum ki o rahmet vasıtasıyla kalbimi doğru yoluna ilet.” şeklinde niyazda bulunmuş, Hz. Âişe'nin bildirdiğine göre uykudan uyanırken ettiği duasında ise Allah'tan hidayete erdirdikten sonra kalbini sapturmamasını istemiştir. Hadislerle İslam, *DİB* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 3/67.

3.5. Kalp Huzûrunu Sağlayan Zahîri ve Bâtîni Sebepler ve Çareleri

Huzur-i kalbe faydalı olan çarenin başında elbette, kulun Zât-ı Zü'1 Celâl Allah Teâla'ya saygı göstermesi, O'ndan korkması, kereminden ümit vâir olması, kendi kusurlarından dolayı haya duyması gelmektedir. İmân ile şerefleşmiş mümin, bu hallerden tamamen geri duramaz. Bu ahvâlin şiddeti de ancak yâkin ile mümkündür. Müminin şeksiz şüphesiz kesin imanı ne kadar ise, Allah'a kulluk şuuru gösteren bu haller o miktarda artar.

Gazzâlî, kulu namaz esnasında ta'zim, havf, recâ, haya ahvalinden uzaklaştıran sebepleri dört kısımda inceler.

- a- Musallinin düşüncelerinin namazdan uzaklaşması ve tamamen kopması
- b- Fikirlerin, zihnin dağılması başka tarafa yönelmesi
- c- Kalbin Allah'a ibadetten, münâcattan, yakarıştan gafil kalması
- d- Zihne doğan iç ve dış havâtırlar ⁴⁷⁶/uyarıcılar, ilgilerin etkisiyle müminin namazda bulunduğunu unutması ve ibadet bilincini kaybetmesidir.

Namazda kalp huzurunu sağlamanın, kalbi ibadete odaklamanın çaresi, bu ilgileri, kalbe ve zihne gelen her türlü namaz dışı havâtırları tamamen söküp atmaktır. Zira istenmeyen herhangi bir şeyi ortadan kaldırmak, ancak o şeyi oluşturan sebeplerden kurtulmak ile mümkündür. Bunun için bu sebepleri doğru tespit etmek, bilmek gerekir.

3.5.1. Zahîri / Dış Sebepler ve Çareleri

Namazda dışarıdan gelen tesirlerin başında kişinin gördüğü ve duyduğu şeyler gelir. Bu sebepler namaz kılan kulun ilgisini/himmetini hızlıca kendi taraflarına çeker, kul o tarafa yönelir, takılıp kalır, iradesizce etki alanına girer. Sonra o kişi gördüğünü, duyduğunu düşünür. Düşünmenin bir sebebi de görmektir. Düşüncelere yenileri eklenerek, silsile halinde fikirler çoğalır, musalliyi kuşatır. Ancak ibadetteki niyeti, iradesi sağlam olan, himmeti namazda kuvvetli olan mümini dış uyarıcılar meşgul edemez. Lakin tersi olarak, namazdaki bilinci zayıf olan, henüz kalp huzurunu tatmamış kimseler bu sebepler alanına girer ve düşünceleri dağılır.

⁴⁷⁶ *İnsanın iradesi dışında zihnine gelen veya kalbde hissedilen duygu ve düşünceler anlamında bir terim. Süleyman Uludağ, Havâtır, DİA (İstanbul: TDV Yay., 1997), 16/526.*

Bu sebeplerden kurtulmanın ilacı, çaresi, gözü secdeye teksif etmek, harici şeylere gözü kapamaktır. Ayrıca karanlık yerde namaz kılmak, gözüne çarpabilecek şeyleri önceden kaldırmak, dış uyarıcılara karşı duvara yakın durmak gibi çareler ile huzur-i kalpten alıkoyan sebeplerden kurtulmak mümkün olabilir.

Namaz kulun sadece Allah'ın huzurunda, O'na yakınlaşmayı hedeflediği ibadettir. Huşû ve ihlasın esas olduğu namazda başka şeylere yönelmek namazın sıhhatini olumsuz etkiler. Nitekim Resûlullah (sav), *“Kul namazında etrafı ile ilgilenmediği sürece, Allah kuluna yönelir. Kul namazında etrafıyla ilgilenmeye başladığında, Allah da ondan yüz çevirir.”*⁴⁷⁷ buyurmaktadır.

3.5.2. Bâtınî / İç Sebepler ve Çareleri

Havâtırın bâtını sebebi, zahîri sebebinden daha fazla etkilidir ve uzaklaşmak için eğitim gereklidir. Kişinin ilgisi, himmeti, fikirleri dünya vadilerinde çeşitli yönlerde doğru dağılmış ise, o kişinin düşüncesinin tek bir hedefe yani sadece namaza yoğunlaşması çok zordur. Bir yandan diğer bir yana dağılmış olan zihni ve kalbi toparlamak için yalnız gözleri kapatmak kâfi gelmez, fayda vermez. Çünkü önceden kalbine düşen şeyler zihnini kuşatmış durumdadır. O halde mümini namazında işgal eden bu sebebin çaresi, gönlünü ve zihnini okuduğu Kur'an'ı anlamaya zorlamak, namaz esnasında başka şeylerle meşgul olmasına fırsat vermemek ve ilgisini namaza bağlamaya çalışmaktır. Bunun için kişinin namazdaki iftitah tekbirinden önce niçin namaz kıldığını, kimin huzuruna çıkacağını, ahireti, kıldığı namazdan nasıl ve ne kadar nasipleneceğini düşünmesi gerekir. Böylece kalp huzurunu önleyen meşguliyetlerden uzaklaşma gayretinde olarak kendi nefesine de yardım etmelidir.⁴⁷⁸

Mümin için namazda kalp huzuruna engel olan şeyleri belirlemek ve bunlardan tamamen uzaklaşmak zaruridir. Bunun için kulun nelere ihtiyacı olduğunu doğru tesbit etmesi gerekir. Nefsinin temayülü, ihtiyaç gördükleri şeyler o kişiyi Allah'a kulluğunun en önemli göstergesi olan namaz ibadetindeki huşûa engel oluyorsa, bu durumun dinine ters ve şeytandan olduğunu anlamalıdır. Kalp huzuruna mâni olan bu

⁴⁷⁷ Ebu Dâvut, Salât, 160,161, *Hadislerle İslâm, DİB* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 2/165.

⁴⁷⁸ Mustafa Çağrı, *İhyâ, Muhtasar İhyâ Ulûmi'd-dîn Tercümesi.*, 1/229-230.

tür sebeplerin çaresi, baştan itibaren bunları kalpten, zihinden, gerekirse elinden çıkarmak suretiyle kurtulmaktır.

Rivayete göre, Ebu Talha El- Ensari (v.34/655) hurma bahçesinde namaz kılariken, orada daldan dala konan kuş dikkatini çekmiş ve kaç rekât namaz kıldığını şaşırmişti. Resûlullah (sav)'e giderek durumu anlatmış ve bahçesini sadaka olarak infak etmiştir.

Gazzâli'ye göre, kalb huzurunu bozan, fayda vermeyen düşünce hastalığı ancak bu şekilde kökten tedavi edilebilir. Bütün bu tedavi metodu, kalbe tam nüfus etmemiş etkiler için geçerlidir. Kalbde kökleşmiş, duygu ve düşüncelere tesir edemez. Bilakis namaz ibadetini bütünüyle işgal eder. Bu durum, bir ağacın dallarına kuşların toplanması gibi, nefsin heva-heves ağacının dalları çoğalınca, her türlü duygu ve düşüncelerin bu dallarda toplanmasına benzer. Böyle bir yoğunluktan uzak kalmak, huzur bulmak, gereksiz temayüllerden kurtulmak için azami gayret gerekir. Nefsin çok sayıdaki hevâ-heveslerinden tam olarak korunabilen kimselerin sayısı ise çok azdır.

Gazâli'ye göre, zihni ve kalbi meşgul eden bütün ilgileri içinde toplayan asıl sebep, insanın tabiatında var olan dünya tutkusu, dünya sevgisidir. Bütün günah ve hataların başı, noksanların kökü, fesadın, kötülüklerin esası bu dünya sevgisidir. Halbuki, insanın ahiret yolculuğunda belli bir vakit istifade etmesi için verilen dünya menfaati, kulu gayesinden uzaklaşır ve istila ederse, ibadet etse dahi istenilen faydayı sağlayamaz. Kişinin zihni ve gönlü dünya ile meşgul iken namazda Allah ile münâcat mümkün olmaz, ibadetin verdiği huzur bulunamaz.

İnsanın himmeti-ilgisi gözünün, gönlünün odaklandığı yerdedir. Ne ile mutlu oluyorsa onunla meşgul olur. Kul dünya tutkusunun işgali altında iken, Allah ile olmanın, Allah'a ibadet etmenin zevkini bilemez. Müminin iç dünyasındaki temâyülünü, ilgilendiği noktaları bilip, bunların ahireti için tehlike arz ettiğini fark etmesi ve kurtuluş yolunu araması gerekir. Nefsiyle mücadele etmeli, zihnini ve kalbini namaza odaklamaya çalışmalı, meşgul olduğu sebepleri azaltmaya gayret etmelidir. Ancak bu sürekli alınması lazım olan acı bir ilaçtır ve kimse bu ilacı sevmez. İlaç alınmaz ise hastalık giderek derinleşir, tedavisi zorlaşır. Bu havâtır hastalığı, kulun huzur-i kalp ile iki rekât namaz kılmasına engel olur. Mümin nefsinin halini doğru tahlil etmeli, namaz sırasındaki vesveseleri azaltmanın gayretinde olmalı ki ibadetinin bir kısmından istifade etmelidir. Salih amellerde bulunarak, kötü amellerin bertaraf

edilmesine çalışmalıdır. Dolayısıyla; yanlış, bozulmuş, noksan olan davranışların düzelme, tamir olma, kâmil seviyeye ulaştırma eğitiminin önemi ortaya çıkar.

Gazzâli, dünya ilgisi ile ahiret ilgisinin bir gönülde toplanmasını şuna benzetir: sirke dolu bir kaba devamlı su dökülürse, sirke azalır, su artar. İşte dünya ve ahiret ilgileri bir gönülde eşit miktarda toplanamaz, biri artarken diğeri azalır.⁴⁷⁹ İnsan iman ettiği şeye göre iradesini yönlendirebilir. Allah'ın azâmetine layık, doğru bir şekilde ibadet etmenin şartına kesin olarak inanan mümin, düşüncelerini, himmetini, yöneliş ve davranışlarını Allah'ın kendisinden istediği kulluğa doğru yoğunlaştırır. İbadetlerindeki, bilhassa namazdaki hedeflerinden alıkoyan her türlü enfûsi ve afâki /iç ve dış sebepleri öncelikle tespit eder, sonra da onlardan uzaklaşmak ister ve çare arar.

Mümin için, Gazzâli'nin bildirdiği üzere çare, dünyanın ve ahiret dengesinin doğru anlaşılması ile mümkündür. Kişi bu dengeyi doğru idrak ettiği sürece ihtiyaçlarını bilir ve himmetini doğru tarafa yönlendirir. Kul dünyada yükümlü olduğu namaz ibadetinin, ahirette kurtuluş reçetesi olması için, hayat kasesine lüzumlu olanları bilir ve alır, fayda vermeyenleri de atar.

Ahiret hayatının ebedi/sonsuz, dünya hayatının ise belli bir süreli/ fani olduğuna inanan ve bilen kimse, iradesini, ilgilerini, istek ve tercihlerini bu denge üzere değerlendirir. Nitekim Allah Teâla, "*kim ahiret kazancını isterse, onun bu kazancını arttırırız; kim dünya kazancını tercih ederse ona da bundan veririz; yalnız, onun ahiretten hiçbir nasibi olmaz*"⁴⁸⁰ buyurmuştur.

3.6. Namazın Şartlarında Kalp Huzurunun Sağlanması

Gazzâli'ye göre; ahiret yolcusu olduğunu bilen, ahirette selamet isteyen müminin, namazın şartlarında ve rükünlerinde kalp huzurunu nasıl sağlanacağını öğrenmesi gerekir. Mümin, ilahi davet olan ezanın sesini duyunca, kıyamet gününün dehşetli çağrısını düşünmelidir. Derhal ezanın çağrısına icâbet etmeli, zahir ve bâtın hazırlığını yapmalıdır. Allah'a kulluk davetine hemen koşanların, kıyamette ilahi lütuflara, sevinçlere davet edileceğine iman eden kul, kalbini ihlasla tahlil etmeli, iç dünyasını tefekkür etmeli ve ruhunu tanımalıdır. Ezanı duyduğu vakit gönlünde bir sevinç, huzur,

⁴⁷⁹ El-Mardinî Yusuf Sıdkî, *İhyâ Tercüme ve Şerhî*, 2/228-241.

⁴⁸⁰ el-Şûrâ,42/20, *Kur'ân Yolu Tefsiri, DİB*, C.4 (İstanbul. TDV Yay., 2006-2009).

Allah'a yaklaşma heyecanı hissediyorsa, kıyamet günü de kurtuluş müjdesi duyacağına işarettir. Mümin, dünya meşgalesi içinde, dünyaya geliş sebebini unuttuğu, çeşitli yönlere savrulduğu vakit, ezan ile gelen hatırlatmanın ebedi felahına vesile olacağını unutmamalıdır. Resûlullah (sav)'in ezan ve namazı kastederek, “*onunla bizi ferahlat ya Bilal*” buyruğu, namazda kavuştuğu, huzuru, felahı, sevinci ifade eder. Hz. Peygamber (sav) “... *gözümün nuru namazda kılındı*” hadisi ile Allah'a münâcat, murakabe, muhabbetindeki iştiyakını bildirmiştir. Göz nuru bir namaz ki, kalbin marifet hazineleri ile dolu olduğu, Allah'a muhabbet ve kavuşma iştiyakı içinde, ezan sesi ile dünyevi meşguliyetlerini bırakıp, ferahlayan, ilahi huzurda Rabbine vuslatın sürurunu yaşatacak nitelikte dünya ve ukbâsını aydınlatacak bir vuslattır.⁴⁸¹

Namazın şartlarından olan tahâret, sözlük anlamı olarak, temizlenmek, arınmak; terim manasıyla da maddi ve manevi kirleri gidermek demektir. İsim olarak temizlik manasına gelir.⁴⁸² Tahâret, cismin (bedenin) temizliği ve nefsin (kalbin) temizliği olmak üzere iki şekilde izah edilir. Bedendeki temizlik şartları sağlanmadan namaz geçerli olmadığı gibi, kalbdeki temizlik olmadan da Allah'a kurbiyyet⁴⁸³ makamında huşû ile bir ibadet yapılamaz. Namaz için abdest alınan suyun saf, katıksız temiz olması fikh-ı zahir kuralı iken, namaz kılan kulun kalbinde saf bir tevhid akidesinin bulunması da fikh-ı batın kuralıdır.

Kul abdest azâlarının her birini temizlerken, kalbini de Allah'dan uzaklaştıran her türlü masivâdan temizlemesi gerektiğini düşünür. İslam şeriatinin zahiri olan emirlerinin hepsi bâtına raptedilmiştir. Nitekim, iman dil ile ikrar ve kalb ile tasdiktir. İbadetlerdeki itina, kalbin itaâtteki durumuna bağlıdır. Azâların huşû halinde olduğu bir namaz, kalbin huşûuna doğrudan bağlıdır. Temizliğin hakikati de zahirdeki ibadet adabına riayet etmek ile beraber kalbin dünya hallerinden tahliyesi ile mümkündür.⁴⁸⁴

⁴⁸¹ Veysel Akkaya, “Sûfîlerin ‘Gözümün Nûru Namazda Kılındı Hadisindeki Kurretu Ayn’a Bakışı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.13, S.26, (2014): 63-82.

⁴⁸² Salim Öğüt, *Tahâret, DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2010), 39/382-385.

⁴⁸³ *Hakka yakın olma anlamında bir tasavvuf terimi. Kalbde Allah'dan başkasıyla İlgiyi kesmek, sadece Allah'ın huzurunda bulunduğunu idrak etme.* Süleyman Ateş, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2002), 26/342-433.

⁴⁸⁴ Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, 354-355.

Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sallallahu aleyhi vesellem) şöyle buyurmuştur; '*Müslüman bir kul abdest alır da yüzünü yıkarsa, gözleriyle baktığı her günah suyla veya suyun son damlasıyla yüzünden çıkar, gider. Ellerini yıkadığı zaman, elleriyle işlediği her günah suyla veya suyun son damlasıyla beraber ellerinden çıkar, gider. Ayaklarını yıkadığı zaman, yürüyerek işlediği her günah suyla veya suyun son damlasıyla çıkar, gider. Sonunda o kul günahlardan arınmış olur*'.⁴⁸⁵ Böylece kul, maddi ve manevi bir temizlik ile namaz ibadetinde kalb huzurunun şartlarını hazırlamaktadır.

Kur'ân'daki ayetlerde de tahâret kelimesine iki anlam yüklenmiştir. Allah'a ibadet için bedendeki kirlerden arınmanın şartı ile beraber günah kirlerinden temizlenmenin gereği de bildirilmiştir. Nitekim "...Allah temizlenenleri sever"⁴⁸⁶ ayeti, kul için günahlardan arınmayı ve iyiliğe doğru yönelişi belirtir. Bu durumda müminin bedenini temizliği yanında, davranışlarına akseden kalp temizliğinin önemi vurgulanır.

Allah Teâla; "*Elbiseni temizle*"⁴⁸⁷ ayetinde kuluna maddi olarak giysini temizlenip necasetten arınmasını ve manevi olarak da nefsinin her türlü günahlardan, kötülüklerden, yanlışlardan uzaklaşmasını emretmektedir. Böylece, Hz. Peygamber (sav)'in şahsında bütün müminlere maddi ve manevi temizlik şartı getirilmiştir.⁴⁸⁸Nitekim Hz. Peygamberimiz (sallallahu aleyhi vesellem) "*Cennetin anahtarı namaz, namazın anahtarı ise abdesttir*"⁴⁸⁹ buyurmuştur. Müminin ahiretteki kurtuluşunun, beden ve kalp temizliğinin ardından, yüzünü ve gönlünü Allah'a yönelterek namaz kılması ile mümkün olacağı anlaşılmaktadır.⁴⁹⁰

Gazzâlî'ye göre kul, namazın temizlik şartlarını uygularken, tıpkı namaz esnasında olduğu gibi temizlendiği vakit, bütün bunların örttüğü, varlığının esası, zatı olan kalbini temizlemekten gafil olamaz. Geçmişteki günah, hata, kusurlardan pişman olup, tevbe ve nedamet ile bir daha yapmamak üzere kesin kararlı olarak, kalbini her türlü

⁴⁸⁵ Müslim, Tahâret, 32; Tirmizî, Tahâret,1, *Hadislerle İslam*, 2/115.

⁴⁸⁶ el- Tevbe, 9/108, *Kur'ân Yolu Tefsiri, DİB, C.3*.

⁴⁸⁷ el-Müddessir 74/4, A.g.e.

⁴⁸⁸ A.g.e. 5/494-495.

⁴⁸⁹ Tirmizî, Tahâret, 1, İbn Hanbel, 3, *Hadislerle İslam, DİB, 2/113*.

⁴⁹⁰ *Hadislerle İslâm, 2/113*.

yanlışlardan tahliye etmeye çalışır. Böylece, temizliği en ziyade gerekli ve Rabbinin nazârgâhı olan gönlünü namaz ibadetiyle Allah'tan başka her şeyden arındırmayı hedefler.

Namazın şartlarından olan setr-i avret, bedendeki ayıpların örtülmesi, insanlardan gizlenmesidir. Oysa ki insanların görebildiği bedenin dış kısmıdır, bunu saklamak mümkündür. Lakin bedenin içinde sadece Allah'ın bildiği çeşitli kusurlar, günahlar, yanlış düşünce ve duygular vardır ki bunları Allah'tan gizlemek imkansızdır. Zahirdeki ayıpları örtmeye çalışırken asıl bâtındaki ayıpları fark edip, bunları da tevbe, pişmanlık, nedamet, haya, havf ile bertaraf etmek gerekir. Yanlışlarını düşünen kulda, Allah korkusu ve Allah'a karşı haya kuvveleri ortaya çıkar. Bu durumda nefsinin zelil olduğunu, kalbinin kusurlar altında ezildiğini bilerek Rabbinin huzurunda başı eğik, mahcup durur.

Allah Teâla; “*De ki İçinizdekileri gizleseniz de açığa vursanız da Allah onu bilir...*”⁴⁹¹ ayeti ile, kâinatta oluşan her hadisenin, insanın yaptıkları ve henüz harekete geçmemiş olan duygu ve düşüncelerinin asla Yüce Zatından gizli kalmayacağını buyurmaktadır.

Müminin namaz kılmaya başlarken öncelikle yüzünü bütün yönlerden çevirip, Kâbe'ye doğru çevirmesi şarttır. Buradaki asıl yöneliş, kulun bedeni ile beraber kalbinin de Allah'a yönelmesiyle tamamlanır. Zahirde gerekli olan bu dönüşten maksad, kalbin masivadan sıyrılarak Allah'ın emir ve yasaklarına ittiba etmesidir. Namaz için zorunlu olarak Kibleye yönelme, kulun kalbinde derin hisler oluşması ve kalbin isyanını namaz süresinde de olsa önlemek içindir. Zira kendi süfli iradesine bırakılan azâlar, her türlü azgınlık, taşkınlık yapmaya meyilli olduklarından, kalbi de Allah'tan uzaklaştırırlar.

Serbest hareketin aksine vücudun bir tarafa doğru yönelmesi, bilinçsiz de olsa kalbi kısmen aynı yöne yönlendirebilir. Bu sebepten Allah'a kulluğun en belirgin göstergesi olan namaz ibadetindeki esas, bedenin Beytullah'a yönelmesi ile bedenin merkezi olan kalbin de Kâbe'nin sahibi olan Allah Teâla'ya yönelmesidir. Ancak bu şekilde mecburi bir dönüş hareketi, namazda hedeflenen Allah ile kalb huzurunu sağlayabilir.⁴⁹²

⁴⁹¹ el-Âl-i İmrân 3,29, *Kur'ân Yolu Tefsiri, DİB, C.1.*

⁴⁹² El-Mardinî Yusuf Sıdkî, *İhyâ Tercüme ve Şerhî, Trc., 2/244.*

Nitekim Allah Resûlu (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurmuştur; “*Kul namaza kalktığı vakit, yüzünü kibleye çevirdiği gibi, kalbini de Allah’a çevirirse, yeni doğmuş gibi, günahsız olarak namazdan çıkar.*”⁴⁹³

Gazzâli’ye göre kibleye yönelmiş musalli için kıyam; kişinin bedeninin ve kalbinin dengeli biçimde, Allah’ın huzurunda, namaz için saygı ve hürmetle ayakta durmasıdır. Kul, vücudunun en şerefli organı olan başını ilahi huzurda mütevazi olarak eğmelidir. Bu duruş, kalbinin de kibirden uzak, tevâzu ile Allah’ın huzurunda olduğuna delil teşkil eder. Namazdaki kıyam hali mümine, ahirette Allah’ın huzurunda sorgu ve suale çekileceği zor günü hatırlatmalıdır.

Gazzâli kula şöyle bir tefekkür öğretmektedir; namazda ilahi huzurda olduğunu düşünen, fakat Allah’ın azâmetini, yüceliğini, celâlini anlayamayan, nasıl duracağını bilemeyen musalli, hiç olmazsa herhangi bir yüksek mevki sahibinin huzurunda nasıl duruyorsa, kıyamda da o hal üzere durabilir. Şeklen dahi olsa böylesi bir duruş, tevazu ve layıkıyla yapılması gereken kıyam için basamak olabilir.

Namaz için kıyamda duran kul, kendisinin tanıdığı veya sevdiği salih bir kişi tarafından gözetlendiğini hissettiği an, namazda huşû içinde görünmesi için azâlarını sükûnetle hareket ettirmeye azâmi dikkat eder. Böylece üzerinde huşû belirtisi gözlenir. Lakin böylesi bir davranış, Allah’a kul olmaya çalışan, Rabbini sevdiğini zanneden musalli için doğru değildir. Kendisi gibi aciz bir kişiden utanan, korkan, ta’zim gösteren kulun, asıl Müteâl ve korkulmaya, ta’zime, utanılmaya layık yüceler yücesi Allah’a karşı duruşunu düşünmesi ve düzeltilmesi gerekir. İbadetlerinin her bir rükünlerinde riya, gösteriş gibi nefesine pay verecek durumlarını da şiddetle kınmalıdır.

Namazın önemli şartı olan niyet, sözlük anlamı itibariyle bir şeye yönelmek, kararlılık ve ciddiyetle iradeyi amele dönüştürmektir. Namazdaki niyet, Allah’ın emrini yerine getirmek ve rızasına nail olabilmek için kalbin ve dilin iradesini fiile, rükünleri doğru eda etmeye yöneltmek demektir.

Niyetin amel ile bağlantısını ruh -beden ilişkisine benzeten alimler niyetin kulluğun sırrı, amellerin özü, ruhu olduğunu ifade ederler. Amellerin dünyevi veya uhrevi

⁴⁹³ Müslim, Müsâfirun, 294, Haris el Muhâsibi, *Namazın Anlaşılması*” Trc. Muhammed Coşkun, 2. bs. (İstanbul: İlk Harf Yay.,2018), 108.

değerinde niyet önemlidir. Nitekim Resûlullah (sav)'in “*Ameller niyetlere göredir. Herkes sadece niyetlerinin karşılığını alır...*”⁴⁹⁴ hadisi, kulun davranışlarının ölçü ve değerinin, ihlaslı, doğruya yönelik niyetiyle orantılı olduğunu bildirmektedir.⁴⁹⁵ Gazzâli, genel olarak niyeti, irade ve kastın birlikte bulunduğu kalbin hali olarak tanımlar. Amellerin isteğe bağlı olduğunu, yine bu amellerin ilim, irade, kudretle tamamlanması halinde anlam ifade edeceğini söyler. Aksi halde bilmeden bir şey irade edilemez, irade edilmeyen şey de yapılamaz.

Gazzâli'ye göre, irade ve niyet, kalbin uygun gördüğü gayeye yönelmesidir. İnsan nefesine uyan şeyleri kabul eder, uymayanlardan uzak durur. Kişideki irade ve niyet oluşunca, kudret denilen güç azalarını harekete geçirmeye çalışır. Bu halde, kudret iradenin hizmetinde, irade de iman ve marifetin hükmündedir. Hepsini sevk ve idare eden, harekete geçiren itici kuvvet ise niyettir. Hakiki manada niyet olmadan bir amel yapılamaz. Çünkü niyet amellerin ruhunu, özünü teşkil eder. Niyet edilmemiş amel sadece gösteriş veya zorlamadır. Gazzâli, bu tür amelin münafıklık alâmeti olduğunu ve bundan Allah'a sığınmak gerektiğini ifade eder.⁴⁹⁶

Gazzâli'nin anlayışına göre namazdaki niyet; tevâzu, ta'zim ile kıyamda duran musallinin, işlediği bütün günah, kusur ve edepsizliğini bilerek, kendisine sayısız nimetler bahşeden Allah'a karşı havf ve reca' halinde, emr-i ilahi olan namazı en doğru şekilde kılmaya bütün kararlılığıyla azmetmesidir. Allah'a münâcat etmek, yaklaşmak için kendisinde bulunan bütün noksanlıklardan uzaklaşmaya, ihlasla irade göstermesidir. Kimin huzurunda bulunduğunu, kime, niçin ve ne halde münâcat ettiğini hakiki manada tefekkür eden kulun, mahcubiyet içinde, heybetten benzinin saracağını ifade etmektedir. Nitekim, rivayetlerde bazı sahâbinin namaz vakti gelince, yerin, göğün, dağların taşıyamadığı⁴⁹⁷ emaneti eda etmeye başlarken, namazı Rabbinin istediği şekilde kılabilmek heyecanından vücudunun titrediği, yüzünün sarardığı görülmüştür.

⁴⁹⁴ Müslim, İmâre, 155, *Hadislerle İslam, DİB*, (İstanbul: TDV Yay., 2009), 3/21.

⁴⁹⁵ İ. Kâfi Dönmez, *Niyet, DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 33/169-172.

⁴⁹⁶ İdris Lap, “Gazzâli’de İbadetlerin Manevi Boyutu”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021),103.

⁴⁹⁷ el-Ahzâb,33/72, *Kur’ân Yolu Tefsiri, DİB, C.4.*

Namaza başlarken, “*Allâhu Ekber*” “*Allah en büyüktür*” diyen kulun, bu sözünü kalbinin yalanlamaması icâb eder. Eğer kişinin kalbi Allah’ın büyüklüğünden bihaber ise ve gönlü kendine göre başka büyükler kabul etmişse, gafilâne “*Allâhu Ekber*” demesi doğrudur, fakat Allah o kişinin kalbini bilir ve bu durumda o kişinin yalancılığına şahitlik eder. Münafıklar kalpleri dillerini yalanlayarak, “*Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem) Allah’ın elçisidir*” demişlerdi. Fakat, Allah onların kalplerinden inanmadıkları halde böyle demelerini tekzib etmiş onların yalancı olduklarına şahadet etmiştir.

Gazzâli ayrıca şunu ifade eder; kulun hevâ ve hevesleri, Allah’ın emir ve yasaklarının önüne geçiyorsa, o kişi kendi isteklerini yüceltmış, itaat etmiş ve onları ilahlaştırmış olur. Bu durumda, ibadette dahi “*Allahu ekber*” dediğinde, kalbi dilini doğrulamadığı ve kabul etmediği için kişinin sözü yazık ki kuru sözden öteye geçemez. Kulun kendisi için çok tehlikeli olan bu halden derhal tevbe, istiğfar ederek, Allah’ın merhametine, affedici oluşuna sığınarak, kurtulması gerekir. Nitekim Allah Teâla “*Heva ve heveslerini ilah edineni gördün mü? Sen ona kefil olur musun?*”⁴⁹⁸ ayetinde buyurduğu üzere, ilahi daveti doğru anlamamanın zarureti bildirilir. O halde, kişinin kulluğunda kalbini iyi muhasebe etmesi, süfli arzularına itaat edebileceği ihtimalini göz önüne alarak, ibadetlerinde nifaktan uzak durmasının zorunlu olduğu anlaşılır.

Namaza durunca, “*Yüzümü gökleri ve yeri yaratan Allah’a çevirdim*”⁴⁹⁹ ayetini okuyan kimse, yüzünü, bedenini kibleye çevirirken, bütün benliği ile Allah’a döndüğünü anlamalıdır. Buradaki “yüz” ifadesi bedendeki yüz değil, kalbin yüzüdür. Şüphesiz Cenâb-ı Allah her türlü yönlerden, sınırlardan münezzehtir. Musallinin zahirdeki yüzünü Allah’a çevirmesi mümkün değildir. Ancak kalp yüzünü, bütün yer ve mekânı, yönleri, sınırları yoktan yaratan Rabbine çevirebilir.

Namazda kulun kalbini kontrol ederek, hangi yöne çevirdiğini tahlil etmesi gerekmektedir. Kalp yüzünü dünyevi istek ve meşguliyetlerine mi yoksa samimiyetle Rabbine mi çevirdiğini doğru olarak fark etmesi, namazına ihlasla başlaması için

⁴⁹⁸ el- Furkân, 25/43, *Kur’ân Yolu Tefsiri, DİB*,

⁴⁹⁹ A.g.e., el- En’âm 6/79 “*Ben, O’nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratana çevirdim ve ben müşriklerden değilim*”.

gerekli şarttır. Kul münacat kapısını ilk defa açarken, ibadetin başında iken, kalbinin yalanladığı sözlerden uzak durmalı, kalp yüzünü masivâdan ayırmadıkça Allah’a yönelemeyeceğini unutmamalıdır.⁵⁰⁰ Ayetin devamında Gazzâli, “Hanifen Müslimen” diyen kişinin tevhid üzere imanını ikrar ederken, aynı zamanda el-emin sıfatı üzere olduğunu ifade eder. Böylece kul, Müslüman kimliği gereği, elinden ve dilinden hiç kimsenin zarar görmeyeceğini ve güven telkin ettiğini bildirir. Bunun aksi olursa o kimsenin söz ve fiillerindeki zıtlığı, yalan sıfatı olarak değerlendirir. “*Ben müşriklerden değilim*” diyerek ayeti tamamlayan kişi, şirkin açıktan olduğu gibi, gizli olarak da yapıldığını düşünmelidir. Ayeti okurken kalbinin samimiyet derecesini gözden geçirmelidir.

Kurân’da “...her kim Rabbine kavuşmayı bekliyorsa dünya ve ahirete hayırlı iş yapsın ve Rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın” âyeti hem Allah’ın rızasını hem de insanların takdirini kazanmak isteyenler için nazil olmuştur. O halde kul, ibadet ederken şirk-i hafiden beraat etmeden, kendi nefsinin müşriklerden olmadığı sıfatıyla vasıflandırmaktan haya etmelidir.⁵⁰¹ Mümin bu ayetin muhtevasında namaz başlarken, “*niyetini, maksadını sadece Allah’a yönlendirdiğini, Allah dışındaki her şeyden temizlendiğini, ahdini Allah için muhafaza ettiğini, vechini Allah ile ihlaslı kıldığını, kendisinin Allah için ve Allah ile var olduğunu*” ifade eder.⁵⁰²

Namaza başlarken “*De ki namazım, ibadetim, hayatım ve ölümüm alemlerin Rabbi Allah içindir*”⁵⁰³ ayetini okuyan musalli bilhassa şunu bilmelidir ki, bu hal kendisi için yokluk, Rabbi için varlık halidir. “Tevhid akidesinin hikmetini anlayan kimse, üzerinde kaim olan, hükümleri uygulayan, kendisini varlıkta tutan ve onu bir durumdan diğer duruma getirenin Allah olduğunu bilir.”⁵⁰⁴ Gazzâli, bu ayeti idrak eden kişinin, bütün varlığını, duygu, düşünce, amellerini ve hayatının her safhasını dünya bağlantısından koparmak suretiyle varlığın yegâne sahibi Allah’a rabt etmesi gerektiğini ifade eder.

⁵⁰⁰ Mustafa Çağrı, *İhyâ, Muhtasar İhyâu Ulûmi’-d-dîn.*, 1/233.

⁵⁰¹ El-Mardinî Yusuf Sıdkî, *İhyâ Tercüme ve Şerhî*, 2/249.

⁵⁰² Kuşeyrî, *Letâifu’l-işârât*, Trc. Prof. Ekrem Demirli, C1-2,487.

⁵⁰³ el-En’âm, 6/162, *Kur’ân Yolu Tefsiri, DİB*, C.2.

⁵⁰⁴ Kuşeyrî, *Letâifu’l-işârât*, 523.

Musalli, kıraate başlamadan önce “*kovulmuş şeytandan Allah’a sığınırım*” dediği vakit, “*Şüphesiz ki şeytan sizin düşmanınızdır, siz de onu düşman bilin. Çünkü o kendisine uyacaklara yakıcı ateşin mahkumlarından olsunlar diye çağrıda bulunur*”⁵⁰⁵ ayetinde bildirildiği üzere, şeytanın düşmanı olduğunu bilmelidir. Allah’ın huzurundan kovulma gerekçesi tek bir secdeden geri kalmasıdır. Müminin Rabbine münacatında her rekâta secde halinde olması onu kışkırtmakta ve kulun kalbini Allah’tan uzaklaştırmak için her fırsatı kollamaktadır. Müminin şeytanın şerrinden korunması ancak Allah’ın emirlerine titizlikle uyarak, söz ve amellerinde ihlas üzere bulunması ile mümkündür. Hakiki manada Allah’a sığınmak için, kişinin sözü, gerekli fiilleri yapacak azmi ile birleşmelidir. Bu durum ancak kelime-i tevhid muhtevasında yaşamakla gerçekleşir.

İnsan, inandığı Rabbini bilmesi, tanıması, itaat etmesi, O’nun bildirdiklerine uyması, O’nu sevmesi neticesinde gerçek kulluk yapabilir. Böylesi bir bilinç kişinin yanlış amellerinin farkına varmasına sebep olur. Allah’tan başka ilah edinmemesi için onu diri tutar ve kulluğundaki düşmanı olan şeytanın hilelerini anlamasını sağlar.

Gazzâli’ye göre şeytan, namazdaki asıl maksat olan Allah ile huzuru bozmak ve okuduklarını anlamaktan alıkoymak için başka iyi şeylerle musalliyi meşgul eder. Müminin gönlünün bunu fark etmesi, şeytanın hile ve vesveselerine karşı uyanık olması zorunludur.⁵⁰⁶ *Demek ki şeytana düşmanlık sürekli olarak ona karşı gelerek olur. Bazı kimseler ona sözle düşmanlık ederken, fiili olarak dostluk yapabilirler. Ancak Allah’ın yardımı ile şeytana düşmanlık yapılabilir. Allah’ın yardımı kişinin samimi kulluğu neticesindedir. Şeytan sürekli düşmanlığa devam ederken müminin de bu kalbi uyanıklıkla daima bu şerden Allah’a sığınacak sâlih ameller yapmalıdır.*⁵⁰⁷

3.7. Namazın Rükünlerinde Kalp Huzurunun Sağlanması

Gazzâli namazın her bir rükününde kalp huzurunu, Allah’a yakın kulların durumuna göre izah etmiştir. Namazda, Kur’ân okuyan üç türlü insan olduğunu ifade eder. Birincisi, dili hareket eder fakat kalbi, zihni ne okuduğundan habersiz olanlar. İkincisi,

⁵⁰⁵ el-Fâtır, 35/6, *Kur’ân Yolu Tefsiri, DİB, C.4.*

⁵⁰⁶ El-Mardinî Yusuf Sıdkî, *İhyâ Tercüme ve Şerhî, 2/251.*

⁵⁰⁷ Kuşeyrî, *Letâifu’l-işârât, 169.*

başkasından dinliyormuş gibi, dilinin okuduğunu kalbi dinler ve anlar. Böyle kimseler Kur'ân'da bildirilen “*ashabü'l-yemîn*”⁵⁰⁸ (ahirette amel defteri sağ tarafından verilecek, iyiler zümresi) dir. Üçüncüler ise, önce kalbi anlar, dil kalbe tâbi olur ve kalbinin anladıklarını tercüme eder. Bu kimseler “*mukarrebîn*” /Allah'a meleklerden ve insanlardan yakın olanlardır. Dilin kalbe/düşünceye hoca olmasıyla, kalbin emrinde olup kalbe tercüman olması arasında fark vardır. Bu sebepten Allah'ın mukarrebîn kullarının kalbleri dillerine uymaz, bilakis dilleri kalblerinin anladığını söze döker.⁵⁰⁹

Gazzâli, anlamların söze çevrilmesini şöyle açıklar: Namaza başlayan kul “*Bismillahi'r-Rahmâni'r-Rahîm*” diyerek Allah'ın kelâmına Allah'ın ismi ile başlamaya niyet etmelidir. Besmeleyi okuduğunda her şeyin Allah'a ait olduğunu anlamalıdır. Buradaki isimden maksat müsammânın /ismin sahibinin kendisidir. ‘*Bismillah*’ diyen ve gerçek anlamını bilen kişi, himmetini/ilgisini şekli varlıklardan koparır, yücelir. *Bismillah*’ı sevenin hali ise, vehimlerde kalmaktan arınır, temizlenir. Bu isim öyle bir isimdir ki Allah’ı taleb eden, dünyada ve ahiretteki isteklerini unuttur. Allah’ı bilen ise kalbiyle sebebini bilmediği şeyleri bulur.”⁵¹⁰

Her şey Allah'a bağlı olduğuna göre; Musalli “*Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun*”⁵¹¹ dediğinde hamd ve bütün şükürlerin Allah'a mahsus olduğunu, bütün nimetlerin O'ndan geldiğini bilir, kalbi şükürle dolar. “O rahmandır, rahimdir”⁵¹² dediğinde Allah'ın rahmetinin her şeyi kapsadığını düşünüp, anlamalı, ilahi lütfunu, ihsanını hatırlamalı ve ümidi artmalıdır.

“*Din gününün sahibidir*”⁵¹³ dediği zaman, Allah'ın mutlak hakimiyetini, azametini tefekkür etmeli, zor ve dehşetli ceza gününün maliki olduğunu hatırlayarak, Allah'tan korkmalıdır. “*Yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım dileriz*”⁵¹⁴ dediğinde,

⁵⁰⁸ el-Vakıa, 56/8, *Kur'ân Yolu Tefsiri, DİB, C.5.*

⁵⁰⁹ Mustafa Çağrı, *İhyâ, Muhtasar İhyâ Ulûmi'd-dîn Trcm.*, 1/235

⁵¹⁰ Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, C.3-4,131.

⁵¹¹ el- Fatiha 1/2, *Kur'ân Yolu Tefsiri, DİB, C.1.*

⁵¹² El- Fatiha 1/3, *Kur'ân Yolu Tefsiri, DİB, C.1*

⁵¹³ el- Fâtiha 1/4 A.g.e.

⁵¹⁴ el-Fâtiha 1/5, A.g.e.

Allah'a kulluğunu samimi olarak tazelemeli, ahbine sadık olduğunu ifade etmelidir. Allah'ın yüceliği karşısında, acizliğini, hiçliğini ve O'na ihtiyacın olduğunu bilmelidir. Allah'a ibadet edebilmenin, ancak Allah'ın kulluğa kabul etmesi ve muvaffak kılması ile mümkün olduğunu düşünmelidir. Kişi namazını kılıyorsa, ibadetlerine devam edebiliyorsa bunun Allah'ın ihsanı ile olduğunu asla unutmamalı, Allah'a minnettar olmalıdır. Allah'tan yardım talep ederken, en önemli isteğini “*bizi doğru yola, bizi sana yaklaştıracak, senin rızana ulaştıracak olan yola ile*”⁵¹⁵ diyerek hidayet niyaz eder. “*Nimet verdiklerinin yoluna; gazaba uğramışların, dalalete sapanların yoluna değil*”⁵¹⁶ dediğinde bu yolun tarifi Allah'ın hidayet nimetini ihsan ettiği *peygamberler, siddıklar, şehitler, salihler yoludur*. Allah'ın gazabına uğramışların dalalete sapanların yolundan da Allah'a sığınmalıdır.

Namazda kıraate devam eden kişi, Allah'ın vâdini bildiren ayetleri okuduğunda ümitlenmeli, vâidini, uyarısını bildiren ayetleri okuduğunda korkmalıdır. Allah'ın emir ve yasaklarını bildiren ayetleri okuduğunda, bunlara ittiba etme kararı almalıdır. Peygamber kıssalarından kendisine ders çıkarmalıdır. Gaazâli'ye göre, bütün bu anlamları çıkarabilmek, namaz kılan kimsenin, idrak durumuna, bilgisine, kalbinin takva derecesine bağlıdır. Ayrıca itidal üzere yapılan kıraat, düşünme ve anlamaya yöneltir.⁵¹⁷

Gazzâli, Namaz kılan kimsenin, rükûya eğilirken, Allah'a ta'zim halinde, acizliğinin idrakinde olarak, tevâzu ve kalbin huşû ile Rabbinin yüceliğini anlamaya çalışması gerektiğini ifade etmektedir. Kul, Allah'ın azâmetini, büyüklüğünü tesbih ederken bu söylemi kalbinin tasdik etmesi, dil ve kalbin doğru orantısını gösterir. Musalli, Allah'ın kendisine şükredeni işittiği ve ona karşılık verdiğini söylediğinde ise kalbinde huzur ve yakınlaşma hisseder. Hamdin Allah'a ait olduğunu zikrettiği vakit, rahmetinin artmasını ümit eder. Rükû kul için secde ile Allah'a yaklaşmanın belirtisidir. Namaz kılan mümin, bütün rükünlerde ulaşmaya çalıştığı huzur halini, tevâzu halinin en ileri safhası olan secdesinde Rabbine yaklaşarak tamamlar. Rabbinin

⁵¹⁵ el- Fâtihâ1/6, *Kur'ân Yolu Tefsiri, DİB, C.1.*

⁵¹⁶ el-Fatiha, 1/7, *Kur'ân Yolu Tefsiri, DİB, C.1.*

⁵¹⁷ Mustafa Çağrıcı, *İhyâ, Muhtasar İhyâu Ulûmi'd-dîn Trc, 1/235.*

emirlerine ittiba eden kul, “*Secde et ve yaklaş*”⁵¹⁸ ayetinin muhtevasında Rabbine tam yaklaşmış olur. Kişinin bedeni için şerefli organı yüzünü yere koyması, süfli nefsinin asıl geldiği yer olan toprağa döndürmesi işlemidir. Nefsinin zilletini anlayan kul, Allah’ı en alâ sıfatlarla tesbih eder.

Musalli, Allah’ın huzurunda olduğunu düşünerek edeple tahiyât için oturmalıdır. Bütün övgülerin, mülkün, temiz ve en güzel ahlâkın Allah’a mahsus olduğunu kalbiyle tasdik ederek tahiyât duasını okur. Bu oturuşta Resulullah (sav)’i gönlüne alıp, selam verir. Bu selama mukabil daha güzeli ile kendisine ve bütün salih kullara selamın verildiğine inanır. Kelime-i şehadet ile Allah ile kul arasındaki ezelden yapılmış ahid yenilenmiş olur. Huşû, huzur, niyaz ile makbul olacağını ümit ederek; “*Ey Rabbimiz! bize bu dünyada da iyilik ver, ahirette te iyilik ver, bizi cehennem azâbından koru!*”, “*Ey Rabbimiz! beni, ana babamı ve bütün inananları mağfîret eyle!*”⁵¹⁹ dua ayetlerini okuyarak, Allah’dan başta ebeveyni ve bütün müminleri gönül dergâhına alarak selamet diler. İbrahim (as)’ın kendisi ve nesli için endişe taşıdığı, kulluğun aslı olan namaz ibadetini doğru edâ edebilmek için; “*Rabbim! beni ve soyumdan gelecekleri devamlı namaz kılanlardan eyle, Rabbimiz duamı kabul eyle*”⁵²⁰ ayetini okuyarak, kulluk bilinci kalbe yerleşmelidir. Namazın sonunda meleklerle ve orada bulunan Allah’ın kullarına selam vererek, namaz kılmayı ihsan eden, tamamlamayı nasip eden Rabbine şükretmelidir.

Allah Resulü (sav)’in “*her namazını son namazınmış gibi kıl*”⁵²¹ tavsiyesi üzere, kulun her namazını huşû, ihlas, ta’zim ile, korku ve ümit arasında kılmasını teşvik eder. Bir daha namaz kılmaya ömrünün yetmeyeceğini düşünerek kıldığı her namaz, kulluk derecesini terfî ettiren zahiri ve batini bir eğitim olur. Kur’ân-ı Kerîm, kulluğunun şuuruna ermiş müminlerin namazlarında Allah ile kalp huzuruna, münâcata ulaşmak için gayret gösterdiğini bildirir. “*Namazlarında huşû içindedir*”⁵²² “*namazlarını*

⁵¹⁸ el- Â’lâk, 96/19, *Kur’ân Yolu Tefsiri, DİB, C.5*

⁵¹⁹ Kur’ân Yolu Tefsiri, *DİB, C.4* (İstanbul: TDV Yay., 2006-2009), el-İbrâhim, 14/41

⁵²⁰ el-İbrâhim, 14/40, A.g.e.

⁵²¹ İbn Mâce, Zühd, 15, *Hadislerle İslam, 2/65*.

⁵²² el-Mü’minûn, 25/2, *Kur’ân Yolu Tefsiri, DİB, C.4*.

*muhafaza ederler*⁵²³, “*namazlarını devamlı kılarlar*⁵²⁴ gibi ayetler musalliye hedef belirlemektedir. Mümin bu ayetler muhtevasında namaz kıldığında sevinmeli, kusurları olduğunda üzülmalıdır. Allah’ın kusurları affedeceği ümidiyle, acizliğini itiraf ederek, namazında daim olmalıdır.

Allah’ın razı olacağı, O’na yakınlığı sebep olan huşû, ta’zim, heybet, haya gibi kalb huzurunu sağlayan şartlarla namaz kılan kulun kalbinde nice nurların doğmasına sebep olur. Bu nurlar/ışıklar mükâşefe⁵²⁵ ilminin anahtarları mesabesindedir. Namazlarında bu hususiyet içinde bulunanlar, arzın ve semanın hikmetlerini, “rububiyet”⁵²⁶ sırlarını keşfedenler, bu mertebelere secdede yükselirler. Kulun Allah’a en yakın bulunduğu halin secde olduğunu keşfeden kimse, “*secde et ve yaklaş*”⁵²⁷ ayetinin muhtevasında namaz kılmaya özen gösterir. “*Namazlarını muhafaza eden*” kullar ise, namaz vakitlerinde daima hazırlıklıdır. Onlar zahirde birinci safta namaz kılarken, bâtında sırlarıyla birinci safta, manevi yükseliştedirler.”⁵²⁸

Gazzâli, insanların ve meleklerin kulluklarını şöyle değerlendirir: Allah’ın meleklerine nasip etmiş olduğu yakınlık ve mertebe sabittir, değişmez. Nitekim Kur’ân’da meleklerin, “*Bizim her birimiz için muâyyen makam vardır*”⁵²⁹ dedikleri bildirilmiştir. İnsanı meleklerden ayıran özellik, insanın terakki etmeye uygun, bir merteben diğer bir mertebeye yükselecek yaratılıştadır. Bu sebepten insan kendisine lütfedilen, Rabbine devamlı yaklaşır, kurbiyyet makamına ulaşma nimetinden istifade etmelidir. Meleklerin belli vazifeleri, belli ibadetleri vardır ve sürekli aynı haldedirler ve bunlardan bıkmazlar. İnsan ise fitratındaki fücür ve takva hususiyetlerini doğru anlayıp, takva yönüyle kulluğunda terakki eder. Bu hali ile meleklerden dahi üstün

⁵²³ el-Mü’minûn 25/9, A.g.e.

⁵²⁴ el-Meâric ,70/23, A.g.e.

⁵²⁵ “*İki şey arasında perdenin kalkması ve bu iki şeyin birbirine karşı açığa çıkması.*” Süleyman Uludağ, “*Keşf*”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2022), 25/315-317.

⁵²⁶ “*Allah’ın bütün âlemler içindeki varlıklara, olaylara hükmetmesini, yaratmasını ifade eden tasavvufî terim.*” Süleyman Uludağ, “*Rab*”, *DİA*, (İstanbul. TDV Yay., 2007), 34373.

⁵²⁷ el- Âlak 96/19, *Kur’ân Yolu Tefsiri, DİB*, C.5 (İstanbul: TDV Yay., 2006-2009).

⁵²⁸ Kuşeyrî, *Letâifu’l-işârât*, C.3-4, 133.

⁵²⁹ el-Saffât, 37/164 , *Kur’ân Yolu Tefsiri*, C.4.

olmasının muhtemel olacağı bildirilir. “...O’nun huzurunda bulunanlar O’na ibadet etmek hususunda ne büyüklenirler ne de yorulurlar. Onlar, bıkmadan usanmaksızın gece gündüz Allah’ı tesbih ederler.”⁵³⁰ Ayetinde müminin Allah’a ibadet ve O’nu tesbih etmeye, kulluğunda terakkiye yönelmesine işaret bulunmaktadır. Allah’a yaklaşma derecesini arttırmanın anahtarı şüphesiz imandan sonra gelen namaz ibadetidir.

Allah namazını huşû halinde eda eden, titizlik gösteren, felaha erecek olan müminleri, “işte kazanacak olanlar bunlardır; Firdevs cennetini kazanacak ve orada ebedi kalacak olanlardır”⁵³¹ müjdesine nail etmektedir. “İrs ya da veraset nesebe bağlıdır. Firdevse varis olabilmek insanın aslında olan iman nesebiyle ve itaatler neticesindedir. Veraset belirlenirken hak edenler derecelerine göre pay alırlar. Farz ve kurbiyyet gibi ibadetlerde de durum aynıdır. Onların bir kısmı nefisleriyle Firdevs cennetinde olurken latif haliyle kalbleriyle bulunurlar ve bu halden hiç ayrılmadan ebedi olarak orada kalırlar.”⁵³² Bu müjdeden uzak kalmış olanlar hakkında Allah onların durumlarını şöyle bildirir: “Artık Şefaathçilerin şefaati onlara fayda vermez.”⁵³³ O zor günde Nebiler, melekler ve şefaath izni verilmiş olanların şefaathinin fayda vermeyeceği bildirilir. Şefaath ancak Allah’ın razı olduğu kullara verilir ve bu kulların dereceleri artar. Allah’ın razı olmadığı kimselerin gazaba duçar olacaklarına bu ayet delildir.⁵³⁴ Dolayısıyla, müminin dünya ve ahiret selameti ve ibadetlerin hakikatine varması neticesinde Firdevs cennetine varis olacağı anlaşılır.

Buraya kadar izah edilenler ehl-i sünnet ilk dönem müellif sûfilerin namazın şariat ve hakikat boyutu ile ilgili görüşleridir. Ancak hicrî II. yüzyılda, kendilerini sûfi olarak tanımlayan, her şeyde zâhiri hiçe sayan, sadece bâtni algılarıyla hareket eden bir zümre olan Bâtiniler ortaya çıkmıştır. Bu kimseler insanları Kurân ve sünnetten uzaklaştıracak batıl yorumlar yapmışlardır. Bâtinilere göre zâhiri hükümlere bağlı kalanlar şariatın sınırında bağlı kalır. Bâtin ilmi ise insanı serbest bırakır, istediği yorumu yapar ve ona göre yaşar. Bu zümrenin ‘insanda dini hükümlerin sorumluluğu

⁵³⁰ el- Enbiyâ 21/19,20, *Kur’ân Yolu Tefsiri*, C.4.

⁵³¹ el-Mü’minûn, 23/9, A.g.e.

⁵³² Kuşeyrî, *Letâifu’l-işârât*, 3-4/ 1334.

⁵³³ el-Müddesîr, 74/48, *Kur’ân Yolu Tefsiri*.

⁵³⁴ Zemâhşerî, *Keşşâf*, 6/1036.

kalkar ve istediğini yapar' gibi İslâm ile alâkasız görüşleri vardır.⁵³⁵ İslâm dinini ibadet hükümlerini te'vil etmişler ve hakikate dayanmayan kulluk anlayışı oluşturmuşlardır. Namaz ibadetinde “bâtin namaz” veya “salat-ı daimî” dedikleri, Allah'ın emrettiği şekil ve şartların yerine getirilmediği bir namazdan bahsederler. Bu namaz Hz. Ali'ye yönelen kalbin yalvarmasıdır. Dolayısıyla yönü, mekânı, şekli yoktur.⁵³⁶Gazzâli *el-Mûnkız Mine'd-dalâl* isimli eserinde Bâtinilerin görüşlerini tamamen ret etmiş ve onlarla mücadele etmiştir.⁵³⁷

⁵³⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: DİB Yay., 1988), 390.

⁵³⁶ İlyas Üzüm, *Nusayrîlik, DİA* (İstanbul: TDV Yay.,2007), 33/373.

⁵³⁷ Bkz. Gazzâli, *el-Mûnkız*, Trc. Abdürrezzak Tek, 4.bs. (Bursa: Emin Yayınları,2019), 29-37.

SONUÇ

İslam inanç sistemine göre, ibadetlerdeki asıl gaye kulun Allah'ı hatırlaması, O'na doğru mesafe katetmesi ve nihayetinde Rabbini bilmesidir. Sufilere göre, bu bilmenin tedricen elde edileceği ibadet, Allah ile münâcat anlamına gelen namaz ibadetidir. Tasavvuf geleneğinde Sûfiler, Allah'a iman etmenin tezâhürü olan namaz ibadetinin şekil şartlarına titizlikle riâyet ederken, namazın kalp ve ruh boyutlarını asla ihmal etmemişlerdir. İrfani terbiyede, Allah'ın razı olacağı namazın her bir rüknü etraflıca tefekkür edilmiştir. Mutasavvıflar namazın mümini Allah'a yaklaştıran bir bağ/ sıla olduğunu, bu ibadetin hikmetlerini sırlarıyla izah ederek gösterirler. Huşû ile eda edilen namazın, müminin hayatını disipline etmek suretiyle ferdî ve toplumsal fayda sağlayacağını ifade ederler.

Sûfiler kulu Allah'a yaklaştıran namazdaki huşû halini anlatırken bir anlamda tasavvufî terbiyeye dikkat çekerler. Yaratılış gayesi Allah'a kulluk olan insanın ibadet sırasında Allah'a kalbi yakınlıktan bir anlık dahi uzaklaşması onlar için düzeltilmesi gereken durumdur. Yakaza halinde gafil duruşunun farkına varan kimse kulluğa doğru adım atmakla namazda irfanî eğitime girmiş olur. Mümin tevbe, ihlâs, murâkabe basamaklarıyla da namaz ibadetinde ihsan boyutlarına ulaşır.

Namazını ikâme eden mümin, zâhiri olarak Allah'ı hatırlarken, bâtini olarak gönül dünyasında Rabbinin huzurunda olur. Nitekim Sufiler “sîretin sûrete aksetmesi” derken, kalbin manevi duyusunun dış uzuvlara yansıtacağını ima ve izah etmişlerdir. Kulun kalbindeki huşû halinin, namazın rükünlerinde de huşû olarak görüneceğini bildirirler. İnsanın gönül dünyasının, onu doğrudan Allah'a bağlayan namazın ruhuna kökten bağlı olduğunu anlatırlar.

Çalışmamızda elde ettiğimiz önemli bir sonuç şudur ki, sufilerin namazın kalbî yönünü derinden tefekkürünün en mühim sebebi, bu ibadetin kulu marifetullaha götürdüğünü düşünmeleridir. İnsanın bu ulvî hedefe ulaşabilmesi için beden, zihin ve kalp bütünlüğüne ihtiyacı vardır. Bu yüzden onlar huşû halinde kılınan namazın eğitimini verirler.

İlk dönem müellif sufilerden Muhasibi'nin namaz anlayışından şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür: Namazın manevi boyutu tefekkür edildiğinde, insanın namazla beraber manevî terbiyeye olan ihtiyaçları ortaya çıkmaktadır. Namazın ön hazırlığı olan abdest ile maddi temizlik yapılırken, kalbin günah kirlerinden temizlenmesi

ihtiyacı hatırlanır. Kul tevbe istiğfar ile Rabbinden hatalarının bağışlanmasını diler. Fıtratındaki unutma ve her türlü ortama ünsiyet etme özelliği olan insan, günlük meşguliyetleri içinde kendisini meccânen yaratan Rabbini unutabilir veya unutturan şeylere meyledebilir. Bu noktada, kulluk için yaratılan insan, namaz ibadetinde Allah'ı zikretme, Allah ile ünsiyet sağlamaya muhtaçtır. Allah ile ilahi huzura hazırlanırken, nefsinin terbiye edilmeye, kalbinin masivâdan arınmaya olan ihtiyacını idrâk eder. Kıyâmda Kur'ân ayetlerini okurken, Rabbine hamd-ü sena ile, kendisini sırat-ı müstakim olan en doğru yola iletmesi için ilticada bulunur. Kulluğunu yerine getirebilmesi için, “*peygamberlerin, sıddıkların, şehitlerin ve salihlerin*”⁵³⁸ kalbî duyularına benzeme ve dalalete uğramışlardan uzak durma ihtiyacıyla Allah'a yalvarır. Rabbine karşı doğru bir kul olma arayışını ifade eder. Namazdaki Allah'a ta'zim, boyun eğme, tevâzu hali, namazın dışında da “*Yeryüzünde tevâzu ile dolaşırlar*”⁵³⁹ ayetinin muhtevası üzere, herkese karşı mütevazî bir duruşa yöneltir. Bu hal ile kul her daim acizliğinin bilincindedir. Ruh boyutunda tedricî olan bu hal, kulu kâmil insan modeline yaklaştırır. Namazdaki Allah ile kalbi yakınlık farkındalığı namaz dışında da devam eder ve kulun ahsen-i takvîm⁵⁴⁰ olan özünü açığa vurur. Namazın tesiri, bu bağlamda namazın ötesine geçip, onun dışında da her daim devam eden, musalliye has hususiyet oluşturur.

Namaz ibadetindeki bu nefis terbiyesinin birey ve topluma yansımaları; aşırılıklardan uzak ve sorumluluk bilincinde insanlar oluşturmalarıdır. Nitekim Sufiler, namazın kulu güzel ahlaka yönlendiren, tamamlayan, yanlış davranışları düzelten, ıslah edici amel-i salih özelliğine dikkat çekerler.

Serrâc, müminin Allah'a karşı kulluktaki adâbını izah ederken, ibadet eğitimine vurgu yapmıştır. İman-ibadet-ahlâk boyutunda, mümin kulun edebi, ibadeti ile ilgili zâhir ve bâtın bilgileri öğrenmesidir.

Sûfîler için namaz ibadetinin özünün keşfi, ruhun keşfiyle beraber vuku bulur. Onlar namaz ibadetinin iç anlamlarının insanın kendisini tanımasına vesile olacağını ifade ederler. Gazzâlî'ye göre, müminin namazda Allah'a bütün benliği ile samimi dönüşü,

⁵³⁸ Bkz. Nisâ, 4/69

⁵³⁹ Bkz. Furkan, 25/63

⁵⁴⁰ Bkz. Tîn, 95/4

faniliğinin hakikatini ortaya çıkarır. Kul kalbinin huşû hali ile aradığı manevi lezzetleri buldukça, fani lezzetlerden vazgeçer. Nefsinin ve ruhunun namaz ibadetindeki tahlilini yapan, bâtını yönünü tefekkür eden kul kendi hakikatini tanır. İnsanın bu enfüsi bilgisi, Rabbini kalbi anlamda bilmesine zemin oluşturur. Nitekim sûfilere göre ibadetteki gaye Allah'ı tanımaktır, bilmektir.

Hücvirî'nin namaz algısından şu sonuç anlaşılabilir: Namazın ikâmesi esnasında kulun Rabbi ile kurbiyeti olan “cem” hali ile namazın dışındaki “fark” halinin arasındaki ayırım dünya ve ahiretin gerçek değerini bildiren manevi bir ölçü birimi gibidir.

Gazzâli ve ilk dönem sûfilere namazda aklın lüzumuna işaret ederler. Bütün rükünleri bilinçle kılınan bir namazın fayda verdiği, dağınık akılla kılınan namazdan istenilen faydanın sağlanmadığını ifade ederler. Akıl ise kalp huzuru ile sağlanır. Kalp huzuru da kulun bütün himmetini, ilgisini huşû halinde kıldığı namaza yönlendirmesiyle mümkündür.

Çalışmamızın bir diğer sonucu da namaz ibadetinin şekil ve ruh boyutunun birlikte eda edilmesinin kula bir davranış disiplini verdiğidir. Bu bütünlüklü bakış açısıyla kılınan namaz, mümine hayattaki her şeyin zâhiri ve bâtını taraflarının olduğunu idrak ettirir ve onu doğru kanaat ve davranışlara yöneltir. Ayrıca vakitli olarak emredilen namaz, zamanı kullanma konusunda da disiplin sağlar. Namazdaki huşû hali ve vaktin doğru kullanılması, mümine dünya işlerinde de hassasiyet, titizlik, dikkat, odaklanma ve vakit disiplinini kazandırır.

Mekkî'nin namaz anlayışında şu sonucu çıkarmak mümkündür: Kulun namazın iki boyutunda da huşû şuuru yaşaması ve ibadetine odaklanması manevi bir tekâmül oluşturur. Namazda hedeflenen Allah ile beraber olma bilinci, kulun günlük yaşamında da Rabbinin her daim kendisiyle beraber olduğunun farkındalığına götürür. Dolayısıyla kulun devamlı Rabbi ile murakabe halinde olmasını gerekli kılar.⁵⁴¹

Tasavvufî eğitimin basamakları olan yakaza, tevbe, niyet, ihlas, murâkabe ve ihsan gibi manevi hal ve makamların tecrübe edildiği namaz ibadeti, kulluğun tekâmülü için bir vesiledir. Mutasavvıfların zahirî ve bâtînî yönleriyle anlattıkları namaz, dünya ve ahiret selametine muhtaç olan mümini, Allah'a şeklen ve ruhen kâmil bir kulluk olarak ifade edilen ubûdiyyete götürür. Bu bağlamda bugün yaşadığımız çağdaki müminlerin

⁵⁴¹ Bkz. Hadîd, 57/4

hayatında namaz ibadetinin maddi ve manevi yeri sorusunda, müellif suflerin namaz anlayışlarının ehemmiyet ve geçerliliğini hala koruduğu ve bizlere yol gösterdiği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Akkaya, Veysel. “Sûfîlerin ‘Gözümün Nûru Namazda Kılındı’ Hadisindeki Kurretü Ayn’a Bakış”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C.13, S.26, (2014): 63-82.
- Ateş, Süleyman. “İhlas”. *DİA*. (İstanbul: TDV Yay., 2000), 21/535-537.
- Avcı, Veysel. “Kur’ân’da Namaz ve Namaz Anlamına Gelen Kavramlar ve Bu Kavramların Tefsirlerde İnceleniş Biçimi: Beyzâvî ve Merâğî Örneği”
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Baltacı, Naile. *Ebû Saîd el-Harrâz ve Üç El Yazma Eseri: Kitâbü’l-Keşf ve’l-Beyân, Kitâbü’l-Ferâğ, Kitâbü’l-Hakâik*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. C.15, S.2 (2015): 103-122.
- Başer, H. Bayram. *Serrâc et-Tûsî’nin Tasavvuf Anlayışı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 3, 39.
- Buhari, Salat 36.
- Buladı, Kerim. “Nebevî Şahsiyetin İnşasında Namaz ve Hz. İbrahim”. *İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, 2019, 288-317.
- Çağrıncı, Mustafa. “Şükür”. *DİA*. (İstanbul: TDV Yay., 2010), 39/259-261.
- Cerrahoğlu, İsmâi. “Tefsir Tarihi”, Ankara: DİB Yayınları, 1988, 390.
- Certel, Hüseyin. “Ebû Tâlib El- Mekkî’de Namazın Psikolojisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi*, S.6, (1999): 131-135.
- Ceyhan, Semih. “Ubudiyyet”. *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/270-271.
- Çelik, Ömer. *Hakk’ın Daveti Kur’ân-ı Kerim Meali ve Tefsiri*, DİB, C.5 (İstanbul: TDV Yay.,2009), el-Cuma, 62/9.
- El-Mardinî, Yusuf Sıdk. *İhyâ Tercüme ve Şerhî*, Trc., Prof. Mustafa Koç, Doç. Eyyüp

- Tanrıverdi (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2016), 2/226.
- Erginli, Zafer. *Muhâsibi, DİA, (İstanbul. TDV Yayınları, 2006), 31/13-16.*
- Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et- Tûsî. *İhyâ, Muhtasar İhyâu Ulûmi'd-dîn*, çev. Mustafa, Çağrııcı, 4.bs. İzmir: DİB Yayınları, 2020.
- Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et- Tûsî. *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, Beyrût: Dâru'l İbn Hazım, 1982, c.1.
- Gazzâlî, *el-Munkız Mine'd-dalâl*, çev. Abdürrezzak Tek, 4.bs. Bursa: Emin Yayınları, 2019.
- Halil b. Ahmed. *Kiâbu'l-ayn*, thk., Mehdi Mahzumi, İbrahim Samrâî. Müessesetu'l A'lemi lil Matbuat, Beyrut 1988, c.VII.
- Herevî, Abdullah el-Ensârî. *Menâzilü's-sâirîn, Tasavvufta Yüz Basamak*. çev. Abdürrezzak Tek. 2.bs. Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbûrî. El İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf İstılahları. çev. Ahmet Yıldırım, Abdülgaffâr Aslan. İstanbul: TYEKB Yayınları, 201.
- İbn Hanbel, II,169, Hadislerle İslâm. *DİB* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 2/157.
- İbn Mâce, Siyâm 21, Hadislerle İslâm. *DİB* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 2/413.
- İdris Lap. "Gazzâlî'de İbadetlerin Manevi Boyutu" Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- İsfahâni Râgıb. *Müfredât*. çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu. İstanbul: Yarın Yayınları, 2019.
- Kamili, Fahri. "İslâm Fıkında Namaz İbadeti" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Kara, Mustafa. "Havf". *DİA*. C.16 (İstanbul: TDV Yay.,1997), 528-531.

- Karaalp, Cahit. “Salat Kavramının Semantik Anlamı”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.1, S.173-212 (2018):9.
- Karaman, Hayrettin. vd., Kur’ân Yolu Tefsiri. *DİB*.2bs. İstanbul: TDV Yayınları, 2006-2009.
- Kaya, Murat. “Buhâri’de Namaz”, 1. bs. İstanbul:Erkam Yay., 2017.
- Kelâbâzî, Ebubekir Muhammed b. İshâk Buhâri. *Ta’arruf*, çev. Süleyman Uludağ. 6.bs. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Kimter, Nurten. “Namaz ve Ahlâki Olgunluk İlişkisi”. *Dini Araştırmalar Dergisi*. C.16 s.50, (2016): 103-133.
- Kuşeyrî Abdülkerîm. *Letâifu’l-işârât*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Turkuvaz Yayınları, 2020.
- Kuşeyrî Abdülkerîm. *Letâifu’l-işârât*. çev. Mehmet Yalar. İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2013.
- Kutluer, İlhan. “Fesad”. *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/421-422.
- Mekkî, Ebu Tâlib Muhammed b. Ali b. Atıyye, *Kütü’l- kulûb-Kalplerin Azığı*, çev. Dilaver Selvi. 9. bs. İstanbul: Semerkant Yayınları, 2019.
- Muhâsibi, Hâris b. Esed. *Er-Riâye li Hukukillah*, çev. Hülya Küçük, Şahin Filiz, İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- Muhâsibi, Hâris b. Esed. *Fehmüs-salât- Namazın Anlaşılması*, çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2018.
- Mübarek, Abdullah. *Kitâbuz-zühd ver-rekâik*, çev. Abdullah Samed Afaracı, (İstanbul: İ’tisam Yay.,2004),13.
- Müslim, İman,1,5, Hadislerle İslâm. *DİB* (İstanbul: TDV Yay., 209), 1/495.
- Nesefî, Ömer. *Et-teysir Fi’t-tefsir*, çev. Muhammed Coşkun, C.1 (İstanbul: Yazma Eserler, 2019), 356.
- Nevevî, İmam. *Riyâzü’s Sâlihın*, çev. Y. Kandemir, İ.Lütfi Çakan, R. Küçük, C.2

- İstanbul: Erkam Yayınları, 2011.
- Okumuş, Mesut. “Semantik ve Analitik Açıdan Kur’ân’da Salat Kavramı”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.3, S.1-30 (2004): 6.
- Râzî, Fahreddîn. *Tefsir-i Kebir*, C.1 (İstanbul: Huzur Yay., 2013), 459.
- Saklan, Bilal. *Ebû Tâlip el-Mekkî, DİA*. (İstanbul: TDV Yay.,1994), 10/339-340.
- Sayın, Esmâ. “Tasavvuf Klasikleri Açısından Namaza Psikolojik Bakış”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C.2, S.3, (2012).
- “Sem’ânî, Ebû Saîd Abdülkerim b. Muhammed, Edebü’l-implâ ve’l-istimplâ, s. 5”,
“Hadislerle İslam”. *DİB*. (İstanbul: TDV Yay., 2009), 1/104.
- Serrâc et-Tûsî, Ebu Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed. *el-Lümâ’*. çev. Hasan Kâmil Yılmaz. 2.bs. İstanbul: Erkam Yayınları, 2019.
- Soysaldı Mehmet. “Kur’ân Öncesi Mekke Toplumu”. *Tefsir Akademisyenleri Buluşması Sempozyum*, 2011. İstanbul. İstanbul Üniversitesi, 2011, 459-466.
- Tosun, Necdet. “Rabîta”. *DİA*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/378-379.
- Tüsteri, Sehl, *Tüsteri Tefsiri*, çev. Ömer Güngören vd., 1.bs. (İstanbul: Nefes Yay.,2022).
- Uludağ, Süleyman. “Gazzâlî”. *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/515-518.
- Uludağ, Süleyman. “Murakabe.” *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2020), 31/204.
- Yılmaz, H. Kâmil. “*Tasavvuf ve Tarikatlar*”, 27. bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Seçme Metinlerle Tasaavvuf Klasikleri*, 1bs İstanbul: Erkam Yay., 2014.
- Yılmaz H. Kâmil. “Cem””. *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 1993),7/ 278-279.
- Yüksel Ali. “Namaz İbadetinin Tarihi Süreci”. *Manas Araştırmalar Dergisi*. C.7, S.2, (2018): 2.
- Zemahşerî. *Keşşâf*, çev. Muhammed Coşkun vd, C.2 (İstanbul: Yazma Eserler, 2017), 476.